

HOLMI

V. évfolyam 1. szám

1993. január

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Ludassy Mária,
Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tördelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

Várady Szabolcs: Dióhéj • 3

Egy nem valóhoz • 3

Amit a vers akar • 4

Petri György: A delphoi jós hamiscsődöt jelent • 5

Sár • 6

Kornis Mihály: Napkönyv (II) • 7

Gergely Ágnes: Tarokk • 19

Domokos Mátyás: A gyötrellem ellen

(Nemes Nagy Ágnes emlékezete) • 19

Nemes Nagy Ágnes: Irodalmi szénaboglya • 28

Iowa, 1979 (Részletek) • 32

Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs Örley Istvánról • 43

Kántor Péter: A farmer felesége • 50

Pálfalvi Lajos: A telhetetlenség fogalmához • 52

Stanisław Ignacy Witkiewicz: Telhetetlenség (Részletek)

(Pálfalvi Lajos fordítása) • 54

Pór Péter: Két pillanat a bécsi színpadon

(Király Edit fordítása) • 69

Imre Flóra: Némely filológiai megjegyzések • 79

Három allegorikus alak • 80

Ronsard keres egy jó kis fogadót • 81

Boros Gábor: Az utak elválnak:

Descartes, Spinoza, Pascal • 81

Bogoly József Ágoston: Zalai Béla kiadatlan esszétöredéke a halálról:

„Encomium Mortis” • 98

Mesterházi Mónika: Olaszország, éjszaka • 102

Penzum • 103

- Villányi László*: Postáskisasszonyok • 103
Gipszben • 104
Léderer Pál: A kísérletezés korlátai • 104
Magyar László András: Tudós majom • 121
Bálint Tibor: A te szemeid galambok a te fátylad mögött • 122
Orbán Ottó: Paolo és Francesca a kárhozottak közt • 128
Csukás István: Elegyes költemények
A Múza noszogat • 129
F. Gy. unokája írta • 130
Balladácska • 130
Ez a csöpögős orrú ősz • 130
Járom a piacot • 130
A vers már túl van minden forradalmon • 131

FIGYELŐ

- Horányi Márta*: Csak egy személy
(Petri György versei a szerző előadásában) • 132
Fogarassy Miklós: Tegnapután (Lengyel Péter: Holnapelőtt.
Krasznahorkai László: Az urgai fogoly) • 135
Bán Zoltán András: Könyvmoly. Szívsoha
(Krasznahorkai László: Az urgai fogoly) • 139
Bikácsy Gergely: Léha író, ledér könyv
(Vaszary Gábor: Monpti) • 141
Radnóti Sándor: Egy nagy tudomány frusztrációja
(Németh Lajos: Törvény és kétely) • 143
Dolinszky Miklós: A Közép és a középszer
(Carl Heinrich Graun: Der Tod Jesu) • 148
Pető Iván: Ajánlott irodalom, sokaknak
(Vági Gábor: Magunk, uraim) • 149

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Előfizetési díj fél évre 350, egy évre 700 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
Terjeszti a Magyar Posta és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a Zenemű Nyomda Kft.
Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

ISSN 0865-2864

Várady Szabolcs

DIÓHÉJ

Négyéves lehettem, mikor egy sörétet
dugtam fel az orromba. Már itt van –
mutattam később a homlokomat.

Keveselltem volna a törődést?
Volt ház meg kert, domb és folyó.
Meg a kutyánk, egyszer a torkomnak ugrott.

A karácsony jó volt. Rejtélyek kavarogtak
a sötét nagyszobában, kinn a hó.
Készülni, várni. Várni volt jó.

A felnőttkort, igaz, nem olyannak
képzelttem. El sem fogadtam véglegesnek.
Hogy amik esnek, végleg. Hogy volna legvég.

A nőket nem jól szerettem, tudom.
Akit nagyon – mint aki fuldokol.
Később, lángnyelvek közt – mint a vizes fa.

Több önutálat, mint önkivület.
Az ilyet aztán ami, ha, utoléri,
az se a sorsa. Hátrál, hátráltat,

amíg teheti. Nem elég senkinek.
Homlokba golyó? Megszűnni? Létrejönni?
Ólálkodik az ádáz elodázás,

ugrásra kész a dupla vagy a semmi.

EGY NEM VALÓHOZ

Neked régen nem volna szabad élned.
Ámbár hisz nem mondhatni: vagy.
De úgy teszel, szolgálatkész kísértet.
Hordd el magad!

Csak részedet kapták az éhezőid.
Nem adhatsz – nincs – egészt.
Ki megízlelt, kihány. Megmérgeződik,
ha megemészt.

Itt felcsillansz, osonsz megint amarra.
Mágnesre könnyű reszelék.
Egér netán, mohó a csapdasajtra?
Mindegy, elég.

Na menj, mit állsz? Kitalálsz, ott az ajtó.
Ilyenkor tátog, mint a hal.
Elvetélt szándék, nem lelt, elakadt szó,
elfolyt ital.

AMIT A VERS AKAR

Nem tény vagy tárgy vagy gondolat,
csak a szavak, a szóalak,
csak a kötés, a dallamív,
a sorvég amit odaszív;
amit magának vindikál,
nem a kimondani muszáj,
hanem a részesülni kész
abban, ami csak *lesz* egész,
aminek ott van s annyi hely,
ahol amennyi kell, ha kell,
de mire kell? de mit akar?
engem mit rángat? kitakar?
Mit képzelsz, hogy mindent leszed,
ruhát, bőrt, húst, keresztvizet?
Valami véres kell neki,
a belemet is kitekeri,
nem akarom, de odacibál,
és ragad a zene, áll a bál,
hiába mondom, eb ura,
lábamat viszi a figura;
nem kérdi, kell, nem kell nekem,
leszakad, ami neki nem,
ez ide föl, az oda le,
kiből? miből? belőlem-e?

Mit bánja ő, hogy én valék
e nyersanyag, e vagdalék,
ha az kijön, ha összeáll,
amit ez a készlet kínál,
annyiul és épp azul,
ez az átkozott puzzle.

Petri György

A DELPHOI JÓS HAMISCSÓDÖT JELENT

Hagyjuk. Nem érdekes az egész.
(A részletei sem.)
Amit írtam:
körülrásai a semminek.
Azt hittem: van itt valami,
amiért... Mi is? Amiért mit is?
Mindegy. Azt hittem. Hülye voltam.

A *semmi* szó használatától
sokáig megtartóztattam magam:
„semmi ágán”, „nichtendes Nichts” után?
(Ahogy Martin H. ízes németséggel
tudta mondani a „semmiző semmit”.)
Erkölcsei copyright megfontolások.
(Meg az epigonok.)
Próbáltam (azt hittem)
mondani (mondok) *valamit*.
Hogy miről? Hát, tudjátok, erről a...

Nem tudjátok. O. K. Honnan is? Hiszen
én is csak azt hittem. De már nem hiszem.
Azazhogy tudom. Nem volt. Nincs.
Nem lesz légyen. Most már tudom. Már késő.
Félre ne értsetek. Nincsen szó semmiről.
Az eljövőt – mert arra
vagytok-volnátok mind kíváncsiak:
nem sejthetem.

Nézek, nézek, nézek
hóförfögetegbe, füstbe, kávézaccba – – –
olykor olvasok is
(nem jelekből, ó nem, csak könyveket,
újakat ritkán: régebbieket).
És semmi. Mindig semmi.
Ismétlődő, értelmetlen jelek.
Krónikus üzemzavar? Kétségb'esett üzenet?
Ki tudja? Én mindenesetre így
leszek mindentől,
ha nem is szabadabb,
mentesebb.

SÁR

Mindig és minden valami *helyett* volt.
Sohasem fogom tudni, *mi* helyett.
Nem evilág, nem pokol, nem a mennybolt,
nem erkölcs, csak szeszély; nem elv – csak ötletek.

Ötlet? Szeszély? Ugyan. Átázott, kőnehéz
rongylabdaként buffogtam, amikor
botlottak inkább, mintsem rugtanak belém.
Terepem – állagom: sár; esőre várva por.

Egy vagyok már tereppel és szereppel,
az különböztet meg, hogy leírom:
nekem jöhet már „reggel – este – reggel

et cetera, und so weiter, i tak daljse, and so on” –
Én különbözök. Ahogy más izzad. Ahogy a Hold felkel.
Da capo al segno. Ad libitum.

Kornis Mihály

NAPKÖNYV (II)

Nagypapa sírját csak nehezen találtam meg.

Sose találom. Rohangálok fel és alá a temető ösvényein, rettegek, hogy nem fogok rálelni. Ez az érzés homályosan minden alkalommal elővesz: „nem lesz meg a Papa”. *Ellopták. Elment. Nem is volt itt. Az Ön élete lázálom, Ön nem él. Nincs is nagyapja. Ön nem az, akinek gondolja magát, ideje volna felébrednie végre! Ébresztő! Ön megöregedett. Na hallja?* Temetőbe járkál, ez a szórakozása, kopott táskával a hóna alatt keresgéli a rokonait a kupacok alatt, rendszeresen eltéved... Lassan noteszt kéne hordania a feje helyén. Túl sok húst zabál. Fogyni az agya. Elődeinél hamarabb vége lesz... Máris nagy a hasa, halállal terhes férfi. Odadugja minden bánatát. *Begyömöszkél, igaz?*

...sertepertélek ijedten, meg nagyon egyedül is a temető e bal felében, rozsdáette szakasztáblák előtt toporzékol a lelkem, *érzi, hogy holtakkal van körülveve, már egy ideje figyelik, vizsgáztatják*, kísérteties, mennyire vizsgáztatja őt ez a temető! Mikor aztán fehérre válva, pánikközeli motyorászással sokadszor számolja a parcellákat a kérdéses sírmező kérdéses sorában, véletlenül eszébe jut valami, és nem moccan. MEGVAN. Azon áll. Eddig is csak azért nem leltem, mivel annak a lehetőségét kizártam a tudatomból, hogy itt NINCS SÍRKŐ. Hogy nincs sír. Neki nincs. Sírja nincs. Kupac van, bizonytalan dombocska, gyomtenger. Ami a hantra hajdanában kiültetett, rég elvadult szeretői orgonabokorból megmaradt, az van. Meg amit rajta még „borostyánosítás” címén a sírkertészmaffia elkövetett... Ezt szoktam én elfelejteni, hogy innen hiányzik bármiféle jele a ténynek, hogy alatt egy ember porhüvelyé rejlik. Még a cetli sincs meg. Csupán a dimbes-dombos bucka háta megett egy földbe süppedt vékonyka márványlap, az is rögzítés nélkül...

*

Nem mentem ki Nagypapa temetésére '59-ben.

Nem ment ki. Megkérdezték ugyan, hogy nem akar-e kimenni velük, ezt az apja kétségtelenül megkérdezte tőle, s ő nagy szükségét érezte valami komolyabbfajta szabadkozásnak, hogy jaj, istenem, ki kéne kísérem, mert engem nagyon szeretett a Nagypapa, de...

Mégis mit mondtam?

Valami olyasmit, hogy „de hát mindig annyira felizgatom magam a temetőben”? Ha ezt mondtam, szívbeteg apámat majmoltam. „És most az egyszer ne kelljen ilyen érzékeny lélekkel, mint ami nekem van.” Bizony még ez is kitelhetett tőlem. Kitelne ma is. Vagy: „most az egyszer hadd ne menjek, Apa, kérlek, hagyjatok ki ebből, az ember úgyis a lelkével gyászol, nem a viselkedésével, az ízével, a...” Igen, sajnos ilyeneket is bőven mondtam tízéves koromban (is). Vagy talán csak sóhajtván felkiáltottam: „Nem is tudom, hogy mondjam... úgy nincs kedvem kimenni, tényleg!”

Ezt bizonyára hangoztattam.

A felnőtt nyafogás, a szókeresgélések! De nem ezt jegyezte meg.

Hanem amit aközben érzett, amikor közölte, hogy *nem*, miután az apám idegesen és futólag néhány nappal a temetés előtt szóba hozta, épp csak rákérdezett egy teli

dél előtt, egyébként nagyon rosszkedvűen, sietnie kellett valahová, kabátban-kalapban csak egyetlen pillanatra torpant meg a hátam mögött, s minekutána válaszképpen dadogva szabadkozni kezdtem, olvasásból riadva, mert valami könyvből kaptam fel a fejemet, tehát hátra kellett fordulnom, és – de nem is engedte végigmondanom! – „én se szeretném, csak kötelességből kérdelem, jobb is, ha nem jössz”, vágott közbe kurtán, ingerülten, majd kapkodva, a szememet kerülve rendbe hozta a sálját, és elrobogott s akkor meg utána

de már ahogy szabadkoztam is

heves szégyent éreztem! Mind hevesebbet és hevesebbet... Elfojthatatlan!

Először is éreztem, hogy lángol a pofám, és váratlanul szűkölni kezdtem belül, az apám esetleg észreveszi majd, hogy „ég az arca, belepirul, hazudik, lusta, önző, lenéz minket, agyon van kényeztetve”, ilyesmiket gondol, tehát míg szabadkoztam, szüntelenül figyeltem a szemét, „elhiszi-e”, de nem látszott úgy, mintha nem hitte volna el, mégis minden kiejtett szóval rosszabb lett az egész, rosszabbnak hallatszott, talán rosszabb is volt, s történetünk hőse ezt egyebek mellett azért találta olyan szégyenletesnek

miért is?

mert hát én napok óta vártam már a kérdést, még azt is sejtettem, hogy majd olyan melleleg lesz feltéve, és ezért magamban, mintegy véletlenül és szórakozottan, de azért alaposan kigyakoroltam már a könnyednek gondolt és természetesnek szánt választ, amely azután a kimondás pillanatában hirtelen hátborzongatóan hazuggá lett, és ez annál is furcsábbnak tetszett előttem, mivel belső próbáimon kiválóan meg voltam elégedve vele, sőt, úgy véltem, hogy kifejezetten jól áll, *olyan mély érzésű ez a gyerek, nem is tudta megmondani, miért, egyszerűen csak húzódozott a nagyapja koporsóját látni, dadogott szegénykém, nem talált szavakat, koravén, sajnos, mindent tud már, megviseli a zsidó temető*

s nem értettem, mitől elhihetetlen ez a jó kis alibi most már előttem is

nemhogy Apa számára

de amikor Ő elrobogott, s én villámosan lúdbőröző háttal sétálgattam az ablak előtt, és képtelen voltam megemészteni a történeteket, újra meg újra lejátszottam magamban, mintegy visszanéztem és visszahallgattam a papám és köztem lezajlott dialógust, és mind elviselhetlenebbül mardosott a szégyen.

Vagy micsoda. Nemcsak a szégyen, de az is.

Nem tudtam megfogalmazni, mi. Homályos volt. És – – –

*

Apa nem is azt kérdezte, amit kérdezett. Tulajdonképpen azt kérdezte: Egyedül takarítsam el a hullát – vagy segítesz? Én pedig így válaszoltam: Rám ne számíts, ne is haragudj. Hogy képzeled, boldogulj magad. Azt hiszed, mert világra csináltál, örök életben neked falazok?

A Papa a te bűnöd. Csak edd meg, amit főztél.

*

Kegyetlen voltam, mert kegyetlen vagyok.

És igazságtalan. (Biztos? Nem az én dolgom.) De hogy az apám – egy Zeus helyett szégyenkeztem! Magam helyett is szégyenkezhettem volna. A vén mesék, hogy a gye-

rek ártatlan! Ezt nyilván szentimentális gonosztevők találták ki, önmaguk vigasztalására, vén szarok. Almatagon hazudni valamit, amikor már késő...

Ki ne tudná, aki a fényt szereti, aki világosságot kedvelő: a gyermek farkas. A gyermek a legkegyetlenebb.

Én nem változom.

*

Lehet, főként az lett váratlanul szégyenletes ebben a pimasz lustaságomban, hogy az apám nem szólt rám miatta rögtön, hogy nem vágott szájon visszakézből, azonnal...? Hiszen az egyetlen, amit nem tűrt se addig, se azután, hogy mást mondjak, mint amit gondolok!

Micsoda apa. Bolond Apa. Hazudtam, mégse vert a számra. Becsületből. Mert ő is hazudott. Miért kérdezte, el akarok-e jönni?

A nagypapa akkor már évek óta nem lakott velünk. Egy óbudai zsidó öregek otthonában agyérelmeszesedésben kókadott. Apa vitette be, miután '57 telén magára gyújtotta az ágyneműt.

Ritkán látogattuk.

Nekem se hiányzott. – – –

*

„...s akkor fogtam magam, bukdácsolva a sir mögé erőltettem a testem, ami az orgonabokor elburjánzott ágai miatt nehéz volt, na nem nagyon nehéz, de azért kellemetlen – birkózzon Ön egy sirhátulja szívós növényzetével, nem mondok semmit, próbálja ki! –, majd nyögve lehajoltam, megragadtam a márványlapot, nem, bocsánat, rosszul mondom, hisz azért nyomakodtam ijedt-vakon a méteres gazba, hogy megvan-e, ő-e az, a nagypámnál vagyok-e, nehogy úgynevezett idegen zsidó sírját tapodjam, elébb hát lehajolván, vér arcomba tolulván, szederjes pofámat alant előrefúrva vizslattam a táblát, és kezemmel söpörtem le a homokot, hogy lássak a zöld félhomályban – különben oly rossz volt ez, nem tudni, sirt gyalázok-e vagy a Papára borultam! –, de megvolt, eltaláltam, ő volt, elégedetten fújttam, alsó ajkamon homok, hajam a szememben, öreg vagyok, elnyűtt, kvázi **megérkeztem**

*

Tábor Miksa
(1879–1959)

»itt vagyok, drágám, ne félj semmit, minden jól van«, súgtam le hülyén, dühömbenzavaromban, amiért megint hosszasan kellett keresgélnem őt ezen az elátkozott helyen, hangyás dombon, gyimgyomos vadorgonák alatt, ráadásul ismét a magam hibájából, mivel, úgy látszik, szívesen elfelejtem, mennyire elbántunk vele még temetői vonatkozásban is, ahogy tehát reszkető idegizzal lehajoltam, hogy megtaláljam a már jóval az apám halála után csináltatott pimf márványtáblát a gazosban, mert Apa, amíg élt, nem engedte, elszabotálta

de hiába töröm a fejem, az anyám csináltatta-e vagy én hol úgy emlékszem, hogy Anya még élt, sőt együtt határoztuk el én háborodtam fel, de ő adta a pénzt, viszont nekem kellett elintézni vagy '79-ben, azon az emlékezetes harmincadik születésnapomon amikor már írtam a **Misererét**, magam döntöttem el, hogy legyen

később magam fizettem ki, több mint szerény fizetésemből
 a családom háta mögött, vagy Anya unta el Apa halála után
 és bosszúból Apa iránt, no ez kétségtelen
 volna ha így lenne
 nem tudom
 de valaki kettőnk közül intézkedett

hogy legyen legalább egy márványtábla a sírján a vén fasznak, amint az apám be-
 cézte kedvtelve az apját, amikor elborult, szóval ahogy lehajoltam, és nyögve megra-
 gadtam a kölapot, lássam, mi van odaírva, bár láttam, hogy az Övé, s meglehet, csupán
 fel akartam emelni örömben, vagy kijebb húzni a temetői fekete földből, ne legyen
 annyira besüppedve, egyszerűen ekkor támadt egy kósza vágyam: kapkodva enni kezd-
 tem, zabálni a földet, ahogy túrtam fel ott a homokot a tiz körmőmmel, hirtelen támadt
 ötlettel úgy csaptam egy maréknyit a számba, ahogy éjféli, hűtőszekrényhez lopódzó
 pákosztosak harapnak a dermedt sonkahúsba,

vagy akár egy szimatra talált rágcshaló, aki immár képtelen parancsolni magának,
 beleástam magamat a kupacba, rágás nélkül nyeltem, vagyis szokás szerint zabál-
 tam, kisebb léggököket meg elkorhadt fatörzsrészeket, akár húslevesben a zellert,
 a porhanyóssá lett gumókat, megpuhult csigavázakat is,

nem a nagypapát! *félreértések elkerülése végett*

ez eszembe se jutott, de nem is találtam belőle semmit, csont-, cipő- vagy ruhafosz-
 lányokat, szörnyű is lett volna, de lehetetlen is, mert két sír között álltam, nem volt
 ott más, csak ez a jó zsíros fekete föld, ami végtelen határban kínálkozik Rákoskeresz-
 túron, most jóllakom, gondoltam, *hátha*, és nem tévedtem: bizony hogy ízlett! úgy töm-
 tem magamba, hogy a nedves sár a szám szélén lefolyt; nem kicsi büntudattal, mégis
 sokáig és nagy kedvvel zabáltam, nem tudtam abbahagyni, ami nekem természetesen
 problémám, ám megtanultam együtt élni vele, és egészen jól el tudom viselni, feltéve,
 hogy evés közben nem vesz körül a bábész csöcselék, és senki nem tesz rám megjegy-
 zéseket, úgymint *kultúrgút, szórványzsidó*, meg ilyesmi, úgyhogy

bokáig beástam magam a temető földjébe

majd térdig, azután derékig

és kapartam és

akartam a földet

kerestem a nedvesebbjét, a jobbját

azután feldobtam a fejem fölé, hujjogattam

böfögtem, zokogtam, jól éreztem magam, de aztán visszahánytam

a földet, amit kikapartam nagy felbuzdulásomban, nagy hűtlenségben

szerelmes gondban, szomorúan magyar *zsidó*, és azon ízéltem, hogy

mért van az árnyékom az égen *MIERT VAGYOK ÉN ILYEN NAGY?*

mostanában

hogy Milánóig (Mailand) is ellátszok

ezzel a rossz kannibálpónemmel

Ami nekem van.

Mert amint a nagypapám földbe süppedt márványtáblájával birkóztam a sírdombok
 között, uramfia, láss csodát!; megnyúlt az árnyékom, nőtt-nőtt, egyre nőtt, és óriási
 lett, országnyi, libegős-lobogós, megoldhatatlan.

Nem én, az árnyékom! »Árnymajom. Klein Góliát, a Gólem – mégis láb alatt van. De hogy lehet, hogy él! Elhullott rég, jött róla távirat, nem? Mit mozog akkor? Hova tart? Mit akar?»

Akár egy Fellini-film főhőse a végén.

Palackból kiengedett szellem. Vész jele. Árnyék a városon. Valami kis baj, amit a kontinens játszva kihever majd – ha ugyan megéri a lábadozás felixkrulli ejtőzéseit! –, de ez a púpos baj, ez a zsidó vegetáció virulens. Még élek.

Én vagyok a baj. A Nagypapám csupán az oka volt.”

*

„...szóval hirtelen ötlettől vezérelve elemeltem a földtől azt a márványlapot, tántorogva előrehoztam a sűrű gazból, hogy legközelebb könnyebben észrevegyem, meg hát azonkívül is lássák, hogy itt lakik a híres író nagyapja, *hol unokáink leborulnak*, és ahogy lehajolt vele a sírdomb elé, megroppant a gerince. Igazán.

Egy pillanatig azt hitte, nem tud felegyenesedni. Azért igyekezett nem törődni vele. Előrehurcoltam a követ, jól van, letettem a bogárfészekkel díszített sír elé, jól van, levertem a port a tenyeremről, krákoztam...

Gondolta, most imádkozni kéne.

»A Papa örülne, hogy hiszek.« Fájt a csigolyája. Mondta a Miatyánkot. Vagy háromszor elmondta. S ahogy mondta, mondta-mondta, jajgatta aj beh szépen, ahogy fohászkodni csak zsidók tudnak, az jutott az eszébe, hogy bezzeg '79-ben, amikor a **Miserere** megírása előtt jött ki fohászkodni porladó eleinek sirja tövébe – sirt is.

Most is sirt.”

*

„...és a Papa számára válogatott emlékköveket is mind az anyám sírján felejtettem! Pedig már a neki gyűjtöttöket is ugyancsak az apám sírján hagytam! Mindent elfelejtetek. Érdekes, ugyanígy felejttem el a jobbnál jobb gondolataimat, ötleteimet, nemcsak a novellákat, de a megírásuk módját, a felöltő technikai trouvaille-okat is! mind egy szálig, Uram

mind egy szálig.

Nem baj. Most is

fogtam magam, kimentem a sírok közül a homokútra, megint lehajtott fejjel fel-alá mászkálva motorászhattam *szégyenkezve* úgymond emlékkő, *zsidó kő* után, persze nem leltem, hiába törtem magam buzgólkodva valami nem porzó örökgöröngyre lelmi, mivel előírás, hogy masszív legyen a kő, *de föntről e kő se látható*, meg arra is vigyázni, nehogy a más siremlékéről lepotyogott kavicsot tegyem a Papa sírjára, *az nem ér*, és így két ízben magamra is kellett szólni-rivallni, *dobd le, te tetű*, derékhajladozva, nyögve tűvé tettem egy semmiért a hullamezőt, a port, a hamut...”

*

Volt, hogy az utcán rám jött. S még meg volt engedve, hogy az utcán is.

– Álljunk meg. Kell.

A Papa szorosan fogta a kezem, kommissióztunk, a Paulay Ede felé... Akkor olyan szép tavasz volt, '54-ben, abban a huszáros focivilágban. Hamar jó idő lett, harmatos meleg. Az Andrássy út tüntetően csupa élet.

– Tartsd vissza.

– Be fogok kicsizni!

Megáll. Rám néz. Vastag szemöldökét haragosan felrántja, sietne...

– Biztos?

Síró hangokat préselek ki magamból, különösebb meggyőződés nélkül.

– Gombold ki.

A nadrágomhoz nyúlok, rángatnám a gombjaimat sietősen, aztán lelassulok elbizonytalanodva.

– Nem csinálom akárhol.

Nahát ezen a Nagypapa igen meglepődik! Hucpe vagyok. A Párizsi Áruház után álltunk meg valamivel, a gesztenyefa – vagy mi ez – alatt, ahol ilyen villódzó árnyékok vannak, és színes jó szagok a türelmetlen utcai lármában. Sokan tülekednek az utcán, rohannak, kopognak, teljesítik a normájukat.

Én is úgy szeretném.

– Menjünk a sarokra.

– Mért pont a sarokra?

Sírva fakadok. A Papa dúlva-fúlva elkapja a csuklóm, egyik kezében a kommissió kisbőrönd, másikkban én meg a botja. Hurcol a sarok felé, s bár bosszúsán nyivákolok, kicsit eltűnődök: ha elfelejt csoszogni, úgy lép, mint a gólya. Most nem hiányzott neki ez, egyáltalán nem! A Zabáziával szembeni krimó ajtajával szemközti fa alatt fog el aztán a komolyabb ihlet ismét, megtorpanok, átkarolom a Papa lábát:

– Itt jó lesz. Takarj el!

A Papa takar. Most ebben nem is az a legkülönlegesebb, hogy egy egészen kicsi gyermeknek a kétméteres aggastyán falaz, nem is az, hogy mialatt bokámra csúszott gatyóresszel a felforrósodott aszfaltra csurrantok, a járókelők ostobábbja félhangos megjegyzéseket tesz a nagyapám nevelési elveire és általában az étellel kapcsolatos felelőtlen elképzeléseire, hanem az, hogy míg könnyitek magamon, nem háttal állok a Papának, ha hiszen ő a hátával takar, hanem szembe, és míg a tököcském forró sugarát nem sok sikerrel igyekszem a Papa cipősarkától távolabb landoltatni, folyamatosan a hátratett két nyitott lapátkezebe röhögök, amit azért is tett oda, mint mindig, hogy csókolhassam, és cirógassam a leheletemmel...

*

Az utolsó sír az Erzsié, az anyai nagynénikémé. Meg a szüleié.

Az Erzsi. Ha ti azt tudnátok...!

Átvillan: „oda nem is muszáj menni, az Erzsi úgyis velem van!” *Mi az, hogy úgyis?* Ismét jókedve támad, pedig egyre melegebb van, párolog a harmat a temetői fákról. Szikrázó tócsák, levélfények, remegő ózon. Állítólag mérgez. Az a jó, úgy használ, tehát nagyokat szippogatva elsétáltam a nekropolisz végébe, ahol a koldusszegény Vörösmarty utcai kohanita foltozóvargának meg a feleségének a harmincas évek végén hely kínálkozott, hova harminc év múlva az ő világcsúnya tündérlányuk, *a szerelmem*, Erzsi is elheverni kíváncszott... E délelőttön akkor már boldog voltam, ki érti, a rákoskeresztúri zsidó temetőben egyetlen órára könnyű lett a lelkem, s elbámészkodtam minduntalan. Hunyorogva néztem például az eget, amit amúgy is gondosan szemmel tart ő mindenhol és minden időben; titokzatos, jelentős kapcsolat. De a laikusok – a hitetlenek – is beláthatják: egy úgynevezett déli temetői mennybolt *nem semmi*, gomolygó ködsugárzás, cikkánó napnyilak ezere a füvek és lombok nedves-langy tűpárnáin; ezüstfellegek, szúrós pihefények szakadékony levegőlepedő-huzatokban... És minden felhőcske mese.

Lekuporodtam a sírjukra. Kövük nekik sincs. A fűdombra.

Eredetileg szegények voltunk. Legszegényebb zsidók ebben a városban. Dávidka a legenda szerint Ersekújvár felől érkezett, másfél méteres ember, ki héberül olvasott, jiddisül tudott, tótul gagyogott. Földöntúlian vallásos volt, főpaprak tekintette magát, Dávid házából valónak, de nem volt mit ennie gyakran. Cipőket foltozott. A Tórán kívül nem értett semmihez. Nem ismerte ki magát Pesten, nem is akarta. Nem járt ki az utcára. Nem érdekelte a pénz. Lassacskán azután megsüketült. Dédanyám pedig megvakult. A karjuk lett a csúnya lányuk. Ő lett a szemük, a fülük... Mindenük.

Erzsi, az Erzsi.

Áh, mindegy. Nem is ezt akarom. „Nem is ezt akarja.”

Atyai ágon is hótszegény ő. *Szerecseny utcaiak*. Azt ma nem is tudják. A bebarnult zsbívsár. Hogy másztam ki onnan? Óbégató héberfészek, krejzlerájok utcája az Andrássy út mögött. Szűk, sötét, állottmeleg helyiségek, hajlongó szegény boltosok, cügöscipők, barchentbugyik a kirakatban. Dolgoztam arra egykor. Kopott kasszák, kifényesült küszöbök. Ordítózás, óbégatás. Ahol a Nagypapa a Mamát agyonkínózta...

De nem is ez.

Először gondolt rá, hogy belátható időn belül itt fog feküdni az ő holtteste is. Ugyanúgy, mint a többieké. S hogy az jó lesz. Nem tragédia. Mért hitte?

Meghalni nem rossz annak, aki élt már.

Eddig úgy hitte, ilyesmit nem szabad kívánnia. Mért ne? Őfelsége élt már, túl van rajta hál' isten. Láta a fenevadat, áldozata is volt, szolgálta is. Perfekt. Az életmű nem sikerült, hát istenem. Azért voltak sikereim. Voltak a Balaton tetején fények. Meg iskolakerülés a Barlang moziban, egyedül, mackóban, ropogós perecekkel. Jégcsúszdák a Rózsadombon, kutya hidegben. Nők, izgatott premierek, kacsapecsenye. Twist az Országház fenyőfaünnepén! *Rendszerváltozás. Demokratikus ellenzék. Lófasz*. Meg kell halni. — — —

*

„...kifelé gyalogolva azonban körülvelt a temető zsúfolt csendje. Lépésről lépésre mindjobban elborított a sírok hallgatása. Mélyzöld sereg. Mindenfelől tanácsok. Tekintélyes rend, rangrejtve. Halálzúgás. Mind tömöttebb, tömöttebb... Hallottam! Nem tehettem úgy, mintha nem hallanám! Csak mondták, mondták: pöröltek, vigasztaltak, csókolgattak, fenyegettek, ígérgettek, lamentáltak és hazudoztak nekem, amint ballagtam a kijárat felé, dicsekedtek, sopánkodtak, és jajgatva sírtak a valaha élők a csendjükkel, meg aztán ajnároztak is, tanácsokkal láttak el, kérleltek, gyötörtek és nyaggattak, sértegettek meg bizalmatlanul hizelegtek, egészen a kijáratig basztattak

de amikor kiértem végre a kovácsoltvas kapu elé, odarontottam a rituális vizesvödörhöz, amiben az aggályos zsidó, szóval a törvénytisztelő lény kezét mos, mielőtt elhagyja a sírkertet; *háromszor lötyinteni mindkét kezünkre, mielőtt távoznunk, ujjnyi víz árválkodott az alján, a gonosz irodára pillantottam rézsút, fogtam és gyorsan kiittam, egy hajtásra lehúztam, ami a rocskában volt, állott, szinte forró víz, a déli hőségben már belemosta a kezét minden temetőbe járó, ájtatos öregember, gondoltam, »megérdemlem«, de ezt már előtte is gondoltam persze, anélkül hogy konkrétan megcéloztam volna, csak így hátul, áchremből, ahogyan most is, szegénylős öngyűlölettel, hogy ha már ettem, szomjам is oltom, hisz úgyis be fogom kebelezni az egésszet, tudniillik az enyém, itt minden az enyém, az én átkom, oh, lélek, ez a hazám, tehát megittam, megittam...»*

4
ismét

Tizenkét nap múlva ismét elmentem a Kozma utcába. Apa felé indultam, de megpillantva a Mártírok Falát – illetve nem tudom, istenem, hát hogy hívják ezt, Mártírjaink Emlékműve? –, meggondoltam magam, hirtelen egészen közel akartam hozzá menni, még egyszer meg akartam nézni a halálfalat, **Niht fordem kind**, éppen akkor másztam bele az írásba, és „nem ártana megfigyelni” *vagymicsinálni*, „felmérni”, illetve „látni akarom, na”, „egész közelről is”, gondoltam, vagyis gondoltam akkor

tehát odaténferegtem

leültem a bal vége alá ennek a *minek*

egészen más volt, mint amire emlékeztem

sokkal kisebb és alacsonyabb is

borzasztó

borzalmas

ízléstelen

vagy hogy mondjam, szóval szégyelltem magam, de hát ebben a temetőben a piszkos szégyenkezés menetrend szerint megjön, elborít, elbódít, mit is tehetnénk, semmit, mindannyiszor megpróbálom függetleníteni magam tőle, ha szabad ilyet mondani, nem szabad, tehát leültem, rám borult az ég, nagy fehér darabok, mintha nézne engem a *kicsoda*, összeszorítottam a térdem, mit teszek, szél lengedezett, hónomat csiklandó, kellemes szelecske, vasárnap délelőtt fél tizenegy tájt, bután bámultam a kinyírt százezrek neveit a falon, azután nyugalmat erőltetve magamra, előkaptam a kis piros kemény fedelű noteszemet, amiben az úgynevezett regényírói krikzkrakszaim vannak, és zsebre gyűrt tollamat is újra elővettem, mert aznap már felírtam néhány sírkő szövegét a bejárat környékéről, például azon frissiben, ahogy megérkeztem, ezt **Az 1848/49 évi szabadságharcban részt vett honvédek és katonák közös nyugalóhelye. Zsidó hősök porán e beszédes sír előtt Örök nagy századok megálljatok Reájuk ti fonjatok babért S ti mondjátok nekik míg áll a föld Hogy él virul s szabad hazájuk! vagy Itt nyugszik az asszonyok mintaképe MAGYAR RÓZA szül. Pulitzer meghalt 1912. IX. 25-én tartalmaz életének 90. esztendejében béke poraira meg aztán LO-VAG SCHWEITZER EDE altábornagy 1844–1920 de azért ez a**

ez hogy a

ezeket a tehervagonokon halálba küldött *kiket*

á nem

szóval *szóval*

ezeket

nekiálltam másolni ezeket a zsidó neveket, ezeket a *magyar zsidó* neveket

mi az hogy *magyar*

zsidó

ezeket a zsidó gyalázat

mi az hogy *ezeket a neveket*

s ahogy Történetünk Hőse, ez a tárgyilagos szemlélő félmillió halott erősen hiányos névsorából cirógató napfényben válogatta a noteszába a neki tetsző zsidó neveket, beszed üti meg a fulét.

Felpillantok.

Anyuka és Öcsi.

Anyuka 70 és 80 között lehet, talán azon is túl, nagyon vékony már a teste. Udvariisan filigránnak mondják az illet. Mégis nagyon izzad. Meglehet, beteg. Karórájának aranyozott szíja szálasra töredezett, nyárra való vászonruhácskája is alaposan kifakult már. Egyik kezében hosszú nyakú üveget szorongat, félig vízzel, a másikban gyér mezevirág-csokrot. Részint a könyöke végénél, részint a hóna aljánál fogva tartja Öcsi.

Öcsi, akit merő formaérzékből (és gyávaságból) nevezünk Öcsinek, alacsony, középkorú pali. Úgy néz ki, mint egy hosszú fejű, de nagyon stöpszli kutya. Az a rumos piskótával táplált típus. Haja kevés, ami mégis, az ívelt koponyájára tapasztva. Szeme barna, barnásfekete, olajos-bánatos. Szüntelen jóindulattal néz – maga elé. Hajlékony talpú mokaszin cipőben van.

Anyuka: – Szervusztok. Hát csókolom, itt vagyok. Megjöttem!

Próbálom elkapni a tekintete irányát, merre néz a falon át, de ez lehetetlen. Pedig nem ülök messze. De túl közel sorakoznak egymáshoz a nevek. Meg túl sok. Anyuka legörnyed, elhelyezi a hosszúkás üveget a fal alatt, kicsit kapirgálja is az üveg fenekével a márványt, mintha az föld volna, és helyet lehetne kaparnia benne a virágtartónak, el ne dőljen, ha majd fú az őszi szél, vagy pedig ki tudja. Közben, mellékesen, de igen határozottan hátraszól – a fiának? –

– Engedj.

Öcsi elereszti Anyuka könyökét, álmatagon a tárgyilagos szemlélőre pillant, egy századmásodpercig egymás szemébe néznek, ezen idő alatt rádöbbennek, hogy sajnos ismerik egymást, mivel Öcsi néhány éve volt oly bátor, és magához rendelte történetünk hőst, hogy jutányos áron felkínálja néki utolsó, botrányos sikert aratott művének kétségkívül eladatlanul maradt két-hármezer kötetét, „fürdőkádnyink van belőle a pincében, kedves uram, higgye el, nem férünk már tőle” – mondotta irodájában szomorú mosollyal szabadkozva több ízben is, majd a szerző számára komoly anyagi haszonnal kecsegtető eladási ajánlatot tett, mindegy, történetünk hőse, a tárgyilagos szemlélő ezúttal megússza a biccentést, mivel Öcsi megelőzhetetlenül gyorsan elkapja a tekintetét, és végzetlenül jóindulattal a virágcsokrárt rendezgető Anyuka felmeredő, csontos hátuljára mered.

Megkönnyebbülök, még csak fel se kell állnom.

Úgy teszek, mintha írnék.

– Nincs víz – sóhajt Anyuka. – Miért nincs víz? Alapvető lenne...

Aszott kezében okkersárga gumikannácskát rázogató. Látom, közben egy fogmosó poharat meg egy pici műanyag vödört is letett a műmárványra, azokban is virágok, apró, mezei virágok. Talán saját kezével szedte. S már csoszogna is a kavicsösvény irányába, gondolom, a kúthoz.

Öcsi utánakap: – Anyuka, hozok. Tessék csak maradni!

Valóban, Öcsi felragadja a kannát, s elinal a temetőbejárat felé, ketten maradunk Anyukával a szabadban álló L alakú oszlopcarnok bal végén, az Auschwitzba és Birkenaubába deportáltak erősen hiányos névsorának utolsó részlete alatt. Pillanatra se vesz észre. Se engem, se más, talán még az évszakot sem észleli. A falat nézi. Áll előtte, toporog, ajkát nyelve hegyével sűrűn nyálazva rebeg-morog.

– Hogy néz itt ki. Még jó, hogy kijöttem. Csinálok egy kis rendet, gyerekek.

Sodrófa lábacskaival a láthatatlan szemetet kotorja-húzza a lépcső felé.

Kisvártatva négykézláb látom a földön, a fejét lógatja. Mély hangokat énekel ki magából, nem vagyok biztos benne, hogy nem zokogás-e, talán oda kéne ugornom,

eszemben sincs. Sír, igen, és valahogy vonatozik, előre-hátra csúszkál, leesik a kőre a szemüvege... Mire Öcsi jön, már guggol. Mint kislány a játszótéri homokban, úgy kuporog a sarkán, ujját a márványfalon csúsztatgatva silabizálja a neveket. Öcsi valamiért dühösen eltakarja előlem a mamáját vagy kijét. Felkapja. Anyuka ebből se vesz észre semmit, ugyanúgy én se, ellenben amikor Öcsi a vállára dobna, hogy hamar az árnyékban ásitó Ford Mustangja tevébőr nyergére menekítse, hallom, a mama meglepő hangerővel rázendít: – De hát a többi? A Liliánék...Évforduló! Öcsi! Az évi gyertyák...! A tárgyilagos szemlélő komoran bólogat, mintegy maga elé, szórakozottan, noteszába mélyedve. Így aztán Öcsi, mit van mit tenni, elbandukol Anyukával a következő falhoz, más nevek alá is, szép sorban, egymás után...

Végül eltűnnek a szinterről. Én meg nem. Él ez, valósággal kivirágzik a temetőben! Sétálgat a ronda átrium hosszában, notesza a pocakján, zúgás a fülében. Megy fel a higany a hőmérőben, reszket a lég... **Darvas Teri, Altmann Vera, Fürst Panni, Burg Tomika.** A holtak jelen vannak.

Az úgy van.

Pokrócba csavart derekú nők. „A lányok”. A Gellért-terasz bridge-bajnoka. Nincs cipője. Évike a lánya. A másik kettőt talán protegálja... „Milyen mocskos egy író fantáziája!” Látok mást is, de mondjuk rosszkedvem van. „Ezt azért nem lesz könnyű kimagyaráznia...” Körbefognak, és a szemükön látom, hogy még – vagy még inkább már – nem értek semmit. *Doktor Hakapeci. Ha kap, eszi – ha nem kap, nem eszi... De ha eszi, ha nem eszi, nem kap mást!* Állnak a vasútállomás mögött, fogják egymás kezét, másfelől itt röhögnek a temetőben a hátam mögött.

„Rossz ízlésű mókus. Ez a baja.”

„Mint minden pali.” Kár, hogy olyan homályos, alaktalan. Itt rezeg tömötten, vagy hogy mondjam, de nem figyelhetők, azt nem szeretik *Kik.*

„Csak túlérzékeny. Hiperesztéziás, egy ilyen pláne figúr!”

„Egy visszakéredzkedett.”

„Tehát akkor neki mindent szabad?”

A föld alá süllyednék. Azt szeretném, ha a padló-, kő- vagy földdarab, amin állok, egy kivágott kocka lenne, borotvaéles késsel már kimetszett rész, liftaljzat, ami váratlanul süllyed, bbbzzúú, pince, mínusz első, mínusz második, és nyeljen el a föld, a szakadék, zuhanjak, zuhanjak... De ez mind ugye nincs, merő képzelgés, idegek játéka, szökell tűnődve történetünk hőse a kopott műmárványra karcolt halállisták alatt, *ezt nem tudnám megírni, ezt nem is szabad megírni, csengő hangon csivitel, a hangjukat nem volna könnyű intonálni, pontosabban tilos, vagyis ezt nem tudom, az állomás hátsó részéről futottak elém, mintha vártak volna, de nem engem, illetve ez már kitaláció, ugrál kimelegedve, kipirulva, sőt párologva, míg gyűlnek a nevek a noteszba; tűzfényű dél az árnyéktalan téren, magyarországi verőfény, volna mit mondani róla, de csútt! Nem meri megírni. Neveket gyaláz meg, nem meri leírni, amit gondol.* Idejutottunk. Ó, ez csak belső hallás! Füzettel jár ki a temetőbe, nem tudni, minek, neveket írogat, süsü szegény! *Miért bántanak ezek a halottak engem.* Nem bántanak, talán felvilágosítanak.

Vaknak fáj a fény. Lányok a ködfal túlsó oldalán, *halomba dobáltatták a pokrócaikat.* Az alacsonyabbikon hajdan angol kockásnak mondott szoknya, oldalt kitoldva, felette kék szveter, a nagyobbikon ronda zöld kabát. „Érdekes, most látom a ruhájuk, de még mindig nem látom az arcvonásaikat!” A harmadik már nem lány, rég asszony, de hol a férje, a férje. *Én voltam.* A lába közt, két kézzel a két térdébe kapaszkodva előre-hátra hintáz *Burg Tomika.*

Vagy nem. Miért ez a név, ezek a nevek...? *Ez nem.*

„De igen, de igen, de igen.”

De nem így hívtak.

„De téged se úgy hívnak!”

Hanem. Találd ki.

Lelőttek. Feljelentettek, és falhoz állítottak. De nem Magyarországon. *Dehogynem.*
De nem a falhoz... Nem hát. *Szomjan haltam.*

„Langyos.

Erre csörög a dió, erre meg a mogyoró!

Amerikából jöttél, mesterséged címere...”

– Ki ez? Ki ez?

Tompa kiáltás hallik a sajgó arany délben.

– Csendesebben, kérem. Ez egy temető!

– Kérem szépen, én fel vagyok háborodva.

– Ne tessék kérem felháborodva lenni.

– De kérem szépen én fel vagyok háborodva, igenis! Ez, itt, ahol állunk, nem másutt, ez a rendes sírhelyem, saját kezemmel jelöltem ki, ez lett az enyém, itt feküdtem volna én, de mindegy.

Dühtől lila fejű öregember az emlékmű környékét határoló első ösvény második sirjánál. Aprócska, szürkés arcú, nehezen kap levegőt. Öltönyben van, nyútt botra támaszkodik. Melle szűkes, cipője nagy, orra hegyes. Megállás nélkül kotyog. Közel látszik tartózkodni az elájuláshoz. Aranykeretes szemüvegű, táskás, nagydarab középkorú tisztviselő nézi, amolyan műszaki ember, „főmérnök a temetőből”, helyesebben nem is mer ránézni, bólogat, toporog, másfele néz.

– Kérem szépen, látom, de hát mit tehetünk...

– Ne mondja ezt, kérem, nekem ne mondja. Nagyon szépen kérem, ne tessék ezt többet mondani! Itt ez nekem már meg lett beszélve régen. Le van ez tisztázva! Kihantolás történt, pontosan akkor vezettük be Salamonnéval a Főkönyvbe, különben nagy kár, hogy nem jött ki ma, nagyon nem értem, miért nem, de nem foglalkozom ezekkel, nem ezért jöttem... Itt akarok nyugodni, tessék megérteni! Úgyhogy nézesse meg. Holnap tessék megnézetni. Tévedés történt! Salamonné is nézze meg! Telefont kérek.

– Megnézetjük, kérem, feltétlenül.

– De mindenkim itt fekszik. Körbe.

– Értem.

– Nem a Falhoz akarok közel kerülni, drága uram! Értsük meg egymást, ez egy másik ügy. Családilag vagyok jogosult!

– Értem.

– Hát ez példátlan! Maguk mit tettek velem? Tönkretettek, boldogtalanná tettek, semmivé, semmiért, hanyagságuk áldozataként, én, aki... én...

A bácsi mérgesen legyint, botjával előrecsap, a műszaki felé zuhan. Nem tudni, elbotlott-e, vagy keserű mérgében meg akarta ütni, a főmérnök mindenesetre elkapja, előzékenyen a talpára teszi. Porolgatja, kezébe adja a botját is. Az öreg sarkon fordul, kicsoszog a felbetonozott útra, de tüntetően köhög is közben, akárha bögne. Bögg? A tisztviselő a távolból felém pillant – elkapom a fejem. *Elkapta a fejét.*

„Ne mondjunk neki semmit. Nem érdemli meg.

Vaknak fáj a fény. Hehe-huhu!”

„Ezt nem szabad megírnia.”

„Nem is tudná.”

„Nem is könnyű intonálni. Hehe-huhu!”

„Úgyis beszari, mit ijesztgetitek...”

Szóval nők, ennyit tudok. Nem biztos, hogy e nevek közül valók, de *azok*. Akit Alt-mann Verának nevezek, azon van a ronda zöld kabát. Nem az övé. *Lopta*. Vera számomra a legfontosabb közülük, *ne mondd, nem igaz*, akit pedig Burg Tomikának nevezek, a lógázó kicsi, a Darvas Terinek nevezettnek a gondozottja, *a kezébe nyomta az a szerencsétlen anyja*. Most nem akarok vele többet foglalkozni. *Fürst Panni*, *a Fürst Panninak nevezett*, *a mi házukban a legcsinosabb!* Ki ne tudná? *Hablatyol, bejedit*. Nem is ő az. Foghijas angol kockák. Néha a legszívesebben elfelejteném, hogy vagyok, létezem. Kút mélyére vágyom, az iszapba. *Putty*, *az aranyalmák után!* Talán máskor. Később. Nem szívesen leselkedem feléjük tovább. – – –

*

„– – – ...már kifelé tartva, szüleihez készülve, újra nyugtalanság szállta meg, s még egyszer hátrapillantott, mert látni akarta az egészet egyben, hogy megjegyezte-e, észrevett-e mindent, és akkor vette észre, akkor jegyezte meg egyszer s mindenkorra, hogy a kilencrekeszű, ronda L alak zárófala kéményalakot stilizál. Ő, iszonyat.

S feljegyezte a noteszába, hogy mit íratott a hivatalos zsidóság annak idején elfeküdt betűkkel a kémény fala alá.

MEGÖLTE ŐKET A GYŰLÖLET – ŐRIZZE EMLÉKÜKET A SZERETET.

Amikor pedig nem sokkal később látogatást tett nagyatya nyughelyén – ismét elég sokáig nem találta különben, amin kinjában nevetgált, de ez sem segített, egy cigány kertész segített végül –, zseniális intuícója hosszas és hiábavalónak tetsző, méla toporgásra ítélte a sir körül mindaddig, míg tekintete a Papa elfelejtett márványtáblájának alsó részére tévedt, és kibetűzte az elhalványult vésetet:

...ŐRIZZE EMLÉKÉT A SZERETET.

Akkor aztán kitántorgott a temetőből.”

(Folytatása következik.)

Gergely Ágnes

TAROKK

Korong, tör, kupa, vessző – a Mágus nekivág.
Küszöböt ér a Papnő. Lenn mélyvíz a világ.
Császárnő, napruháju, lábán hold terhe csügg,
fegyelmével a Császár sasként terjeszkedik,
s a Főpapnál a kulcs már, előtte útkereszt,
a Szerelmes agyában választás éledez,
a Kocsihajtó vágtat, a Mágus két lova
az Igazságnak mérleg-ördöge-angyala,
kitől lámpássá érik a sötét Remete,
s a fényben a Szerencse sakálos Kereke
nem ér föl az Erővel, oroszánt győz a hit –
Akasztott Ember bűnös? vagy szent? s mit győzködik?
Lehet fordítva látni? van jelképes Halál?
S a Mértékletesség az, mi a lélekre vár?
Vagy a kétnemű Ördög, a fantom-fájdalom?
Istenház-arcidegsokk, villámütött Torony?
Hát ne feledd a kinzást a Csillagok alatt,
ha nagy vizek múltával vad-vonzó Hold halad
a hídon, vagy győztes Nap, lélek s szellem frigye
falat köt, s a gyermek Utolsó Ítélete
tökélyre fog, Világ! kettős Anima Mundi –
emlék gyúl, megy a Bolond. És nem lehet megölni.

Domokos Mátyás

A GYÖTRELEM ELLEN

Nemes Nagy Ágnes emlékezete

*„Valamit mégis kéne tennem, / valamit a gyötrelem ellen. / Egy istent kellene csinálnom, / ki
üljön fent és látva lásson.”* – Nemes Nagy Ágnes életét és költészetét, amint az köztudo-
mású (hiszen a szemünk láttára történt, legfeljebb csak a világ tett úgy, mintha nem
vette volna észre), sokféle gyötrelem formálta és fojtogatta folyamatosan. Az idézett
sorokat például, e kontinuum létállapot esszenciális kétségbeesésének a komor méltó-
ságával, valamikor az ötvenes-hatvanas évek fordulóján vethette papírra, a vesszorok

mögött a megélt-megszenvedett idő gyötrelmes hitelével. A második világháború tűz-vészei, Pest ostroma és a „háromszendős irodalom” eufóriás váltóláza után, 1956 tündöklő magyar ősze és a sztálini zsarnokság hegyomlása után (amely betemette a diktátor szobrait, csak a „csizmáját”: csak a rendszerét hagyta érintetlenül), Nemes Nagy Ágnes költő szíve és elméje ebben a versben költészete és eszmélete Napjával. Ekhnáton fáraó alakjával azonosul, „Mintha víz alól, fulladozva, halkan” szólna (hogy egy másik verséből kölcsönzött hasonlattal érzékeltessem a személyes, a történelmi és az ontológiai gyötrelem forgóiba vetett költő élethelyzetét, létállapotát), a Krisztus előtti XIV. században élt „első európai entellektüel” valaha volt lényében választ magának imágot; a szép Nofretete csúnya-okos férjében, aki magasabb absztrakciós fokra emelven a gondolkodást, „egy megdöbbenően új ideának – az egyistenhitnek – a földcsuszamlását” indította el az emberi történelemben. Mintha csak ettől az új istentől, a ráció Napistenétől, akit „az elme... villogó szerelme” teremtett meg, remélhetné egyedül, amit ugyanezekkel a szavakkal, egykor Ady: hogy „látva lásson”, és „ékszeres szívével” tanúsítsa, „hogy igazságra törekedtem”.

De hát ugyanez volna, vagyis az isten dolga volna a mi dolgunk is: hogy meglássuk ennek a száz-egynéhány versben négy évtized során megvalósult költészetnek az igazságát. Hogy mi volt a sokféle gyötrelem fészkeiben megszületett Nemes Nagy Ágnes-vers „igaz közlése”, amely őszerinte azonos magával az írói erkölccsel, s aminek a pontos kifejezésében az írói lét erkölcsi és esztétikai imperativusát látta? Ennek a feltérképezéséhez azonban, a geometriában használatos segédegyenesek példáját követve, két „segédigazságot”: a költő tanulmányírói munkásságának két alapvető figyelmeztetését kell szem előtt tartanunk. Az egyik a verselemzés lehetőségére vonatkozik, és sommásan úgy szól, hogy „minden vers megmagyarázhatatlan”. Fő oka ennek Nemes Nagy Ágnes szerint, hogy a XX. századi vers „az eddig nem ismert vagy szóhoz nem jutott tudattartalmak versbe emelésének” gyötrelmes kísérlete, már amennyiben a XX. századi líra főhivatásának: közérzetünk – helyesebben: a költő közérzete – szakrális erejű és fajsúlyú kivetítésének igyekszik megfelelni a költemény. Amire Nemes Nagy Ágnes is törekedett, kezdettől fogva, mint végső igazságra. „Hazám: a lét – de benne ring a mérték, / mint esti kútban csillagrendszerek”, írta 1946-ban, első kötete, a KETTŐS VILÁGBAN című versében, majd megismételve ugyanezt a vallomást, az ötvenes évek elején, az ALKONY című versében: „A léttel küszködöm naponta.” Létérzetünknek azonban a költőével közös tulajdonsága, hogy voltaképpen magyarázhatatlan, mert oka önlétében van, az eleve adott végső és megfejtethetetlen rejtélyek egyike, s megnevezésére nyelvünkől hiányoznak a megfelelő, pontos szavak. A költészetnek viszont elemi kötelessége, hogy megostromolja a kifejezhetetlent, megpróbálja artikulálni, foghatóvá tenni a nem mondhatót. S ennek a gyötrelmes feszültségéből ered korunk költészetének egyik jellemző paradoxona, hogy „a modern vers homálya a kifejezés világosságára való tudatos törekvés következménye”. Esszéköteté, a 64 HATTYÚ egyik írásában Nemes Nagy Ágnes „érzelmeink kettős rétegéről” beszél, s azt mondja, hogy az „első réteg hordozza az ismert és elismert érzelmeket; ezeknek nevük van: öröm, rémület, szerelem, felháborodás... ők a szívünk honpolgárai. – A második réteg a névtelenek senkiföldje... a költő kötelessége közé tartozik, hogy minél több Névtelenek polgárjogot szerezzen”. S amikor A FÖLD EMLÉKEI, költői életműve élére helyezett versében (FÁK) arra figyelmezteti olvasóját, de gondolom: elsősorban önmagát, hogy „Meg kell tanulni azt a sávot, / hol a kristály már füstölög, / és ködbe úszik át a fa, / akár a test emlékezetbe”, akkor erre a Névtelenek senkiföldjére is figyelmeztet, amely az átmenet, a „között” misztériumának a sávja is, amelyben a költői

kegyelem teremtményében a létélmények kimondhatatlan – megnevezhetetlen – köre is nevet kaphat, legalább részlegesen testet ölt a szavak által, s a versben megjelenik a korábban kifejezhetetlennek érzett tudattartalom, legyőzve az őstapasztalatokban gyökerező elemi hasonlatok – a közhely és a giccs – közegellenállását. Röviden, gondolom, ennyi a léttani és széptani indokoltsága annak a tautologikusnak tetsző kijelentésnek, amit Nemes Nagy Ágnes (némileg s ironikusan Jourdain úr után szabadon, tulajdon Rilke-élményére hivatkozva) állított egyik esszéjében, hogy a vers „nem azért nem-próza, mert »formája« van, hanem azért, mert közlendő – saját szavain kívül – közölhetetlenek”. Amiből lényeg szerint következik még az is, hogy a Nemes Nagy Ágnes-vers leglényegéig az ő költészetére vonatkozó feltevések és feltételezések se érhetnek el

A másik alapvető figyelmeztetést, amely a költői természetre vonatkozik, Dsida Jenő kapcsán így fogalmazta meg Nemes Nagy Ágnes: „...őrült minden költő, aki lemond legfőbb javáról, önmagáról, aki egyetlenségét – legyen az bármilyen egyetlenség – divatnak, vonzásnak vagy kényszernek odadobja.” – Ez az egyetlenség, amely nyilván már a pálya látható kezdetét megelőzően is ott van a költőben, amelyhez azonban a tehetség önmagára ismerésének metamorfózisában, „között” sávjában rejtelmes belső utakon el kell találnia; ez a mindenki mástól elválasztó és megkülönböztető jegy az ő „igazsága”. Lírai sorsképlete, ha tetszik, amelynek előbb ösztönösen, utóbb tudatosan is a megvalósítására törekszik. De ennek a költői igazságnak a sorsa, érvényesítésének a sikere szétválaszthatatlanul össze van kötve a megformálás, a költői kifejezés igazságával. Azzal, hogy mi módon ad polgárjogot a költő a „névtelen érzelmek” mélytengeréből lélegeztető palack nélkül felbúvárolt tartalmaknak versében. Ez a két igazság tehát voltaképpen egyetlen igazság ikerarca, s az úgynevezett költői eredetiség Nemes Nagy Ágnes egyik gondolatmenete értelmében éppen azon múlik, hogyan tudja megvívni a költő „a maga őszinteségi forradalmát” elődeivel: az egész költői hagyománnyal szemben, „új szavakat keresve az új valósághoz, vagyis a korszakban éppen érvényesnek érzett tudattartalomhoz” (NEGATÍV SZOBROK). Ez az újnak érzett élményvalóság, létközüzet-meghatározó tényező, amely a vidéki, Erdély-széli, partiumi magyar értelmiségből származó költőnőt másfelől jött s más körülmények közt nevelkedett nemzedéktársaival összekötötte, „a háború, az életveszély, az emberi eszmények megtipratásának az élménye, amely nagyon korán, éppen hogy csak kezdő fiatal író korunkban ért bennünket... Mögöttünk azokkal az élményekkel, amelyeket csak szigetelni lehet, elfelejteni nem, és amelyeknek a kifejezése valami módon ránk várt... A legkülönbözőbb helyekről jöttünk össze, mi, akkori fiatalok és nem fiatalok. De minden hely rossz hely volt. A pincéből, hadifogságból, haláltáborokból, az élet veszélyeztetett pillanataiból”. – Egyik önéletrajzi visszaemlékezésében (LÁTKÉP, GESZTENYEFÁVAL) jellemezte így nemzedéke, elsősorban persze az Újhold-társaság élménykohéziójának komor valóságát, amelyben ő, személy szerint először – és egyszerre – élte át a külvilág apokaliptikus eseményei révén a „történelmi aggodalom” gyötrelmes mélységélményét és a fenyegetettség szorongásai fölé emelő költői kifejezés magasságélményét, hiszen, mint írja is egy helyütt, „tulajdonképpen '44 volt az az év, amikor először verset tudtam írni... ez a szörnyű év valóban az én költői születésem éve” (A HÁBORÚNAK VÉGE LETT).

Ha értelmet nem is, de legalább kárpótlást és igazolást ilyen körülmények között mi más is adhatna az életnek, mint az élet fölébe nőző művészet? A háború, az ostrom után egy újabb ránk szakadt történelmi éjszaka; a személyi kultusz, az elhallgattatás, a beszédes némaság éjszakájában, amikor „Elsorolom, hányféle iszonyat / vár rám és rád, már arcunkba merednek. // Csak sorolom, csak számolom naponta / hörgötető álomból riadok, / készülődöm még iszonyúbb korokra” (FÉLELEM), s nap mint nap arra riad, „hogy bugyborog a szív a rettenetben”; mint az egyetlen bizonyosságnak a görcsös hitéből születik meg a

MESTERSÉGEMHEZ felfohászkodása: „Mesterségem, te gyönyörű, / ki elhited: fontos élnem. / Erkölc és rémület között / egyszerre fényben s vaksötétben.”

Nem véletlenül s nem ok nélkül nevezi azonban Nemes Nagy Ágnes „mesterség”-nek a költői küldetést, a „szent rémület” hagyományos – de azért igaz – képzeiteihez inkább kínálkozó szinonimák tudatos mellőzésével. A szavak szakemberének alázata és öntudata fejeződik ki ebben, aki úgy dolgozik a létezésszakmában, hogy tevékenységének elsősorban a létezés héja: „a rothadékony gyönyörűség” (PARADICSOMKERT), „az elevenség mocskos a kövön” (SZOBROK) a matériája; „A tárgyak változásai. / Amint a látvány bent tapasztja végig / a koponyám falát, mint kórmozó” (EGY PÁLYAUDVAR ÁTALAKÍTÁSA). Mondhatni: nemzetfölköttien közös nemzedéki meggyőződés ez is, mert ahogyan például Nemes Nagy Ágnes lengyel nemzedéktársa, Zbigniew Herbert oly idekivánczón írja egyik novellájában (HOLLAND APOKRIFEK), a költő „a látszat megörökítője”, „az ábránd matériájával dolgozó mesterember”, nem pedig a tárgyszerű, mérhető és képletekbe foglalható objektív igazság feltárója, főleg a világ megközelítésének másik aspektusát képviselő természettudós szemében, hiszen „a művészet a természet egyetlen rejtélyét sem fejt meg. De a mi feladatunk – válaszolja erre az örökkön elhangzó ellenvetésre egy festő maszkjában Zbigniew Herbert – nem a rejtélyek megfejtése, hanem a rejtélyek tudatosítása... A rendelkezésünkre álló eszközök primitívek és változatlanok évszázadok óta. Ha jól értem feladatokat, az embert összhangba kell hozni a körülötte levő valósággal...”

Nemes Nagy Ágnes költői eredetiségének, egyetlenségének szubsztanciális jellemvonása, ahogyan az ismeretlennel, kint és bennünk egyszerre viaskodva – vagy egyik korai versének a szavával: „a kín formáit rendezve” (A KÍN FORMÁI) – elvégzi ezt az összhangba hozást a tudatosítás, a lírai kifejezés terén. A versbeszéd magasfeszültségéről van szó, amelynek két pólusa közül öszerinte „az egyik a konkrétumhoz tapadás, a másik pedig az elvontságához húzó hajlam” (LÁTKÉP, GESZTENYEFÁVAL). Más alkalommal a következőképpen vallott költői természetének, ihletének jellemző kettősségéről: „Ha tárgyszeretetemet nézem, asztalosnak kellett volnaennem, ha absztrakciós igényemet: matematikusnak.” S versben is megvallotta ezt: „Én szeretem az anyagot.” Ezzel a sorral kezdődik az ALKONY című verse.

A látás képességének, a dolgokra, az anyagra való figyelés tehetségének köszönhetően a tárgyat, akár a legszimplább dolgot, a testet, az anyagot szinte „két marokkal foghatóan” tudta beletenni filozófiai sugallatokat is tömörítő verseibe; ugyanakkor a matériát a látomás síkjára emelve, mindig bizonyos többletjelentéssel és szakrális fénnel töltötte meg. Lator László szerint ez, „a kellő pillanatban mozgósított valóságismeret” Nemes Nagy Ágnes egyik legnagyobb költőerénye, amely mindig megóvjá valóban a művét az úgynevezett gondolati líra sterilizáló következményeitől. Az ő költészetében csakugyan nincsen gondolatmenet indulatmenet nélkül; a Nemes Nagy Ágnes-vers belső, absztrakciós terében nagyon is konkrét indulatvillámok lobognak. Indulatmenetét azonban „franciásan klasszikus arányérzék tartja kordában”, ahogyan ezt első kötetről 1947-ben megjelentetett kritikájában Vas István megállapította róla.

De ha eddig arról esett szó, hogy Nemes Nagy Ágnes a látvány képeiben érzékelhető anyagot a látomás szakrális síkjára emeli versében, akkor most azzal kell folytatnunk, hogy róla szólva mindennek a visszája is legalább ennyire érvényes és igaz. Nála ugyanis a tárgy az anyag, a felfokozott, vakító élességgel megidézt látvány – akár csupán „egy szál kövér pipacs” (PARADICSOMKERT), vagy „a hasonlíthatatlan szisszenéssel lehasadt orrvitorla” (VIHAR), a „feldobrokoló lovak” (A LOVAK ÉS AZ ANGyalok), „a felnyúszító nyárfalombok” (A LOVAS), „a fű sötét vasreszeléke” (FENYŐ), „a dinnyék olajzöld bőrén forradásos, kötőtűvel kipontozott szívek” (EKHNÁTON ÉJSZAKÁJA), „az acetilén fényében zajló

útjavítás” (OKTÓBER), és „a koponyában zörgő vasszilánk” (SZOBROK), vagy „a szatyorban egy cafatnyi hús”, melyen „átút a vörösesharna lé” (VILLAMOS) – és még sorolhatnám, mert Nemes Nagy Ágnesnek szinte minden egyes versében megjelenik a világ valamelyik kimetszett képe, mint a „szemekre szabdaltnak végtelen” darabjai, ő ugyanis a képeket (vigyázat! nem a hasonlatokat!) a vers lovainak tekinti, amelyeket „feszítettem és visszafogtam, / a vágta és a fékezés / két gyönyörével karomban” (A KÉPEKRŐL) – tehát a létezés érzéki oldala rögtön és közvetlenül magába a látomásba zárva jelenik meg. A klasszikus költészet a látomást a hasonlat emelőjével a látványba ágyazta bele; a modern világlíra, rendszerint egy belső állapot – létközüret – láthatóvá tételére törekedve, szinte megfordítva: a látványt ágyazza bele a látomásba. Ezért rendkívül találó Lengyel Baláznak az a megállapítása, hogy Nemes Nagy Ágnes költői világának az érzékletessége „nem látványfokú, hanem látomásfokú”.

Az ő látomásfokú érzékletességének a középpontjába helyezett tárgy vagy kép költői asszociációi hordozzák nemzedéke alapélményét. A VIHAR című versében például a második világháború lidércnyomásának évtizedekkel később is kényszeresen vissza-visszatérő emlékét. Ebben a versben egy „szárítókötélről elszókött ing rohan a réten”, meghozza „Napj-egyenlőségi viharban”, ami rögtön az absztrakció kozmikus ívébe vonja a földi látvány és látomás költői együttesét. (Csak közbevetőleg: ennek a költészetnek további megkülönböztető jellemvonása, ahogyan – főleg az ötvenes évek végétől fogva – a látvány érzékletes líráját rendszerint összeköti a látomás absztrahált algebrájával: „a ló és a lovas feje / szinusz-görbéket ír a tájba”, s a gémeskútban „szüntelen föl-lejár / a talajvizet árapály” [A LOVAS]. S még egy példa, a pálya végéről, ahol eljárásának a filozófiáját megadja magában a versben: „...a villamos úgy dől be a kanyarba, mint egy öreg futó vagy mint a föld az ellipszis-pálya fordulóján, ahol is a hasonlat nem hasonlat, csupán ugyanegy törvény másik arca” [AZ UTCA ARÁNYAI]. S a versben rendszerint az látható, ami esetleges, mögötte a láthatatlan törvény háttérhittelével.) – A szókött ing víziója Nemes Nagy Ágnes háborútól sebzett képzetében – eszméletében – úgy jelenik meg, mint „egy sebesült katonai testtelen koreográfiája”. Aztán a képet a képzet minden előkészítés nélkül megsokszorozza: „Ott futnak ők. A vásznak. / Villámok torkolattüze alatt / már hadseregnyi végső mozdulat / – – / egy tömegsír legvégső vásznait / mutatják lobbanásaik.” Azt gondolhatnánk, hogy akár Vörösmarty képzelete is nyugodtan jegyezhetné ezt a látomást, ha a metafora szerkezete, kezelismódja nem vallana más mesterre; olyanra, aki a költészet történeti idejében jóval közelebb áll hozzánk – a kortársunk. A VIHAR látomása ugyanis már nem hasonlatokból építkezik (a hasonlatok ideje költészetének első korszakával együtt elmúlt), hanem – ahogyan például Reverdy megkívánta – csak-ugyan két, többé-kevésbé távoli valóság kapcsolatából, amely ez esetben, szigorúan vett látványindok vagy logika nélkül, a költő történelmileg determinált létérzékelésében él kényszeresen és örökre együtt. (Mint ahogyan nemzedéktársa: Pilinszky János költészetében is a világalapot nem múló metaforája – a *lágér*.) A VIHAR semmi esetre sem szürrealista gesztusból vagy ötletből született vers, s bár nyilván közelebb van az ötvenes-hatvanas évek avantgarde-jának a világlátásához, illetőleg ecsetkezeléséhez, mint a modern költői forradalmak hőskorához (gondoljunk csak az „*ümög*”-re, amely Morgenstern versében dalol a „*dudori szélben*”, a századelőn), a látvány rögzítésének a módja, ha ugyan szabad így mondanom: a csontig lecsupaszított metafora, elutasítja magától a kifejezés szürreális, expresszionista vagy neomanierista kicsapongásait, mert nincsen rá szüksége, már nem vall a neoavantgarde eljárásaira. A KETTŐS VILÁGBAN, majd – az ő kifejezésével – „az ötvenes évek alján” írt versei után, ez a vers, a VIHAR, és a szomszédságában született társai: a KÖZÖTT, a SZOBROK, A GEJZÍR teste-

sítik meg Nemes Nagy Ágnes költészetének azt az érett korszakát, amelyet – visszaté-
kintve – ő maga is a legfontosabbnak, leginkább az ő „egyetlenségét” hordozónak tekin-
tett. – Az avantgarde törekvésekhez való belső, költői viszonyát – a tagadhatatlan ins-
pirációt és a még lényegesebb különbséget – tükrözi, gondolom, az ÉJSZAKAI TÖLGYFA
című versének az alapszituációja, amely tagadhatatlanul képtelenség, s a neoavant-
garde líra ómódi és ösztönös racionalizmusunkat semmibe vevő, kihívó bátorítása kel-
lett ahhoz, hogy valaki magától értetődő természetességgel azt állítsa, hogy éjszaka
egy tölgyfa, „csak úgy”, kitépi a földből gyökereit, és egy járókelő nyomába ered. A
verset azonban, véleményem szerint, csak akkor fogjuk fel a maga teljességében, ha
ezt a szürreálisnak tetsző álomképtelenséget parasztosan, szó szerint fogadjuk el, mint
a Lét vagy a Természet bármely vaskos képtelenségét, s nem szimbólumot tételezünk
föl benne, ami különben tudatos-ironikus műfogásnak is minősülhetne egy korunk-
beli, modern költő részéről, de mégiscsak a századvég lírai rekvizitumának kellene
tekintenünk. A szürreálisnak tetsző abszurditás, a lábra kapott, szótlán tölgyfa rilkei
szakralitással jelenik meg ebben a versben, mert létélményünk alapjait érinti meg, s
létünk egyik visszafordíthatatlanul tragikus szólamának ad hangot: a Lét teljességétől,
a Természettől elszakadt ember riadalmának, aki nem képes már abba az Ős-Egészbe
visszaforrni, amelyben mindannyian egyek voltunk, amely nem ismert különbséget a
lét szerves és szervetlen formái között, amely maga volt a paradicsomi, kozmikus egy-
neműség. A versbeli járókelő ezzel a teljes fényű léttel találkozik, s nem a heideggeri
Semmibe mered, amikor zajt hallva visszafordul az „úton”, amelyen azonban már nem
tud „visszamenni”. – Ez a versbe zárt, egzisztenciálisan szomorú, nagy „hír, tölgy-alak-
ban”, s aki tudja, mennyire vonzódott Nemes Nagy Ágnes egy nemzedékkel előtte járt
költőtársához, Hajnal Annához, az talán arra is gondolhat, hogy hány, nem is olyan
rejtett szál fűzi az ÉJSZAKAI TÖLGYFÁ-t Hajnal Anna IZZÓ NAP című verséhez, amely a
civilizációba, a város köréngetegébe beépített s holtnak hitt fák megelevenedéséről
beszél, s az emberi civilizáció által leigázott természet mindent elsöprő, vad rohamá-
nak, lázadásának a kozmikus erejű látomása. Sok-sok esztendővel e versek születése
előtt Radnóti Miklós úgy jellemezte Hajnal Anna költészetét, mint amelyet „a kozmikus
látomások és apró realitások összhangja” teremt meg, s ez a költőtársi vélemény a Nemes
Nagy Ágnes-versre is tökéletesen ráillik.

„...és nincs semmi más, / csak látvány és csak látomás, / csak láb, csak szárny – az út, az ég, /
bennük lakik a messzeség” – (A LOVAK ÉS AZ ANGYALOK). – Költészetének e szakrális
messzeségbe vezető fordulatát egy tragikus törés előzte meg Nemes Nagy Ágnes pá-
lyáján, de – jól tudjuk – nem a belső fejlődés zavara, hanem egy újabb történelmi ka-
taklizma következtében. A művészi autonómia parancsuralmi, hatósági felfüggesztése
okozta ezt mindazok pályáján, akik nem akarták és nem tudták az ötvenes évek ma-
gyar költészetét a „lobogónk, Petőfi” zsakutájába követni. „...’48 után vagy két évig semmit
se tudtam írni. Nem jött ki hang a torkomon” – emlékezik vissza Nemes Nagy Ágnes. Az ő
„asztalfiók-irodalom korszaka” tehát ezzel a kétségbeesett, depressziós hallgatással kez-
dődött. „Mit kéne tennem? Nem tudom. / A kezem összekulcsolom. / Ülök az ágyon szóltalan. /
Hová is ejtettem magam?” – írta 1952-ben, versben, erről a szellemi-lelki tetszhalott-ál-
lapotról a költő, s ennek az állapotnak lélekölő-szellemcsonkoló hatásával kapcsolat-
ban, úgy érzem, muszáj idéznem a diametrálisan más alkatú és természetű Ady Endre
vallomását, amelyet egyik Hatvany Lajoshoz címzett levelében vetett papírra: „Az asz-
talfióknak írott vers nem nekem való, te ismersz; vagy írhatok, vagy elemészlódok a ki nem írott-
ságban. Ő, hány pompás, bíborvörös versem halt meg születése előtt, mert akaratlan voltam, de
valamikor, nem is régen, az akaratlanságomat mindig legyőzte a legnobilisebb hiúság. Az a hit,

hogy versemre szüksége van az embereknek, nem mint a háborúra, de mint az esőre.” – Nemes Nagy Ágnesnek se volt való az „asztalfiók-líra”, csak ennek a sorvasztó következményei évekkkel, évtizedekkel később mutatkoztak, mint a radioaktív fertőzés gyógyíthatatlan stigmái; akkor, amikor könnyebben szabadnak álmodhatta volna már magát. Addigra már beteljesedett rajta is Arany mélabús diagnózisa: „Ha a fa élte megszakad, / Egy percig éli túl virága” (LETÉSZEM A LANTOT), és: „Késő... / Biztatnom a kidőlt fa ágát: / Virágozzék megint” (A DALNOK BÚJA).

A hatvanas évek közepétájt, egyetlen bővített versmondatra foglalva, kegyetlen ön-íroniával diagnosztizálta ő maga ezt az állapotot, az erőszakkal megszakított terem-tőerő súlytalansági állapotát: „Aki evezett kezdődő viharban, / képtelenül feszítve kvadricep-szét / – közbevetőleg: ez a „kvadriceps”, az emberfeletti erőfeszítés jellemzése egy anatómiai megnevezéssel bármifajta költői hasonlat helyett, egyik eltéveszthetetlen vízjele Nemes Nagy Ágnes versbeszédének – a lábtámasz szikláját tolva el, / s akinek akkor súlytalan maradt / váratlanul a jobb keze, mivel / repedt nyélről a lapát hátracsuklott, / és aki akkor megbiccant egész / testében – / az tudja, amit én” (HASONLAT). – Nem tudhatom, gondolt-e Ágnes arra, hogy „a repedt nyélről hátracsukló lapát” neve evezőskörökben toll?

Titokban, élve eltemetve, vagy ha tetszik: megbiccenne, de saját költői predestináció-jának a sugallatát követve, alkotó módon átélte mégis az európai újavantgarde áramlatok törekvéseit és kísérleteit; a „Kaland és a Rend” új(abb) „pörpatvarát”, amelyben a századelő kalandja is a hagyomány része lett már. De nem a versbeszéd felhámjának és nem a versforma tördelésének az újszerűsége a legfontosabb része annak, amit Nemes Nagy Ágnes zsákmányolt a maga számára e titkos kaland során, „igaz közlésének”, költészete igazságának kifejezéséhez. Hanem amire a magyar költészet történetében Komjáthy, majd Babits és Weöres verse a ritka példa; hogy a költészetben megjelenik a gondolat villámlyó gyönyörének és drámai kinjának lírai tapasztalata. Mintha most érne be, amit egyik korai verse akaratlanul és metaforikus értelemben persze, előlegezett: „a koponyám: kerek, fanyar gyümölcs”-e, benne a „sima jambusok és szép anapesz-tusok”, a sorok, a mondatok összetörésével létrehozott új forma csonthéjába zárt „tisztá, öldöklő igazsággal” (ALÁZAT). S a gondolat gyönyörének a legnagyobb lírai tapasztalata talán éppen abban van, hogy a „pontos igazság” megismerésének filozófiai orgazmusa is kettős természetű: egyszerre kristályos fogalmi absztrakció és organikus-eleven indulat. Az igazság köszikláján szárazvillám szenvedély villog. Együtt világítva meg a „madár”- és a „madártan”-t, hogy a KÖZÖTT egyik híres sorával példálódzzak, amelyben – mármint a versben – Nemes Nagy Ágnes, saját bevallása szerint is a legmeszebbre jutott létlírája saját képmására teremtett világában.

A kínálkozó filozófiai megfjtéseknek sokféle értelmező rácsát lehetne ugyan ráil-leszteni erre az ontológiai és transzcendens sejtelmeket hordozó költeményre; ezek azonban valószínűleg letakarnák és kiszikkasztanák belőle magát a költészetet, azokat a „fogalmon túli, nyelven kívüli érzelem-csomagokat” (Nemes Nagy Ágnes kifejezése), amelyekért a vers megíródott tulajdonképpen, s amelyeket közölni akar az olvasójával, de másképpen, mint versben, nem lehet. És megfordítva: a vers teljes szuggesztióját lehetetlen volna kizárólag lírai levegőjének a „ruhaujaival” megragadni, mert a szükséges filozófiai tájékozottság nélkül a verset létrehozó lírai áram dinamója sem kezd el züm-mögni bennünk. Ha például nem vesszük észre, hogy a KÖZÖTT menetének egyik mögöttes strukturáló elve, amelyhez lépcsőzetesen idomul – maga a Teremtésmonda. Ha a „madár és madártan” párosának a hátterében nem dereng föl a középkori filozófia nominalizmus-realizmus-vitájának metafizikai dilemmája, s azon is túl: az ideális és a

konkrét vagy az egyes létező és az entelecheia viszonyára adott platóni, illetőleg arisztotelészi válasz. Továbbá: a létezés lüktetése, a lélegző élet mindig két állapot, két végpont között zajlik, s ez az állandó mozgás, amely az elemi részecskék empirikusan megragadhatatlan világától a határolt végtelen: a Kozmosz világokat teremtő és világokat megszüntető „zökkenéséig” minden metszetében, minden síkjában és minden részletében átjárja a létezést, ezért ez a „között”-állapot egész valónkat a centrumában érinti és rengeti meg, egész létérzékelésünk alapja, hiszen amíg vagyunk, s talán azon túl is, állandóan „úton” vagyunk két állapot között a változásban, s ezt az utat igyekszünk Hérakleitosztól Heideggerig leírni a filozófia fogalmaival. Éppoly fogyatékosan, éppoly részlegesen, mint amikor a matematika nyelvén differenciálegyenleteket és gráfokat írunk föl hipotéziseink krétájával a létezés fekete táblájára, vagy a Planck-állandó révén az energiakibocsátás útját igyekszünk követni. De minden területen, a létezés bármely síkján – Nemes Nagy Ágnes szavával – csak a „képzelt értelem” eredendő bizonytalanságával tudunk beszélni arról, amit különben a zsigereinkkel, a létünkkel biztosan tudunk, mert szüntelenül megtapasztaljuk, mert *abban* élünk. „*Képeinek itt létrehozott rendszerével azonban nemcsak az eszünkkel tudott igazságot akarja átélelni* – mondja a versről írott tanulmányában Lengyel Balázs –, *hanem szuggerálni kívánja az anyagban való létezés érzelmi meghatározottságát.*” Tegyük hozzá: egy megingathatatlanul biztos tudás: a költői evidencia erejével szuggerálva a kételyt – a XX. századi gondolkodás és világnézet megrendülését. S ahogyan Lengyel Balázs mondja: „*A könnyűben, a gyönyörű nem foghatóban a vágyainkat és transzcendens képzeletünket hordozó légnemű anyagban is jelen levő – de mindig is a tudatunk szélére száműzött – fenyegetettségünket.*”

Ez a fenyegetettségérzés – világállapot a XX. század végén. Nemes Nagy Ágnes azonban mélyebben és kivédhetetlenebbül: a megsemmisülés gyötrelmes érzésével töltötte meg a sorsa. „*Hogyan lehet tovább élni a megsemmisüléssel együtt élve és azt megtapasztalva?*” – egy rádióbeszélgetés során Lator Lászlónak magyarázta, hogy ezt a nagyon is e világi, XX. századi rettenetes léttapasztalatot igyekezett belesűríteni Ekhnáton-versei ciklusába, mert „*a mítosz énelőttem csak hangszekrénye a mai dallamnak. Régi tomló új borral...*” (TÁRSALKODÁS ERRŐL-ARRÓL). – Mi, akik a második világháborúban gyerekkéjjel, majd a létezett szocializmus viszonyai között, mely egész életünket követelte, fél évszázadon át kortársai voltunk Nemes Nagy Ágnesnek, pontosan tudjuk, milyen megsemmisülések szinte végtelen fenyegetésére s milyen megsemmisítések szinte végtelen történelmi gyakorlatára utalt a költő. „*Pontos igazság te! Légy népem s a hazám!*” – nyilatkozta ki minden szellemi ember, minden Ekhnáton seregébe tartozó, európai entellektüel magasztos vágyát HAZA című kétsorosában, pályája kezdetén, de hamarosan meg kellett tapasztalnia, hogy az Igazság hazájának állampolgársága, „*a nagy Művészetben működő egy eszme: az igazság*”, ahogyan a goethei Wilhelm Meister VÁNDORÉVEI-nek művésznéke ugyanígy hirdeti, mint az európai humanitás oszthatatlan és közös alapmeggyőződését, nem oltalmazza meg őt, nem véd meg senkit a földi haza véres, sáros történelmének viharaitól és villámaintól. Főleg, ha erkölcsi lény, akit a Nyugat és a Magyar Csillag bakfis-előfizetőjeként legmélyebben a magyar irodalom formált, ezért úgy érezte, hitte, ez volt a religiója, hogy e két folyóirat szellemisége révén „*részesen egy összeesküvésnek, a színvonal összeesküvésének a színvonaltalanság ellen, a tisztesség összeesküvésének a tisztességtelenség ellen*”. Nemes Nagy Ágnes ugyanis, saját vallomása értelmében, a magyar irodalom ethoszában találta meg szellemi és erkölcsi önazonosságát, szellemi apját pedig ennek az *igazi hazának* a királyában, Babits Mihályban, akinek a „*kezébe tettem le a matrózlúzos hűségesküvet egy rejtett, szellemi kazamatában*”. Mert ez a „*tárgyas lét-lírikus, morális-bölcselő alkant*” Nemes Nagy Ágnes Ekhnáton-látomásának a XX.

századi reinkarnációja volt, szinte egész nemzedéke számára. *„Formát, a mesterség becsületét és megbecsülését tőle tanult, az ő életművéből, emberi magatartásából mindenki, akivel együtt indultam el a pályán – emlékszik vissza Szabó Magda –, a háború után fellépő, később az irodalomból hosszú időre kiszorított... Újhold-nemzedék. – Apánk volt, anélkül hogy sokunk akár csak látta volna is.”* – Babits ugyanis, aki valóban a Világítótorony magányos prófétájának a jövőbe látásával hirdette, hogy az Írástudó problémája korunkban első-sorban erkölcsi probléma, aminek az igazságát a mögöttünk lévő fél évszázad morális kibicsaklásai szinte nap mint nap igazolták, nemcsak a költői mesterségben volt tanító-mestere Nemes Nagy Ágnesnek, de abban is, hogy az életben vannak kritikus pillanatok, amikor a költőnek kötelessége erkölcsi fokon politizálni és sorsát megszabó erkölcsi döntéseket hozni. Nemes Nagy Ágnes a Babitsnak tett s az ilyen kritikus pillanatokban *„meg-megújított hűségesküjéhez”* hiven ezért védte foggal-körömmel is teremítő szellemi életének belső szabadságát, mint aki *„a félhalál illemtanát”* is megtanulta Mesterétől, s valami *„déliabós józansággal”* tudja, hogy: *„Ha rángok is a félelemtől, / életem akkor sem ezen dől – / ha meghalok sem függök tőletek”* (JEGYZETEK A FÉLELEMRŐL). S ha – Babits szavával – *„van némaság, mely messzehallik”*, Nemes Nagy Ágnes hallgatása ilyen volt. A legtöbbet, a legnagyobbat adta érte: a meg nem született versek árát, semmilyen jóvátételi vagy kárpótlási hivatalban nem konvertálható hiányát. De tudta, s egy szenvedő, elnyomott nagyobb közösség tagjaként elfogadta, hogy az irodalom, a költészet *„magyar útján”* bármikor szembekerülhet a költő ennek a nemegyszer halálos kockázatával. 1980-ban, angol nyelven megjelenő versei elé a saját és általában a magyar költő helyzetét megvilágító előszavában ezért hangsúlyozta, hogy nálunk a lírához a fontosság érzete tapad, s kijelentette (ő, akit a *„szolgálatelvű irodalom”* cinkelt ideológusai mindenfajta társadalmi és nemzeti kérdéssel szemben közönyös *„elefántcsonttorony-lakónak”* minősítettek), hogy *„e fontosság történelmi képződmény nálunk, és talán nemcsak nálunk, magyaroknál, hanem más, nehéz történelmű nép körében is, ahol a nemzeti tudat és lét eléggé gyakran vált kérdésessé. A magyar irodalom az újkor küszöbétől kezdve az életveszély irodalma. Történelmi szerep, társadalmi, politikai szerepvállalás, a költő mint hadvezér, agrár-politikus, hősi halott, miniszter, börtönlakó: mindezt természetesnek tartják a magyar irodalomban évszázadok óta. A költő fontosságának megvan a személyes kockázata, nem is beszélve arról a hátrányról, amit ez az exponált szerep magára a költészetre jelenthet, szereppé változtatva a voltaképpen kiindulópontot, a költői minőséget”* (EGY VERSKÖTET ELŐSZAVA).

Kiváltképpen ez utóbbi volt egész pályáját átható, irányító meggyőződése: *„a legkezdetlegesebb hiba az irodalmi gondolkodásban az – írta Kosztolányi kapcsán –: összetéveszteni a szándékot a művészi megvalósulással. A második számú hiba viszont: összetéveszteni a megvalósulást a szándékkal. Vagyis azt írni, amire a tollunk képes, függetlenül a kifejezendőtől. Ez a második hiba főleg a virtuózoké, akik úgy érzik, hogy mindent meg tudnak csinálni”*. – Ízlése és ihletett okossága, költői egyetlenségének igaza és erkölcsi tisztessége megóvta őt ezektől a kísértésektől, vagy hogy költészete igazságát bármilyen esztétikai divatnak vagy politikai-történelmi kényszerűségnek odadobja, de attól is megmentette őt, hogy azoknak a szerepeknek a csapdájába zuhanjon, amelyeket oly változatos bőséggel kínált a magyar irodalom műltja, s kínál jelene ma is. Meggyőződésem egyébként, hogy ebben a tévedhetetlenségben, akárcsak abban, ahogyan Babits művében és költői élete példájában ráismert Ekhnátonra, az erkölcsi döntés szabadsága, az erkölcsi fokon való politizálás bátorsága mellett az elrendelés titokban munkálkodó, de annál hatalmasabb ereje is közreműködött, amely – a JÓNÁS KÖNYVE költőjének szavával – *„mutatja”, mutatta gályarab ősök szépunokájának, Nemes Nagy Ágnesnek is, hogy „merre rendelte menned”*.

Nemes Nagy Ágnes

IRODALMI SZÉNABOGLYA

Az olvasásról

1981. június

De nem az olvasásról van szó. Hanem a csillapíthatatlan, eleven szellemi érdeklődésről, amelynek az olvasás, az ún. „műveltség” csak a mellékterméke. Kétségbeejtő, mennyire nem tudok szót váltani barátaimmal, író társaimmal arról, ami érdekelt. Mert nem olvasnak. Mert túlnyomó többségük ír bár, de eszébe nem jut, hogy olvasson is. A kiválók sem, a nagy tehetségek sem. Pilinszky, aki hónapokon át hurcolt egy-egy könyvet a hóna alatt, és lázasan beszélt az első három oldaláról, de soha nem olvasta el. Mit vihogtunk ezen a – nem is olyan vidám – játékon. Vagy akár Cipi. Aki tündöklő megjegyzéseivel meg valóban sokkal szélesebb gondolataival oly pompásan fedi el, hogy milyen végtelen keveset olvas. Hogy az utolsó költő, akit észrevett, Ady volt, no meg három Kosztolányi-verset is olvasott még valamikor. Hogy újra meg újra előassa Hunyady Sándort és Maughamot, mert fiatalon azoktól még látott valamit. Libabőrös leszek, ha csak meghallom ezt a lázas hitvallását – ötvenedszer – Somerset Maugham-ról. Nem is beszélve töksüketségéről, ami a verseket illeti. Az már tragikus. Vas Pistát, engem, költőbarátait azzal hoz először keserű dühbe, aztán elvisz a kézlegyintésig. És, istenem, ha nem ért hozzá, hát nem ért hozzá. Van ilyen. De ő ítélkezik, de ő hisz a saját véleményében, ami isten tudja, min alapszik, ami egyáltalán nincs is, mert nem is lehet. *Nem olvassa el*, amiről véleményt mond. Verseket esetében kár is volna elolvasnia, mert dunsztja nincs róla – ugyanakkor természetesnek tartja barátai vad érdeklődését a saját írásai iránt. Hisz mindenki ilyen (egy kicsit), de éppen ő... – És ezek a kiválók, akiknek még a tökkelütött hülyeségeit is érdemes meghallgatni, tehetségük titokzatos működése miatt.

Nem is említem az irodalom vadvirágait, dalosmadarait, akik énekelnek, ahogy Isten adta énekelniük, akiknek az „irodalmi élet” abból áll, hogy egymásról pletykálnak. Hja, igen, még abból is áll, hogy belenéznek a frissen megjelent folyóiratokba. Ez az ő tájékozottságuk. De hogy egy könyvet, csak úgy, ni, levegyenek a polcra, hogy – ki tudja, miért – hirtelen vad érdeklődés fogja el őket a szalamiszi csata, a fehértörpe csillagok, a kékcinkék, a magyar jakobinusok, a jambus, Horatius és Vergilius viszonya iránt – az nem fordul elő. Kétségbeejtő, mennyire nem tudok beszélgetni, eszmét cserélni velük. Mert nem érdekli őket semmi, csakis saját maguk. Legalább mondanának valamit, amit ők vettek észre a világból! (Az anekdotáikon kívül...) Hiszen velem lehet beszélni, engem fel lehet csigázni bármivel, főleg személyes irodalmi élménnyel, de a világgal is persze, cigánykérdéssel, strukturalizmussal, focival, szociológiával, új mosóporral, John Stuart Mill-lel. (Őt se olvasta Magyarországon senki, csak én. Mikor kivettem az Írószövetség könyvtárából, kiderült, hogy én vagyok a legelső olvasója, a könyvtári karton tanúsága szerint. 1867-es kiadás. Jó, jó, tudom, ez csak egy példány. De jellemző.) Fantasztikus, milyen egyedül vagyok. Nem, nem az individuum ineffabile rejtette mocanásaival – fenét. Az egyszerű, természetes érdeklődéseimmel.

Ott vannak persze a szaktudósok. Az irodalomtörténészek és egyebek. Azok bezzeg olvasnak, mindent tudnak (jó esetben) a szakmájukról. Ők viszont *csak* olvasnak. Irodalmi érzék, élmény, ítélőképesség – de strigiis, quae non sunt. Hátborzongatóak, szaktudásukon a hosszú számárfülekkel.

Csak akkor tudom helyretenni magam, ha eszembe jut egy egészségesebb irodalmi élet. Még saját koromban is voltak alkatrokonaim (Rónay, Vas is ilyen lett volna, ha jóban lettünk volna, meg talán még néhány), de a múlt, a múlt megtanít a helyes arányokra. Babits, Szerb, Halász és mások, külföldön is. Ők, hál' isten, egy kicsit többet tudtak, mint én, szellemi étvágyuk egy kicsit nagyobb volt az enyémnél. Előttük boldogan szegyenkezem szerényke érdeklődéseimmel. Ami van, az csak egy fájó akcidencia. Magányom egyik összetevője.

A beszélgetésről

1981. június

Beszélgetés nincs. Megszűnt, kihalt, vége. Mint már többen észrevették. De én most a beszélgetés, az eszmecsere, a jóízű duma egy bizonyosfajta kihalásáról szólok. Az emberek ugyanis beszélnek, csak nem beszél-*get*-nek. Mindenki beszél, beszél, beszél, egy óra hosszat, négy óra hosszat mondja a magáét. És nem veszi észre, hogy monológjába a másik, a partner, a társ még azt is alig tudja beletűzni, hogy: igen, nem, nahát, hja-hja. A lélektan logorrheának hívja ezt a szellemi betegséget – itt mindenki logorrheás. Lassú őrjöngés fog el, hallgatva ismerőseim, barátaim eszelős szájmenését, amely nemcsak az úgynevezett „közös” érdeklődésnek, gondolatcserének, nemcsak a normális emberi figyelemnek vet véget, hanem a legegységibb látszatudvariasságot, az együttélés minimális feltételeit is lábbal tiporja. Drága, régi barátom, azzal a régi, prima nevelésével úgy beszél egyvégtében, hogy – ha netán valaki egyetlen mondattal félbeszakítja – gyorsan *lehunyja a szemét*, hogy elviselje a közbeszólást, amit természetesen nem hall meg, és ott folytatja, ahol abbahagyta. Egyszerűen lehetetlen vele érintkezni, minden vonzódásom ellenére, mert az ember csak ritkán bírja kitenni magát személye ilyen semmibevételének. Teljes önmegtagadással látogatva meg néha, mint egy beteget. És *amit beszél!* Amit az emberek beszélnek! Az ostoba jelentéktelenségeknek, a személyes semmiknek az a halmaza! Kiment, bement, ő akkor azt mondta, de rossz volt a palacsinta, sajtóhibák ötoldalas jegyzéke, ismeretlen személyek teljesen érdektelen ügyei. Háziszárnyasok káricálása – állítólag szellemi emberektől. És ha, nagy ritkán, nem káricálás, akkor háromórás előadás arról, amit *ők* gondolnak, *ők* akarnak, *ők* írnak. Maga az önérvényesítő süket erőszak. *Nem veszik észre*, hogy a másik nem szól egy szót sem.

Jó. Régi barátaimtól – néha – eltűrom ezt, mert régiek, öregek, és a barátaim. De nem vagyok hajlandó eltűrni az egész világ szájmenésés pofátlanságát. A múltkor véletlenül beült hozzám egy távoli ismerős, fiatal lány. Másfél órát beszélt egyfolytában. Hogy mi van otthon, mi van a munkahelyén, meg így, meg úgy. Hogyhogy nem tűnt fel neki – úgy a negyvenötödik percben –, hogy én nem beszélek? Hogyhogy nem jutott eszébe megkérdezni: velem mi van, mit gondolok, mit csinálok, netán mit írok? Nem kívánom vele mélyenszántóan közölni, ugyan, istenem, minék. De mégis, valami halvány álfigyelem, valami hogy vagy, valami apró kérdéscske... És így megy ez állandóan. Nemcsak az általános, eszelős önzés megnyilvánulása ez, hanem lelki cson-

kaság, a beszűkülés beteges foka, a másik ember agresszív letiprása, amit ma már – úgy látszik – a minimális udvariasság, a társadalmi normák legcsekélyebb foka sem fékez. Ahogy öregszem, fáradok, egyre kevésbé bírom, akárcsak a zajártalmat. És ahogy a zajártalom, ez is növekszik. Csökkenő teherbírásom és a növekvő teher együtt – ez valahogy nem megy. Legszívesebben visitanék egy-egy ilyen „beszélgetés” után. És húzódok vissza a magányba. Pedig műfajom volt a társaság.

Mert elfelejtettük az emberi együttélés egyik legszebb, örömszerző lehetőségét, a beszélgetést. A társalgást, az eszmecserét, a kölcsönös érdeklődést. Elfelejtettük, hogy a beszélgetés mű, ha tetszik: műalkotás, amelynek a létrehozásában minden jelenlévő részt vesz. Amikor a kölcsönös figyelem meg a mindenkit érdeklő tárgy légkörében egyre szikrázóbbak, egyre érdekesebbek, egyre boldogabban megnyilatkoznak vagyunk, a gondolatok, a szavak egymáson csiholódnak, egyre több pattan ki a résztvevőkből, amire egyedül nem is volnának képesek, és felépül az az átlátszó, szóbeli mű, ami az igazi társalgás. A társalgás a Gesamtkunst egyik fajtája. De mi már elfelejtettük, sőt naponta megfojtjuk, hülye önzésünkkel eltiporjuk, mint a nemes kézműipar annyi ágát. Így gyilkolva ki életünk egyik természetes gyönyörűségét. Aminek – mellesleg – a szellemi-lelki hasznát ki sem lehet számítani.

Rossz társalgás az, amelyből akár csak egyetlen jelenlévő is kimarad. Bennfentes bandatársalgás csak bandában engedhető meg.

Azért is utálok ezt az elnémitő beszédagresszivitást, mert annyira emlékeztet az egész írói pályámra. Mentől többet beszél valaki, én annál inkább elhallgatok. Teljesen elmegy a kedvem, valósággal bedagad a torkom. Az irodalomban: elhallgattattak, és én egyre jobban elnémultam.

A mosoly és szakértelem

Énekelt a neves női kórus, közben pedig a mellettem ülő művészeti szakember megjegyzéseivel szórakoztatott. Nem zavarta, inkább fűtötte, hogy a többi néző olykor idegesen felé pillant. Nézzé csak azt a hórihorgast a második sorban – mondta. – Micsoda pocsék pofa... vagy azt a puffadtat, oldalt, azt a disznóképűt... vagy azt az öregét, hogy engedhetnek ide ilyen vén satrafát... az orruk, a fülük, a... Aztán a kórus kivonult, egy nemrég feltűnt énekesnőcsillag lépett a dobogóra. Olyan szép volt, olyan fiatal, hogy egy percre még a szakértőbe is belefagyott a szó; elborult arccal, összehúzott szemmel mustrálgatta a nőt. Az pedig, már a zongora mellől, egy gyors kis mosolyt villantott a közönségre. Ritka vonzó mosoly volt, öntudatos és félénk, kötelességszerű és természetes.

– Gyönyörű a mosolya – suttoztam önkéntelenül.

– Na persze – így a szakértő. – Egy nő, ha még mosolyogva sem szép... eláshatja magát. – Rögtön éreztem: fontos aforizma ez. Egy pálya mélyenszántó összegezése. Szóval egy emberi arc, pláne női arc nem komolyan szép, nem figyelő kifejezéssel, nem csodálkozva, nem fojtott dühvel, nem titkolózva, nem kétségbeesve, nem csúnyán szép, nem beszéd közben vibrálva, nem tavasszal, nem ősszel, nem fasorban vagy alagsorban, nem húsvétisonka-szeleteléskor, nem autót vezetve, nem a szerelemben

vagy magába süppedve – egy női arc – ugyebár – mosolyogva szép. Ezt sikerült leszűrnie a nagy szakértőnek hosszú pályája során.

Kimondta a csúfos mondatot, aztán elmosolyodott. És ezt nem kellett volna tennie. Még ifjúkorában sem lehetett Adonisz, de akkor és ott – mosolyogva – elrémisztő volt. Az az elcsuszamló arc, az a ferde vicsor... Ha akkor tükörbe néz, talán, talán nagy nehezen felfedezi a csúnya mosoly fogalmát.

A költő lelke

Nem szeretek beugratni valakit. Nem szeretem a tréfálkozásnak azt a módját, amely félrevezet egy személyt azért, hogy a többiek kuncogjanak a háta mögött. De azért fiatalon velem is megesett, hogy ráadtam a fejem egy-egy ugratásra. Például Tokod-Altárón.

Hogy kerültem Tokod-Altáróra? Ama szép akció során, mely az ötvenes években kiparancsolt minket, írókat az életbe. Vagyis a gyárakba, a vas- és acélműhelyekbe, a termelőüzemekbe. Úgy gondoltuk, abból még nem lesz baj, sőt izgalmas lesz, ha meg-nézünk egy bányát, legfeljebb nem készül el róla a követelt, halhatatlan költemény. Elmentünk tehát Tokod-Altáróra ketten. De rosszul mértük fel a dolgot: mégis valamiféle bűnbe keveredtünk a bányalátogatással. Az a légkör... no de hagyjuk. Röviden: a bányászok mélységesen utáltak minket, többek között úgy megkúszattak egy kétszáz méteres ereszkén, hogy kilógott a nyelvünk. Még a kultúros is utált minket, aki pedig az efféle látogatásokat szervezte. És nem lett volna célravezető, ha félrevonjuk, és elmagyarázzuk neki irodalompolitikai felfogásunkat. Ezt a helyzetet soha többé, fogadtuk meg, és így is lőn.

Már hazafelé tartva sötét kirándulásunkról, az ázott, sötét vasútállomáson csellengtünk, vártuk a vonatunkat. Egyszerre csak a szomorú kis trafikbódé oldalüvegén át megpillantottam egy poros levelezőlapot. Bámulatos lap volt, egy felpolcolt keblű nő-személy valamely fehér klepetusban, talán hálóingben, félig lehunyt szemmel egy szál rózsát szolgáltató rajta. Nyilvánvalóan az Osztrák–Magyar Monarchiából datálódott, legfeljebb az első világháborúból, valóságos unikum. Ezt meg kell szereznünk. Megvettük. De fel is kéne használni. Kiötlöttem, hogy a hihetetlen képeslapot Pilinszky Jancsinak kell elküldeni, megfelelő szöveggel. A következő művet komponáltam rá, szép, iskolás írással:

Kedves Költő!

Nekem nagyon tetszenek a maga versei. Azt mondják, maga szép, fekete fiú! A szénbe nézek és magára gondolok... Minden szombaton itt Tokod-Altárón osztánc van. Nem jönne el egyszer?

Az a barnakislány...

Fojtottan nevetgeltünk a lap bedobása után; más nevetnivalónk nem volt. Itthon vártuk a hatást. Egy darabig hiába vártunk. Vagy tíz nap múlva történt, hogy Jancsi benyúlt a belső zsebébe, a szíve fölé, kivette a tárcáját, és kissé remegő, szép, fehér kezével felém nyújtott egy képeslapot. Azt.

– Nézze, milyen érdekes lapot kaptam. Egy bányászlány. Úgy látszik, megérintette

valami a verseimből. És milyen költőit: „A szénbe nézek és magára gondolk” – így Jancsi.

Némileg megdöbbenem. Úgy véltem, a lap félreérthetetlen. Azt vártam, hogy majd jót hahotázunk rajta a Jancsival. Dőre feltevés volt. Nem vettem számításba a költő lelkét.

A költő lelke nagy. Mindent betöltő... Betölti az univerzumot és Tokod-Altárót, minden hat rá és viszont: hat mindenkire. Nincs sem égben, sem földön, sem föld alatt olyan személy, akinek elragadtatása ne volna természetes számára. Mit neki a valószínűtlenség? És mentől jobban tapossák, veszik semmibe az irodalomban, annál inkább hisz. Mindennek, mindenkinek. Az a meglepő, hogy olykor még igaza is van.

Jancsi hitt a képeslapban. Elkerülte a figyelmét, hogy napok óta a bányakirándulásról mesélünk, valamint az is, hogy éppen az ötvenes években járunk, és sehol meg nem jelenő verseit a barnakislánynak nehéz volna ismernie, egyéb körülményekről, például a stílusáról nem is szólván. Nem tehettem mást, nevettem egyet egyedül (nem elég vidáman), s elmagyaráztam neki a históriát. Sanyarú feladat: egy viccet elmagyarázni. Valahogy nem mulatott rajta.

Azóta még kevésbé szeretek beugratni valakit.

(A költő hagyatékából.)

IOWA, 1979

Amerikai napló

Részletek

Szeptember 30.

Kirándulás a Bourjailey-farmra. Csakugyan farm, birkák, tehenek, de lovak nincsenek, sajna. Birkát sütenek nekünk a szabadban, nyílt tűzön forog a hatalmas nyárs. Kedves, régimódi házacska, nincs úgy kikenve-kífenve, mint az itteni villák-lakások. Azt mondják, régen iskola volt, pici kis iskolaház, a farmergyerekek jártak bele. Aztán megvették Bourjaileyék; helyi író, egyetemi tanár a férfi. Eszünk birkahúst, meg amit ki-ki hozott. Thea csinált krumplisalátát, én mindössze kenyérrel és szőlővel szálltam be a piknikbe. Ezzel is előljártam, mert a többiek semmit sem hoztak, vagy alig. Gyönyörű idő. Az indián nyár utolsó pillanata. Körül dimbek-dombok, erdők, három kicsi tó, az egyik már halott, csupa hínár, de gyönyörű. Csodálatos napfény, azzal a bizonyos lilás árnyalattal, ami mégis az őszt jelenti. Minden zöld még, friss, üde. A fűben valódi báránycsordák, a házban, a teraszon, a ház körül a Writing Program teljes létszáma, nagy hacacaré. Beszélgetek az olasszal, Aldo Rosselivel franciául. Európai intellektuálisnak látszik. Ismeri Albinit, Gianni Totiét.

Bent szól a rádió, a teraszon gyerekek és felnőttek ropják a táncot. Bűbajosak a kölykök, egy fekete kislány nyilvánvalóan táncra született, egy fehér kislánnyal járja.

(„Négyéves vagyok, tudok tizig számolni, és két nyelven beszélek.”) Egyetlen fehér kisfiú nem táncol, odamegyek hozzá, táncba viszem; párja is akad, egy valamicskével bátrabb, ugyancsak szőke kisfiú. Ők az ügyetlen táncospár. Nem tudom, melyik búbajosabb: az ügyes pár vagy az ügyetlen pár. A kutya velük táncol, elszedi a műanyag diszkosz, mert ő is nyilván játszani akar. A férfiak röplabdáznak, diszkosz, vetnek, én főleg egy néger babával foglalkozom. Ez még nem beszél, egyszerűen csodálatos. Milyen kövér az a kis karja, és milyen fekete. Egészen természetesen fogadja, hogy pásztorolom. Visongva elszalad, eltotyog tőlem a kutya felé, a labda felé, aztán visongva visszatotyog, ha a kutya túl közel jön. Mondtuk Husszeinek, hogy mi Londonban fedeztük fel: milyen gyönyörűek a színes gyerekek. Husszeim csak röhögött. – Mi meg a fehér gyerekekért vagyunk oda, mondta.

(Ezek olyan egyetemi gyerekek. Profok, egyetemi személyzet ifjabb nemzedéke. Itt Iowa Cityben főleg az egyetem a központ, legalábbis az író-őszöntődíjasok központja.)

Hazafelé jövet egy pillanatra átéltem, hogy Amerikában vagyok. A táj nagyon hasonlít az Alföldre, valamivel dombosabb, erdősebb. De az a sok, hatalmas kukoricaföld, azok a távoli tanyaházak akár Kiskunfélegyháza körül is lehetnének. A házak formája viszont más. Hirtelen beúszik az autó ablakán egy kis domb, rajta egyemeletes, sötétvörös ház. Mellette egy szál fa. Körülötte semmi. Mármint a földek csak, végtelenül. Magányos, sötétvörös faház a prérin. Egy másodpercnyi XIX. század, egy másodpercnyi préri. Ez valóban préridék volt, May Károly-féle indiánok járták, köztük a nagyfőnök: Sólyomszem. Azt a vörös faházat Sólyomszem is láthatta volna.

*

Október 3.

Láttuk a pápát színes tévén. Ez a harmadik pápa, akit látok. Az elsőt tizennégy évesen láttam Rómában (XI. Pius?), a másodikat 1948-ban ugyancsak Rómában (XII. Pius, Pacelli), a harmadikat itt Iowában, bár csak képernyőn. Igaz, ha odamentünk volna Des Moines-ba, ahogy megfordult a fejünkben, hiszen amerikai viszonylatban közel van, a századát sem láttam volna annak, amit a tévében láttam. A szabad ég alatt, nagy szélben, de napsütésben, pápai mise. A főpapok körülötte sárga ornátusban, ő maga hófehérben. Ennek biztos megvan az egyházi jelentése (meg kéne tudni). Még a virágok is sárgák voltak, amiket az emelvény köré ültettek. Zöld helikopteren érkezett a Holy Father, zöld mezőre szállt le, a milliomm ember, főleg iowai farmerek, nagy-nagy zöld réteken, enyhe domboldalakon, ligetek között hullámszik. Háttérben a St. Patrick-székesegyház vörös tömbje, két kerek tornya, mint két nagy silótorony, amilyen itt a farmerházak mellett szokott állni. A lengyel pápa angolul misézett, nagy teljesítmény ez tőle, rossz kiejtéssel, szép hanggal. (Ez megnyugtató, hogy egy pápának rossz az angol kiejtése, meg is értem, amit mondott.) Nagyon rokonszenves jelenség, erőteljes, de tiszta ősz. A földművelés és a biblia – ez volt az alaphangja. Felelősnek nevezte a farmereket – akik nemcsak egész Amerikát, hanem a fél világot innen látják el étellemmel, Iowából – az éhezőkért. Úgy látszik, ez itt a pápának egyik főtextusa: a szociális kérdés, a harmadik világ. Közben amerikai furcsaságok: mások is fölállnak emelvényekre, és egy-egy mondatot mondanak a fiatalokról, az öregekről, a más kultúrákról, amelyek felé nyitottnak kell lenni – nők, férfiak, fiatalok, öregek. Gondolom, ezek helybéli hívők. Biztosra veszem, hogy ennek az óriási embertömegnek a nagy része protestáns, hiszen ez itt a túlnyomó többség. A pápát állandóan megtapsolják,

de hát azt az olaszok is megteszik; nagy feliratos táblák: „Welcome, John Paul II.”; „Holy Father we love you.” Zászlók lobognak, hozzák a kenyeret, a bort, a kukoricát, almát, gyümölcsöt. Gyönyörűek a felvételek. Főleg az, amikor a tömeget távolról mutatják, teljesen betöltve vele a képernyőt. Hullámozó, tasista kép. Az Úrfelmutatáskor őszintén sajnálom, hogy nem vagyok katolikus. Fölemelte János Pál a nagy kerek osztyát, mint egy kis napot a napfényben, és körbemutatta a négy égtáj felé, Amerika zöld mezőin.

Nemrég írtam bele ebbe a naplóba, hogy érdekelné Amerika vallási élete. Akkor még nem tudtam, hogy jön a pápa. S mintegy válaszul érdeklődésemre, megjelenik a pápa, a történelemben először, Amerika földjén. Különös pillanat. Nem is a politikai vetülete érdekel, bár van bőven ilyen vonatkozása, hanem a fantasztikuma. Róma és a római pápa – tökéletesen más dimenziója ez a művelődéstörténetnek, mint az Egyesült Államok. Mit szólt volna ehhez Szent Péter? VII. Gergely? Egy Borgia-pápa? X. Leó? Szilveszter? (A magyar korona küldője.) Egy nem is sejtett új földrészen áll a fehér ruhás lengyel pápa.

Azt beszélük itt, hogy Moszkvába is el akar menni, az olimpiára. Itt is megáldotta a sportszereket meg gitárokat, amiket fiatalok hoztak elébe! Járt-kelt a tömegben, egy piros sportzakós fiú ügyesen mellétolakodott, és finoman megérintette a palástját. Hogy kik voltak az őrzői, a testőrei, azt onnan lehetett tudni, hogy azok nem a pápára néztek, hanem a tömeget figyelték. Voltak rendőrök, khakiszínű egyenruhában, széles cowboykalappal, leginkább a cserkészekre emlékeztettek. És voltak civilek, ballonkabátosok – Zenekarok játszottak, énekarok énekeltek dzsessz jellegű egyházi zenét. Népünnepély, mise, történelem, fantasztikus együtt. Fehér ruhás pápa.

„Peace with you” – mondta. Bár igaza lenne.

*

November 12.

Ma angolóra, Nino*-szeminárium. De megjöttek-e Ninóék? Tegnap még nem voltak itt. Olvasnom kell Weissbourt verseit. (Meg Pault, meg Gigit, meg...) Rémes. Alig értem, és véleményeznem kell. Mint saját verseim fordítását. Mert ezt megkívánják, érthető módon. Csak éppen abszurd az egész. Hiszen még ha kiválóan érteném is, a minőséget akkor sem tudnám megítélni. Ez is nagy téma. Csak anyanyelven lehet versi minőséget érzékelni. Idegen nyelven legfeljebb klasszikusokat, ahol a presztízserték meg az idő meg a nyelvi egyértelműség (Racine!) megalapozza az ítéletet, a tetszést. Idegen nyelven csak úgy, a régiekre támaszkodva, érzékelhetem a verset, mint az átlagolvasó. A földrajzi távolság időbeli távolságot teremt. Azt az időbeli távolságot teremti meg, amit a közönség érez a mindenkori „modern” költészettel szemben. Néhány évtized ez a távolság. (Ady ma már közkinccs stb.) Idegen nyelven néhány évtizedes verseket egy az egyben tudok érzékelni, de most írt kortársverseket nem. És nem hiszem, hogy bárki képes volna rá. Legfeljebb a hírvést, a presztízsertéket látják bele a versebe a magyarok, akik új költők dicséretével jönnek haza külföldről. De hogy csakugyan tudnák: milyen? Hogy jó-e? Mikor kezünkbe nyomnak egy köteg kéziratot? Természetesen a *Nyugaté*k is néhány évtizedes verseket érzékeltek. – Mert ehhez nem elég a nyelvtudás. Ehhez benne kell élni abban az irodalomban. Úgy, ahogy én

* Nino Nikolov bolgár író.

benne élek a magyarban. – Ez persze nem jelenti azt, hogy a presztízsérték, a másodkézből való értesülés, az információ nem fontos. Dehogynem fontos, abból lesz – esetleg, idővel – a valódi élmény. Ha leülekszik az értesülés, ha kibővül, ha átmegegy. – Mindez elsősorban a versre vonatkozik. A próza könnyebb. Ott a szavak önértéke jóval kisebb. A próza sokkal nemzetközibb. A sztori, a jellemek, az aktualitás, ez meg az. Mennyi támpont az értékeléshez. De a vers... az más. Ott egy szinonima dönthet az értékről. Egy ritmussejtem. „Mámor” helyett azt írni, hogy „eksztázis” – ez világnyi különbség. „Virág” helyett azt írni, hogy „növényi”. A versstruktúra, a mondat befeszültsége stb. stb. Az igazi verskompetencia anyanyelvi határig tart.

*

November 27.

Santa Anából a Grand Canyonba. Hosszú, unalmas várakozásokkal rövid repülések. Az ember összetöpped, mint télen az alma. Enni nem adnak. Las Vegasban kisül, hogy a Scenic Airlines tisz személyes gépén mutatja meg a Grand Canyont, miközben oda- vissz. Kiesem a cipőmből. Még csak ez kellett. Valaki eltévesztette a dolgot. Nagyon sokan óvtak ettől a bukórepüléses bemutatótól. Fáj a gyomrom. Akar a fene remegő kiségen szakadékokba ereszkedni. Szerencsére a valóság jobb. Nincs baj, sőt pompás. Tündöklő napfény, elképesztő táj. Megérkezés. Egy óra várakozás a buszra. Egyéb rosszul szervezett részletek. Ez, hogy rosszul szerveznek, először fordul elő. Végre a szobánk. Gyönyörű. Talán a legelegánsabb, amiben laktunk. Egyenesen a Canyonra néz, két hatalmas ágy, részben drapp téglafal, részben nemesfa burkolat, állólámpák, bőrdivány. Minden drapp-barna, indián szőttes a falon. Fürdőszoba, persze. Lero-gyunk. Estebéd nem túl drága. Ki szólít meg minket? Isaac Orpaz, iowai író társunk. Néhány szó. Főbe vert alvás. A tengerszintről (Csendes-óceán) 2300 méterre jöttünk fel, és húsz fokot csökkent a hőmérséklet.

*

November 28.

Ébredés a Thunderbird Lodge gyönyörű szobájában. Napfény a Canyon fölött; egyenesen belelátunk. Későn kelünk; végre nem kell katonásan lent teremni reggel nyolckor az ebédlőben (Béla). Erős reggeli; a második számú autótúrát választjuk, a nagyobb. Végig a Canyon mellett, sok megállóval. Az ormok főleg indiai templomokra emlékeztetnek, „a földtan szobrai”. Ez is archetipikus nekem, mint a szikvőjaerdő. Elképesztő ez az óriás, negatív hegység. Mert „befe” hegység, az ember egy végtelen fennsíkon halad, amikor egyszerre megnyílik előtte a canyonrendszer (kicsiben ilyen a tordai hasadék. De szép volt! A csókák!). Lefelé már vagy ezer méter. Mintha nem is az egy Colorado csinálta-vágta volna ki ezt a tájat, hanem ezer Colorado. Ezer canyon, ezer kanyarulat. Lent – néha – a piszkoszöld, picinykének látszó folyó. Ezt már a repülőgépről alaposan megsejtáltuk. Egyébként utólag hallottam, hogy az a Scenic repülőút kétszáz dollár fejenként, és mint föluxust tartják számon a turisták. Erre fizettek be minket útimarsalljaink Washingtonban, nyilván jóságból. És be is vált a jóságuk, mert rém idegesítő, de remek volt az az ingadozó szállingózás szakadék fölött és szakadéokban. Fülhallgatóban ismertették a környéket: You can see now left... és a gép balra dőlt. Aztán átkapcsoltam franciára. A szövegek közt zene. Az egyik zeneszá-

mot még most is hallom – csak tudnám, mi volt! – És visszajön a számba a félelem, ahogy dől a gép, a gyönyörűség, a napfény, a rézszínű vad sziklatájék. Ez a névtelen zene a Grand Canyoné, madeleine-süteményem, Proustból.

Most pedig az autóbustúra. Itt szerencsére nem kell félni. A canyon előről-hátulról, ezer canyon innen-onnan, „A süllyedő hajó”, „A három várkastély” és egyéb sziklacsoportok. A fennsík, ahol haladunk, ritkás, magas hegyi erdő. Csak fenyő, hosszú tűlevelű furcsa fenyők, lombos fa nagyon ritkán. Följebb itt-ott már csak bokrok. Boróka főleg, de a fenyő közt is sok a fává nőtt boróka. Mintha a fenyőövezet és a bokorövezet határán járnánk. Helyenként arktikus benyomást tesz az egész, valahogy olyan kopár ez a sziklás szálerdő, hófoltokkal. És mégis van valami délies az egészben – talán a sziklák forróvöröse, a nap ereje. Bizony elég délen vagyunk, csak nagyon magasan. Ha a fennsík erdejét nézem, Vajnamőjnen jut eszembe, a KALEVALA tájai, ha belenézek baloldalt a canyonokba, vérvörös déli sivatagok, ősi indián kultúrák barlanglakásai képződnek meg az emlékezetemben vagy a szememben. Mélyen bent egy zöld folton néhány ház: navajotelep. Különb, félelmetesen és állandóan, teljes sziklai kopárság. Egy szál fű nem nő a canyonok oldalán. – Ha kilépünk a buszból, vág a szél. Végül eljutunk a Watch Towerhez. 1932-ben épült kerek torony, indián torony (védő-lakó) mintájára. Egy csomó eredeti tárgy, kő tűzhelyek, indián freskók mind a négy emeleten (vagy öt?). Részben rekonstrukció, részben múzeum. A felső emeletre már kötélletra. Képtelen kilátás. Most belenézhetünk a Painted Desertbe. Hát ez bizony csalódás. Azt hittem, bele is megyünk a Festett Sivatagba – miért festett? –, mindenki mást mond. Állítólag innen szedték, a tarka kőzetekből, az indiánok a festékeiket. Ez bizony – így – csak egy óriás, kopár térség, bár bokrok itt-ott akadnak, lejt dél felé, a közepén egy Badacsonnyal. Szabályos, koporsó alakú, magános vulkánalakulat. De mi van beljebb? Indiánnyomok? Pueblók? Kaktuszok? – Sajnos nem megyünk tovább. Így is alkonyodik, rövid a novemberi nap. Bár – mint a vezető mondja – kivételesen enyhe november. Aztán jön a hó, betemeti a szállodákat, a menedékházakat, az autóbusz csúszik. Csakugyan: hogy élelmezik ezt a Grand Canyon-village-et? – A torony földszintjén üzlet, indián ékszerek: ezüst türkizzel, malachittal, szőttesek, mint a torontáli. Ezt már ismerem: a kis reptéren, a szállodában, mindenütt ezeket kínálják. Adnak forró kakaót. Egy gyerekkel barátkozom az egyik látcsőnél. Bedobok neki egy dime-ot, de sem ő, sem én nem látunk sokat. Nincs szerencsém ezekkel a távcsövekkel. – A Watch Tower indián tornya mellett a WC ugyanolyan kulturált, meleg vizes, mint bárhol. De turisták ide vagy oda: magányos ez a nagy sziklakövekből épült álindián csoda. Vörösen süt a nap, fúj a szél. – Vissza a buszba. Megyünk a finn erdőn át, még néhány szakadéklátképpel, vissza. Balázs fázik a ballonjában, megy a vendéglőbe, én még kilépek: hadd lássam a világhírű „alkonyatot a Canyon fölött”. Látom is. Joggal világhírű. A vörös szín mélyül, vadfekete árnyékok. Kilépek a szakadék szélére, már csak egy borókafa van velem. „*Under the juniper-tree*” – mondja Eliot. De ez rettenetesen rideg, gyönyörű, abszurd táj. „A hindu templom” tetején még a nap, aztán vége.

A kisvasút! Mert a szálloda túloldalán ott van az elhagyott állomás, a rozsdás, majd hirtelen véget érő sinek. Kisvasút járt ide föl, míg meg nem szüntették. Olyan deficit volt, hogy még az amerikai pénz sem bírta. De micsoda gyönyörűen elhagyott állomás, vörösbarna faházzal! A sinek között bólongató, novemberi kórók. Érdekes, hogy ebben az idegen Amerikában hány olyan természeti tájjal, megyébbel találkozom, ami nekem ősi fontos, aminek a képét sokszor kitaláltam magamban, sőt meg is írtam.

Az elhagyott állomást például az egyik Ekhnáton-versemben. Ott ködben kelt fel a nap a sínek között, itt szélben, jéghidegben alkonyodik. – Szerencse, hogy szép, új, vörösbarna bőrkabátom úgy-ahogy melegít. Mert meleg bélés nincs benne. Olyat itt nem csinálnak. Vajon miért nem? Vatelinnel nem dolgoznak, mintha nem volna tél. Kivehető műszőrme vagy szövetbélés akad, meg óriási, libatollal kitömött pufajkák (nagy divat most) az ifjúságnak, de olyan egyszerű, magától értetődő, vatelines télikabát, az nincs. – Állok a sínek mellett. Szél. Archetipikus emlékezés és bélésipar.

Az étteremben fel kell iratkozni, annyi a turista. Sorban, szám szerint szólítják az embert. De mi azt már tegnap kitapasztaltuk, korán iratkozunk, hamar eszünk. Jót. Rántott marhamájat. Ritkán kínálnak ilyet. Aztán a remek szoba, kényelem, béke. Behúzzuk a függönyt a szakadék felé. A szálloda levélpapírján írok Pankának. (Itt vettem neki ajándékot: valódi navajo ezüst ékszert. Nyakláncot, gyűrűt. Türkiz és ezüst. Ezt persze nem írom meg. Karácsonyi meglepetés.) Külön íróasztalka, három-négy állólámpa. Ég az arcom. Megsütötte a kaliforniai nap, kifűjt a Colorado szele.

Es kint körös-körül a sziklasivatag.

*

November 29.

Ma már megyünk haza. Iowába. Vacakolás a csomagokkal, Baláznak fáj a háta, de férfiúi büszkeségből nem engedi, hogy én vigyem. Nincs hotelboy. Ez is furcsa. Érezni, hogy ez azért a „civilizáció egy szélső pontja”. Minden turistaáradat ellenére. Menedékház-hangulat a hallban, ácsolt, barna gerendázat, nagy kandalló. Ez mind nem a Thunderbirdben van, hanem a vele szomszédos szállóban. Itt a porta, a regisztráció, az étterem, a bolt. Mászkalunk a boltban, vásárolunk. Este tizenegyig nyitva van. Eszünk sonkás rántottát, mert ki tudja, mikor eszünk majd, de otthagyjuk. Remek, meleg édes kiflifelé, vaj, egyebek. Ma is süt a nap, de felhősebben. Gyönyörű időt fogtunk ki, most kell elmenni. Busz a reptérre. Német, olasz, francia turistacsoportok. Újra a Scenic gép. Visszafelé nem tájékoztatnak, csak a fülhallgatós zene szól – az a dallam. Búcsú a Grand Canyontól. Lent a nagy mesterséges tavak. Olyan feketések. Talán be vannak fagyva? Aztán Las Vegas. Ennél rondább helyre luxusvárost építeni nem lehet. Sivatagos fennsík, alig van növényzete, körös-körül sivatagos hegyek. Poros, hideg, siralmas tájék. A városon csak átvisz a busz – valahogy a szerencsejáték kevésbé érdekli. Elég volt nekem Monte-Carlo, amikor eljátszottam kettőnk vacsoráját. Még jó, hogy megvolt a buszjegyünk. A repülőtér is tele van játékgépekkel. Csörögnek, fénylenek, járnak-ugrálnak, és körülöttük is ugrálnak az emberek. Aztán a repülés Denver felé. Most látjuk a Rocky Mountaint. Elképesztő ez is, itt már nagy a hó. Talán négyezer méteres is van a csúcsok között? Lent a felhők, és belőlük emelkednek ki a csúcsok. Szikla, szikla, itt nincs ember, hány száz kilométeren át. Eszembe jut, hogy az USA népsűrűsége alacsony. Talán huszonkét ember esik egy négyzetkilométerre, nálunk vagy száz. Ezt New Yorkból vagy Los Angelesből, a megapoliszokból nem látni. De látni a Sziklás-hegységben. Micsoda óriási ürességek! Sehol egy szál fa, egy település. Hó és szikla. Aztán alkony, szép repülőgépi alkony, bár a Canyonnal nem vetekszik Enni adnak. Este. Denver fényei. Átjutottunk a hegységen. Sőt, valahogy Denveren is átjutottunk, szinte elhagyjuk a nagyvárost, mire leszállunk. Aztán újabb repülőtér, csarnokok, várótermek, csekkolás, újabb gép. Ez már mind United Airlines. Cedar Rapids. Egy koreai kisgyerek, fiatal szülőkkal. Limusin. Várakozás.

Végre a Mayflower. Már megint csuda otthonos, mint Chicago után. Úristen! Láttam a Csendes-óceánt.

Mindent összevéve: csodálatos út volt. Felbontjuk összegyűlt postánkat. Az első levélből – Cipiéből – megtudjuk, hogy Gyöngyi* meghalt.

*

November 30.

Gyöngyi meghalt. Az lehetetlen. Beteg volt, igen, de hát szegény Évám is mióta kinlódik ezzel a szörnyű súlyosságu érszűkülettel, sebes lábbal-kézzel. De hogy meghalt? Két héttel azután, hogy mi eljöttünk? Úristen. Alapvető életdarabunk volt, akárhogy is. Szerencsétlen Cipi. Gödöllő. A Roham utca, Budapest ostroma. A sült kacsák, a Pasarét, a Krisztinaváros. Az a rémes lakás a Kazinczy utcában. Bunda, strandruha. Azok a televíziózások, Magdival az utóbbi időben. Az már nehéz volt. De mindegy. Mindennel együtt, a legbonyolultabbakkal együtt – ez képtelenség – Nem alszunk a nagy út után. Altatók. Képek. Beúszik az egész egzisztenciám. Amit el akarok felejteni. Gyöngyi, Cipi. Zöldfában kéziratok. Rónay-asztal. – Cipi Splitből írt, az újvidékiek hívták meg, még Gyöngyivel. Rémes állapotban lehet, karácsonykor Londonba megy. Azonnal írni neki. Úristen, mit írni, ilyenkor? Mit írjak neki én?

*

December 18.

Mi hoztuk ezt a rossz időt, Chicagóból. A tél első rohama ez, karácsonyelő New Yorkban. Ma nincs olyan hideg, szállingózik a hó. Megyünk a Metropolitan [sic!] Múzeumba. Már megint sok a járás, tulajdonképpen meglepően bírom. De érzem, erőim végső megfeszítése ez. Hogy a Met közel van. Hogyne, amerikai viszonylatban. Pesten eszembe se jutna, hogy gyalog menjek ilyen távolságra. De hát hogy menjünk? Mindig taxival? Hiszen a buszok a párhuzamos Ave-kon járnak – az egyiken délnek, a másikon északnak, egyirányúsítva. A Met meg „keresztben” van tőlünk. Gyalogolni kell.

Megéri. A Metben már várnak ránk. Szépen fogadnak: a homlokzaton óriási hirdetés: „Az Osztrák–Magyar Monarchia viselettörténete. A Hapsburgok divatja.” Hapsburgok, p-vel. Annyi baj legyen. Angolul így írják. Megnézzük a nekünk szóló különös kiállítást. Az alagsorban van, szépen rendezve. Erzsébet királyné báli ruhája, udvarhölgyei ruhája, udvari gyász, arany-sarkantyús lovag diszruhája – mind-mind életnagyságú bábukon, ravaszul megvilágítva. Ferenc József vadászegyenruhája, ilyen-olyan diszköpenye. S ami a legfőbb: soha ennyi magyar huszárruhát! Ilyen ezred, olyan ezred, magyar főúr öltözete IV. Károly koronázásán 1916-ban, X. grófnő első udvari bálos ruhája. Diszmagyarok sorozatban, kardok tömege, külön kiállítva a diszmagyarhoz szükséges ékszerek, türkiz kapcsok, ezüst kardkötő láncok. Feliratok: „mente”, „tsako”, „dolmány”. Kiderül, hogy az anyag egy részét mi adtuk kölcsön, a Magyar Nemzeti Múzeumból. Kesztyűk, legyezők, párták, slegek. És állandóan szól a Kék Duna keringő. – Úristen, de furcsa ez Amerikából nézve.

*

* Ottlik Géza felesége.

Este Bakucz Jóska jön, elvisz Greenwich Village-be. Megnézzük Dylan Thomas kocsmáját, ahol részegen olvasta fel a verseit, talán „Fehér ló”. Kikötünk egy olasz kocsmában. Sötét, itt-ott piros fények. Vacsora. Beszélgetés. Szegény Bakucz. Most éppen az automatikus írás érdekli, álmok, zen-buddhizmus; felfedezte, hogy André Breton (továbbá Soupault, Péret) nagy költő. Mit szóljak ehhez? El akarom kerülni a vitát. Nemcsak hogy szomorúan divatos, amit mond, de már elmúlt divatú is. '79-ben újra felfedezni az avantgarde-ot! És éppen Breton, mint nagy költő. Mit szóljak, amikor a BAR-DO THES SGROL-t idézi? Mi igazán lemaradtunk nem egy világdivatról, de a BAR-DO THES SGROL az ötvenes években volt titkos divat nálunk. Engem akkor sem ragadott el, pedig helyzetünk sokkal jobban ráhangolhatott volna. A miszticizmus sokkal kevésbé vonz engem, mint a hit, például. A nagy megtérések Gide-dal, Eliottal kezdődtek, majd úgy Isherwood táján újra felerősödtek. Hisz nekem semmi kifogásom, ha valaki megtér vagy átfordul a transzcendens felé. De ezekkel a nevekkel, fogalmakkal körítve... – Újabb emigráns változat Bakuczban. Sajna, ő tehetséges. Azt a benyomást teszi, mintha becsavarodott volna. Bár a tehetsége irányába indult volna, vagy indulna!

Van háza, felesége, állása, autója. És mindez mit ér, mit ér neki. Mindenütt ugyanaz a képlet emigránsok között, Nyugat-Európában is. Hányszor láttuk ezt Párizsban, Londonban. Költő – ha egy mód van rá – ne emigráljon. Az átkozott nyelvi röghözkötöttség, az tapaszt legjobban. Ha valakit halálra üldöznek, menjen. Ha nemzetközi a művészete vagy mestersége, akkor is mehet. És mehet az, aki pénzt akar, dolcsit, jómódot. Válgják egészségére, ha nem tud jobbat kitalálni magának. De a nyelv embe-re... jaj, istenem, de nehéz ez.

Mi lesz veled, Bakucz Jóska, hajdani albérlőnk? Aki odahozta az Edi nevű perzsmacskát, a későbbi Cicerót? Mit vacakoltunk Ciceró pipilótepsijével meg a rossz természetével. Ez a macska gyönyörű volt, de arisztokratikusan hülye. Ilyen buta macskát alig ismertem életemben. Mi lett veled Ciceró nélkül, a Vérmező nélkül, Bakucz? És hogyan tovább?

A Greenwich Village – hogy újat mondjak – kicsit párizsias. Csak azok a tűzi létrák, azok rémesek. Mint mindenütt. Fagyos ál-Európában sétálgattunk ezen az estén.

*

December 19.

Zuhog a hó. De azért Püski Pista elvisz ma várost nézni. Nagy limuzinja (combi) van, könyvszállításra. Apjának dolgozik, rokonszenves, csöndesen okos fiú. Ő mondja: Amerikában mindenki azt találja, amit találni akar. Mert itt minden van. – Felvisz északra, Harlembe. Megdöbbenő. Olyan, mint Pest az ostrom után. Ledőlve ugyan nincsenek a házak, de minden harmadik ház kiégve (a tulaj és a bérlők csatái), az ablakok papírral beragasztva, tetők megroggyanva. Kiszállni a kocsiból nem szabad, nem tűrik a fehér embert. Harlembe a fehérek közül csak a rendőrök mennek, azok többnyire irek. Ezért az ireket külön utálják a feketék. És a sok fekete rendőrt is. Pista története egy barátjáról, aki itt segített egy rendezőnek filmet forgatni. A statisztáló feketéknek a filmforgalmazó pénzt ígért, ha sikerül eladnia a filmjét. Nem sikerült. Ezért a feketék a rendezőt gyanúsították sikkasztással, hat hónapig vártak, majd lelőtték – Pista barátja láblövessel menekült. A történet bonyolultabb, részleteit elfelejtettem. De mindegy. A lényeg ez. Most alig járnak az utcán, ez nem a feketék időjárása.

Rémitő ez a négerkérdés. Mennél többet tudunk róla, annál kevésbé vállalkoznánk rá, hogy bölcs tanácsokat osztogassak az Egyesült Államoknak. A munkanélküliségügy. Az az új törvény, hogy két, azonos munkára jelentkező közül a feketét kell felvenni. A fekete zene, a fekete papok. S a legnehezebb benne: a kilátása. Ez a kérdés nem megy semerre, legfeljebb rosszabbodik. Tíz év előtt még be lehetett menni a Harlembé. Ma már nem.

Mi ehhez képest a mi cigánykérdésünk, amely néhány hasonló vonást mutat? (Szaporodási index, civilizációs különbség, amely korántsem egyszerű társadalmi különbség, hanem korszakok eltérése egy nép, két nép életében, morális felfogás, nevelhetőség stb.) Hiszen annak mégis van perspektívája: kínosan, lassan, de fel fognak jönni a cigányok, és be fognak olvadni, aki pedig nem akar, az lehet nemzeti kisebbség, ha éppen az tetszik neki. A faji különbség itt jelentéktelen. De a feketéknél... Úgy rémlik nekem, mintha a feketék eltérése volna a legnagyobb az emberi fajokon belül. A sárgákat minden további nélkül megemészti Amerika, a barnákat szintén, házasságok, millióféle emberváltozat a gyerekekben. Pedig például a kínaiak hatalmas tömbökben élnek, és eléggé elkülönülnek. De ők akarják az elkülönülést; mihelyt nem akarják, máris megindul az amerikai népkohó működése. Hány meghatározhatatlan fajtájú arcot láttam! Elképzelhetetlen változatok, köztük igen szépek is. Ámde a feketékkel való házasság, az kényes dolog. És a fekete gyerekek az iskolákban, amint felbomlasztják szinte az intézményt magát (pedagógusok menekülnek az iskolákból, mert megverik őket, nem, nemcsak a feketék verik...). A növekvő fekete és általános agresszivitás. A gyilkossági statisztikák. Ilus, akinek egy este egy fekete kamaszbanda elvette a pénzét. („Én nem féltém, dehogy, leszidtam őket.”) Ezer ilyen történet, buszon, subwayn. Hogy lesz ez végül is a feketékkel? Hisz ott vannak az egyetemi tanárok is, nemcsak a bűnözők; a művészek, apácák a feketék között. Ott van az iowai békés együttélés például. Ha ugyan olyan békés, amilyennek látszik. Megbüntetem az atyák vétkeit a fiakban – ez az amerikai négerkérdés. De maradhat-e ennyiben?

Gyerünk ki gyorsan Harlemből. Mit ér itt az én hülye, naiv – bár valahol nyilvánvalóan igaz – meggyőződése a fajok egyenlőségéről? Nem szólhatok én ebbe bele, mert nem ismerem. Elég nekem a közép-európai faji kérdés. Abba mindig is beleszóltam, egy élet tapasztalatával. És utálok is, egy élet tapasztalatával. Nekem ne jöjjenek a „fajvédők”, itt minálunk. Itt tudom, mire megy a játszma.

Végighajtunk a Greenwich Village-en, még egyszer. Egyre sűrűbb a hó. Le a Manhattan sziget csücskére. Battery Park, a legelső nyilvános park New Yorkban. Az első partraszállók helye. Holland házak. New Amsterdam nyomai. Kiszállunk a tengernél. Innen látszani kéne a Szabadság-szobornak. De nem látszik. Egy kicsi darab óceán, azon egy kicsi átkelő hajó, néhány sirály repül, rikácsol. Előttünk köd, zuhogó hófalak. Visszanézve néhány toronyházsziluett, valami nagy, hatalmas a ködben. Olyan ez a New York hóesésben, mint egy látomás.

Wall Street. Itt keskeny, kanyargó utcák. Az a kis tér, amit Pista szeret. Mert itt összefoglalódik a város: minden idejéből, rétegeből egy-egy ház, a felhőkarcolók típusai a századelőtől máig. Háttérben a legrégebbi templom, a tér emelvényén egy Bernard Dubuffet-téralakzat. Olyan fehér gombaforma, élein fekete vonalak. Láttam ilyet tőle sokat múzeumokban. Hullik a hó a fehér szőrmegalléromra, az arcomra, amint felnézek.

A Guggenheimet is láttuk előbb, persze. Most a World Trade Center óriás kettős épülete. Bemegyünk. A vasbeton, az acélváz luxusa. Óriási terek, mozgólépcsők, üz-

letek, ügynökségek, bankok odabent. Szőnyegek, húszméteres szőttesképek a falakon. Lámpatestek fénylenek, a hó tükröződik rajtuk. A keskenyen felfutó falbordák, köztük ablakokkal: beton gótika. – Aztán végig a Broadwayn. A színházak; a Met-opera különös épületegyüttese. A bejárat boltívei, öt ív, azt hiszem. Alacsony a magasak között, szép, feltűnő, megjegyezhető. Reklámok, fények a hóban. De nincs este, csak sötét. A Broadwayn, közepén, fasor. Ezt senki sem mondta még nekem. Valahogy meglep, hogy a Broadway jó részének fasora van.

Kihajtottunk az ENSZ-palotához. Szemben vele az a zöld, fantasztikus vonalú felhőkarcoló (ENSZ-titkárság), amelyik felfüggeszti a nehézkedési erőt. Úgy törik meg a vonala, hogy statikai képtelenség. Az ENSZ óriási téglalap épülete és mellette a kis alacsony, kupolás: a BT tanácsterme. Itt dőlt el nemegyszer a sorsunk. Lobognak, vizesen is, a nemzetek zászlói. Szél, hókavargás. Vissza az autóba. Sky-line-ok, felüljárók. A köd itt nem nötteti a tárgyakat, csak lágyítja. A szögletek elmosódnak, New York lengeni kezd, körvonalai lazulnak, álomszerűen hullámzik az egész. És mennyi park, havas fák, padok arasznyi fehér terítővel, kis ösvények bokrok között. A brooklyni híd óriási íve. Másik, harmadik acélsoda. A Hudson, a tenger, hol is vagyunk? Csúszkál a kis teherautó, villognak a fényszórók, de nincsen este, zuhog a hó. Egy valószínűtlen New York-vízióban kocsizunk. A tűzlétrák fekete cakkjai: a vízió varratai.

Amikor kiszállunk, elég messze a Corvin könyvkereskedéstől, bokáig süppedünk a hóba. De nemcsak ettől szédelgünk. Itt viktoriánus szép házak, sőt holland házak is, az utcaszint alatt kezdődve, egy teaszaküzlet különös fűszerszaga ömlik az utcára. Itt már szinte reális a város, járókelők, siető vásárlók. De mi az irrealitásból jövünk. Tulajdonképpen csak a Second Avenue-n térünk magunkhoz. Ez már otthonos, ismerjük az italboltot, a kis kávézót, a magyar hentest; a hó irgalmasan betakarja a szemtetet, de nem változtatja meg az utca jellegét. Benyitunk a boltba, pirosló orral. Bent meleg, könyvek. Hazajöttünk.

*

December 20.

Pakolás. Kis vásárlás a környéken. Csokoládéért („Mozart”) sorállás. Ilusnak. Virág, brandy, viszki, ez-az. Vizes hó, karácsonyi tömeg. Nem húsvét, hanem karácsony(elő) New Yorkban. Utolsó ebéd velük, a lakás-fészekben. Egy pillantás a Second Streetre. Este hatkor indul a gép haza. Magyar sofőr visz ki, ezt is Püskiék szervezik. New York utolsó látképe, hidjai. Aztán alkony. Felszállás sötétben, hóban. Ibolyaszínű, vörös rep-téri lámpák közt óriásgépek sziluettje. Aztán éjszaka.

Most nem Jumbón, hanem Clipperen repülünk. Hasonlít a másikra. Vacsora, színes film. Megyünk be-be az óriás éjszakába. Végül úgy gondoljuk, nem ártana szundítani egyet. Akkor, kettő után teljesen váratlanul megvirrad. Skócia alattunk, mondja a navigátor. Óraátállítás, öröm. Leszállunk Frankfurtban. Itt reggel. Valahogy bágyadtak vagyunk, ez az éjszaka teljesen kimaradt.

És tíz órát várunk a Malév-gépre. Tíz órát. Sok magyar vár rá, de sok külföldi is. Hogy miket mondtak... Hagyjuk. Végigutaztuk Amerikát, de erre nem volt példa. Aztán másfél óra alatt Ferihegyen: 1979. december 21-én hazaérkeztünk.

Ferihegy, tél, hó. Magyar beszéd. Vár Piri, vár Éva, Ottó. Szegények, hányszor telefonáltak, hogy bejött-e a gép. Jólesik, hogy várnak. Egy szál szegfű. Előbb még a

vám. Mennyit vacakolnak, illetve vacakolt az egyik vámőr. Kisül most! – hogy sokkal többet hozhattunk volna be, mert száz napon túl tartózkodtunk kint. Ezt senki sem mondta, feltüntetve sehol nincs. Ez egyáltalán nem mindegy az ösztöndíjasoknak. Ez is legalább egy óra. Csakugyan meglep, hogy várnak ránk; nem kértük, nem vártuk. De jó.

Aztán itthon.

Utóirat

Amerikában tanultam meg, hogy európai vagyok. Ahogy Magyarországon kívül tanultam meg igazán, hogy magyar vagyok.

Az európai, az mind hasonló egymáshoz. Milyen az európai? Az európai egyszerre eszik késsel és villával. Nem vágja fel előre az egész ételt, és teszi félre a kést, hogy aztán csak villával folytassa. Ha végigtekintesz egy éttermen, tíz lépésről meglátod, hogy melyik az európai. Az európai képes rá, hogy mosolytalanul köszönjön, még arra is képes, hogy a „How are you” kérdésre ne azt válaszolja, hogy: „fine”, hanem esetleg azt, hogy fáj a feje. Az európai cigarettázik. Az európai vatelines télikabátot hord. Mindössze ötórás séta után már a fáradtság jeleit mutatja. Ez alól csak a hegymászók kivételek. Az európai nagyképű. Nem szereti a szép, régi, ötvenéves házakat, ezeken keresztülnéz, mint a levegőn. Az európai ritkán nevet, és másfélén, mint a többiek. Az európai maniros. Hiányzik belőle az igazi természetesség, szívélyesség, magától értetődő bizalom, a nyílt, vidám szembenézés a világgal. Az európai őszintétlen. Ha valahol szirénáznak – mentő, rendőrség, szagszintmérő –, az európai összerezen. Nem szereti a repülőgépbűgást. Az európai ideges. Az európai fél.

Motívumok: szagszintmérő. Sziréna, rémület. – Gyufaskatulya. Egy magyar gyufaskatulyát négy hónapon át hurcoltam végig Amerikán. Rendkívül fontos volt: ahol nincs hamutartó, ez volt a hamutartóm. Autóbuszban például, és sok helyen, ahol küzdenek a cigaretta ellen. Új, más gyufaskatulyát pedig nem kaptam az USA-ban. Lehet, hogy véletlen, de csak levélgyufát lehetett venni az áruházakban, drugstore-okban, vagy öngyújtót. Úgy óvtam a gyufaskatulyámat, mint a szentségtartót. Rájártak mások is, kiránduláskor vagy másutt, főleg európaiak. Gyufadoboz! Nagyszerű! Kiáltották. Lehet – óvatosan – dohányozni. A dohányzás végeztével visszakértem, kitisztítottam, eldugtam a táskámba. Pótolhatatlan kincsemet – a világ legnagyobb államából – szépen hazahoztam Budára.

(Iowa városban [USA], az ottani egyetemen régóta működik egy úgynevezett Writing Program, amely évente elég hosszú időn át a legkülönbözőbb nemzetiségű írókat látja vendégül a földgolyó szinte minden részéről, s rendez kebelében közös írói előadásokat, kirándulásokkal, sőt utazásokkal egybekötve. 1979 őszén Nemes Nagy Ágnessel együtt négy hónapon keresztül vettem részt ebben a nagyszabású [és nagylelkű] programban, melynek keretében Ágnes válogatott verseit is kiadták Bruce Berlind fordításában.)

Agnes a Program idején gyors feljegyzésekkel rendszeresen naplót írt, egy egész könyvre való. Nem irodalmi napló volt ez, esze ágában sem volt stilizálva-cizellálva kiadni. Írt, hogy feljegyezze, mi történt vele, mit látott, min elmélkedett. Ezt a kézzel írt naplót hagyatékában most megtaláltuk, és rövidesen kiadásra kerül. Belőle valók az itt olvasható részletek. – Lengyel Balázs.)

NEMES NAGY ÁGNES ÉS LENGYEL BALÁZS ÖRLEY ISTVÁN RÓL

Nemes Nagy Ágnes

Ha Örley Istvánról beszélünk, akkor, azt hiszem, az a legjobb, ha Ottlik felől indulunk el az úton. Ottlik Gézát ma már mindenki ismeri, hála istennek, sőt sokan Örley nevét is Ottlikon át ismerik. Hiszen tudják, tudni vélik, hogy az ISKOLA A HATÁRON egyik főszereplőjének, Medve Gábornak modellje mintegy Örley István volt. Ottlik Géza és Örley István együtt végezték el azt a bizonyos katonaiskolát, amelynek a magyar irodalom kiemelkedő, nagy regényét köszönhetjük. Én a magam részéről azonban nem vagyok olyan biztos abban, hogy Medve Gábor azonos Örley Istvánnal, ahogy abban sem vagyok bizonyos, hogy az ISKOLA hőse, Both Benedek azonos Ottlik Gézával. Inkább azt hiszem, hogy hol az egyik, hol a másik a modell, hogy mindkettő azonos az íróval, vagy éppen időnként mindkettő azonos Örleyvel, a legislegjobb baráttal, és így tovább. Ezek a pszichológiai és irodalmi síkok az ISKOLA-ban szerintem erősen egymásra csúsznak. De ez mindegy. Tény az, hogy Örley mégis bizonyos mértékig modellje volt az ISKOLA mindnyájunk által annyira szeretett és mindnyájunk által olyan mélyen átélt Medve Gábor alakjának.

Ez a mély barátság, ami őket összekötötte, természetesen gyerekkori volt, azért lehetett annyira mély. Én a fiatalságunkban ismertem meg őket, és meg kell mondanom, hogy bizonyos fokig még külsőleg is hasonlítottak. Mind a kettő magas volt, jóképű, jó megjelenésű, látszott rajtuk a sport, a testedzés biztonsága, még a gesztusaik is hasonlítottak egymáshoz. Volt bennük kétségtelenül hasonlóság, ami, mondom, még a külsőségekre is kiterjedt. Ugyanakkor volt köztük hatalmas különbség is. Hát ez is nyilvánvaló. Ottlik volt a barnább, barna szemű, barna hajú, barna bőrű, Örley volt a világosabb, szőkésbarna hajú volt, világos bőrű, világosabb szemű, de ami a modorukat és főleg az irodalomhoz való viszonyukat illeti, abban nagyon sok hasonlóságot találhatunk, már csak azt is, hogy mind a ketten katonatisztből vagy leendő katonatisztből váltak a magyar irodalom kiemelkedő alakjaivá.

A különbségeikről: nekem akkor, fiatalon, amikor mindkettőjükkel megismerkedtem, úgy tetszett, hogy Örley valahogy a politikusabb, irodalompolitikusabb alkat, Örley volt az, aki tisztában volt az akkori irodalom minden árnyalatával, akit nagyon érdekeltek a népiek éppúgy, mint a *Szép Szó* gárdája. Ő volt az, aki mindent olvasott, aki mindenről tudott. Ezt ugyan rádiós munkája is szükségessé tette, mert Cs. Szabó László mellett a rádió irodalmi osztályának második embere volt. Szükséges volt, hogy közvetlenül ismerje a magyar irodalmat. És kivált szükségessé tette ezt az a tény, hogy a *Magyar Csillag* segédszerkesztőjévé vált, Illyés Gyula mellett. Ez a tény, Örley szerepe akkor a magyar irodalmat meglehetősen csodálkozással töltötte el. Annál is inkább, mert Örleyt ismerői mindig is tehetséges, kiváló fiatal írónak tartották, de a neve nem nagyon volt ismert. Sorra kérdeztették hát, hogy ki is az az Örley István, aki most a legnagyobb rangú magyar irodalmi folyóiratnak a segédszerkesztője lett. Erről sok mindent mondott el maga Illyés is.

Örley származásánál fogva, családi kapcsolatai következtében eleve benne volt az úgynevezett magyar vezető osztályban. Dzsentrí családja által a miniszterekig, sőt az

akkori miniszterelnökig nyúlt el ez a kapcsolat. Mindenki meg volt róla győződve, hogy Illyés azért választotta ezt a fiatal úrigyereket a *Magyar Csillag* szerkesztőjéül, hogy fedezze magát a kormánnyal vagy a kormány előtt az akkor már rendkívül erős német és magyar jobboldali nyomással szemben. Mindenki meglepetésére kiderült Örleyről, hogy egyáltalán nem erről van szó. Semmiképpen csak erről. Nem kedves literary gentleman volt, nem egy ragyogó, művelt dzsentrigyerek, hanem nagyszerű, nagy tehetségű fiatal novellista, és ami még meglepőbb, megdöbbentően éles szemű kritikus is. A *Magyar Csillag* szerkesztőségében nemcsak a kritikákat íratta ő, vagy írta ő maga is, természetesen, hanem ő volt az, aki legtöbbet foglalkozott a fiatal írókkal, aki gondoskodott róla, hogy mindenkitől, ettől-attól, a legkülönbözőbb emberektől kéziratot kapjon. Kritikái pedig valósággal megrázták a magyar parnasszust. Gondolom, más majd fog beszélni Örleyről, a kritikusról.

Én csak egy kritikáját említem meg, ami valóban rendkívül meglepő volt, és szólt pedig ez a kritika Márai Sándorról, már a címe is jellemző: KLASSZICIZÁLÓDÁS VAGY ÚTVESZTÉS. Ez úgy hatott ránk, akkori fiatalokra – hiszen ennek az írásnak a megjelenésekor én éppen hogy csak megismertem Örleyt, vagy talán akkor még nem is ismertem –, hogy kikerekedett tőle a szemem. Erről a Márai-kritikáról nemigen szoktunk beszélni manapság, az elmúlt évtizedekben, hiszen Márai negyven éven át kitagadottja volt a magyar irodalomnak, 1948 vagy '49 óta nem lehetett róla szólni, legfeljebb gyalázkodni lehetett. Nemzedékek sora nőtt fel úgy, hogy nem tudta, hogy nekünk egy ilyen kiváló, nagy, európai szintű írónk van, mint Márai Sándor. Tehát semmi értelme nem lett volna, sőt helytelen lett volna, ha egy olyanféle kritikát emlegetünk, amely bizony górcső alá vette ezt a kiváló, kiemelkedő nagy író. Márpedig az a fiatal kritikus, Örley István, a *Magyar Csillagban* akkoriban ezt tette. Előbb megállapította, hogy a fiatal Márait, akinek az indulása is fényes volt, a kritika kezdetben hűvösen fogadta. De a harmincas évek közepén hirtelen áttörés történt a kiváló író és a közönség között. Márai váratlanul nagy népszerűségere tett szert, úgy is, mint igen magas szintű irodalmi publicistája a magyar irodalomnak, és úgy is, mint író. Valósággal kedvence lett a közönségnek. Annak a közönségnek, amely egyáltalán Magyarországon olvasott. Ott volt például Márai színdarabja, a *KALAND*, amely akkoriban több százszor ment. Én magam talán a százötvenedik előadását láttam. Ebben mindenestre megállapíthattam, hogy a kiváló színésznőnek, aki a főszerepet játszotta, kék bársonyruhája immáron kissé kopott, mert mindig azt hordta a színdarab előadásán, muszáj volt kosztümöt váltania azután később. Szóval Márai valósággal divatiróvá lett. Örley szerint ez a túlfuttatott siker némi negatív következménnyel is járt Márai prózájára nézve. Egy kissé modorossá vált, egy kissé önismétlővé vált, hogy úgy mondjam, a nagyszerű stilszta, a csodálatosan áriázó író nagyon sokat írt, s egy kicsikét talán a divat által elengedte magát. Hogy is mondjam csak, még finomabban mondom, mint Örley mondta. Mert Örley kritikájában bizony erős szavakat használt az ő egyik ideálja és bálványképe ellen, mert ilyen erős bírálat rendszerint akkor következik, hogyha valaki nagyon szereti azt az író, és eleve nagy írónak tartja. Mert azt egy pillanatig nem vonta Örley kétségbe, hogy Márai a magyar irodalom egyik legkiemelkedőbb jelensége. Tehát ehhez, hogy ezt valaki Máiról megírja, hihetetlen bátorság kellett abban a pillanatban, az akkori népszerűség idején. Most ne politikai bátorságra gondoljunk. Mi, ha kimondjuk azt, hogy bátorság, mindig a politikai bátorságot asszociáljuk hozzá. Itt nem. Ehhez civil kurázszi kellett. Valami olyasféle kellett, hogy megmondom, méghozzá ennek a nagy írónak az érdekében mondom meg azt, amit igaz-

nak hiszek, és bizony amiben Márai néhány művére vonatkozóan Örleynek igaza is volt.

Azt talán fölösleges mondanom, hogy mindenki másról is megmondta a véleményét. Herczeg Ferencről például, akinek újrakiadását napjainkban természetesen helyeslem. Miért ne adjuk ki Herczeg Ferencet? Hát istenem, annak a kornak ugye disz-írója volt. De hát nem lehetett Máraihoz hasonlítani, egyáltalán a *Nyugat* vagy a *Magyar Csillag* írói gárdájához. Tehát miközben Illyést azzal gyanúsították, nem gyanúsították, mindenki helyeselte, hogy politikai okokból vette oda a fiatalembert a *Magyar Csillag*hoz, kiderült erről a fiatalemberről, hogy nem politikus elsősorban, hanem író, novellista, kritikus, és az egyik legjobb szelleme annak a körnek.

Erre nézve, hogy hogyan foglalkozott a fiatal írókkal, van egy történetem, amely valószínűleg igen kevésszer hangzott el, vagy talán még soha. Van Pilinszkynek egy verse, a fiatal Pilinszkynek, amelyben a következő két sor található: „A számban érzem mocskait / egy leskelő pokolnak.” És egyszer én azt mondtam Pilinszkynek, hogy érdekes jelző ez a „leskelő”, valahogy, isten tudja, én olyan furcsának tartom a maga versében, nem mintha rossz volna, csak valahogy furcsa. Erre elfintorította az arcát, azt mondja, én is furcsának tartom, mert nem én írtam. Tudniillik ezt Örley István írta bele a versembe. Nagyon szorított a nyomda, és mint tudja, én egy verset egy-két évig írok, valahogy nem tudtam megcsinálni ezt a verset. Az volt az érzésem, hogy ide egy három szótagú jelző kell, volt is ott egy három szótagú jelző, de nem felelt meg, és ezt a keservemet, búbánatomat el is mondtam Örleynek, aki a kéziratot kérte tőlem. Én akkor ott helyben leültem, mondja Pilinszky, és ketten együtt kezdtünk keresgélni egy három szótagú jelzőt, amely a pokol elé illő volna. Én persze, miután már két évig kerestem és nem találtam meg, aránylag kevésbé voltam aktív ebben a keresgélésben, annál inkább Örley. Végül ajánlotta ezt a leskelőt. Nem mondom, hogy el voltam ragadtatva tőle, de elvégre egész jó volt, odaillő volt, beletettem, és így jelent meg a vers. Megkérdeztem Pilinszkytől, hogy ki akarja-e javítani. Javítani, idézőjelben. Vagy pedig meg akarja másítani? Azt mondja: Most már nem. Hiszen olyan ez, mint az én verseimben egy kicsi kis emlékmű, egy kicsi kis monumentum, amit a szegény, korán meghalt Örleynek szenteltem.

Kiderült tehát Örley Istvánról, hogy nemcsak íróilag tehetséges, hanem a judiciuma rendkívül erős. Ami nem okvetlenül jár együtt az írói tehetséggel. Nagyon sok író nem érdeklődik annyira az irodalom egésze és pláne nem annyira mélyen a saját kortársai iránt, mint amennyire Örley tette. Ez a rádiós munkájában is megnyilvánult természetesen. Az akkori írótársadalom, mindenki tudja, a legkülönbözőbb csoportokból állott, éppúgy a *Nyugat* jellegzetes képviselőiből, mint Cs. Szabó László, Füst Milán, Márai Sándor, odaveszem Szentkuthy Miklóst, Szabó Lőrincet, az akkori Illés Endrét, aztán egészen más csoportokból vagy képviselőkből, mint Nagy Lajos vagy Kassák maga, aki megjelent a *Magyar Csillagban* és a Magyar Rádióban, természetesen. És ott volt Schöpflin Aladár, aki összekötő kapcsot képezett a régi nagy *Nyugat* és a *Magyar Csillag* közt. Ez Babits halála után volt, hiszen a *Magyar Csillag*ról beszéltek. És ugyanez a szellem nyilatkozott meg a rádióban is, nem utolsósorban Örley és természetesen főleg Cs. Szabó László munkája nyomán. Rendkívül rangos dolog volt bekerülni a *Magyar Csillag* segédszerkesztői posztjába, még a rádió után is, és Örley István ezt át is érezte, és nagyon örült neki, ez nyilvánvaló, ez kiemelte, és ebben a pozícióban, ahogy már elmeséltem, nagyon meglepte a magyar irodalmi életet, mert kiderült róla, – hadd hangsúlyozzam ismét –, hogy nem politikai bábfigura, hanem kiváló ember.

Volt egy tulajdonsága, ezt még gyorsan elmondom. Az volt a szokása, hogy időnként elmesélte az olvasmányai tartalmát. Úgy tudta elmondani egy nagyregénynek, legyen az klasszikus, vagy legyen már modern, a mondanivalóját, hogy nemegyszer jobb volt, mint az eredeti. Mikor utána elolvasta az ember azt a könyvet, följajzva attól a heves és csillogó és szellemes előadásmódtól, ami rá jellemző volt, valahogy szinte szinte szürkébbnek tetszett az eredeti, mint az ő elmesélésében. Pláne nekem, aki még akkor nagyon fiatal voltam, és nem tudtam elég világosan tudomásul venni, hogy ott beszéd közben például nem Tolsztojról van szó, hanem Tolsztojról plusz Örley Istvánról, nemcsak Flaubert-ről van szó, hanem Flaubert-ről plusz Örley Istvánról. És így tovább, hogy csak nagyon nagyokat említek. Az ÉRZELMEK ISKOLÁJA-t ő mondta el nekem először, és én azután olvastam el. Mit tagadjam, elfogult vagyok az ÉRZELMEK ISKOLÁJA-val, azzal a nagy flaubert-i írásművészettel, egyszerűen azért, mert ma is úgy olvasom, hogy az Örley hangját hallok belőle.

Örley, erről is essék szó, hadd legyen még egy kis emlékecske. Mi természetesen Pistának hívtuk őt, volt azonban egy érdekes beceneve, a legszűkebb környezete használta, így hangzott: Soma. Sokáig nem értettem, miért Soma. Kiderült, hogy Ottlik meg még néhányan az Örley nevet az Orlai név magas hangú párjának tartották, és már volt egy neves Orlai a magyar művészetben, Orlai Petrich Soma, Petőfi barátja. Hát innen származott ez a kis becenev.

Hogy aztán mi történt március 19. után, 1944-ben, ezt nagyjából mindnyájan tudjuk, a német megszállás következtében megszűnt a *Magyar Csillag*, megszűnt a magyar irodalmi élet, bár ez is hullámzó volt, hogy a kormány, a kormányzat lassan, keservesen, nehezen készítvén elő a magyar kiugrást a háborúból, hogyan tudott icipicivel jobb viszonyokat létrehozni, vagy újra hogyan rosszabbodtak a viszonyok. Talán ezekben a történelmi fejtegetésekbe nem érdemes most belemenni, különösen, mert vannak olyan emberek, akik azt mondják, hogy az a kérdés, hogy mi lett volna, *ha*, fölösleges és életellenes, minek arról beszélni, hogy mi lett volna, *ha*, csak a tények számitanak. Énszerintem épp a történelem szempontjából helytelen ez a nézet. A történésznek természetesen elsősorban a tényeket kell feltárnia, ugyanakkor föl kell tárnia az esélyeket is. Azokat a reményeket, vágyakat, óhajokat, terveket, amelyeket egy bizonyos kor egy bizonyos embere magában dédelgetett. Hiszen volt egy csomó lehetőség, ami nem valósult meg, és ha ezeket a lehetőségeket nem vesszük figyelembe a kor embere számára, annyit jelent, hogy a múlt emberét megfosztjuk a jövőjétől, és így egysíkúvá tesszük. Csak a saját jelenében vagy saját múltjában élnek. Ezek a vágyak és esélyek, amelyek mindig sokfelé mutatók, mélységesen hozzátartoznak a kor és a kor emberének a pszichéjéhez. Én így értelmezem a *mi lett volna*, *ha* kérdést, és úgy gondolom, hogy az igen komoly történettudománynak is foglalkoznia kell a korban rejtett, meg nem valósult, de esetleg nagyon is reális esélyekkel. Ezt tudomásul véve, ha így értelmezem a *mi lett volna*, *ha* kérdést, akkor ma, már idős koromban megkockáztatom azt az állítást, ha Örley nem harminckét éves korában halt volna meg, a háború borzasztó véletlene folytán, hogy kiment az óvóhely elé cigarettára gyújtani, és Budapest egy utolsó bombája ölte meg, ha ez nem történik meg, ma már ki merem mondani, annyi meg annyi tapasztalat után, hogy ez a véletlenszerű esemény a magyar irodalmat egy hatalmas esélytől fosztotta meg, egy nagy írótól, egy nagy személyiségtől fosztotta meg, és tett minket szegényebbé.

Lengyel Balázs

Illyés Gyula megírta, hogy Örley a Ludovika után egykettőre megvált a rákényszerített katonatiszti pályától; de Pergel Ferenc, aki Örley könyvét, *A FLOCSEK BUKÁSA*-t szerkesztette, azt írta, hogy Örleynek lett volna ugyan módja otthagyni a katonai pályát, de isten tudja, miért, nagyon későn hagyta ott, sokkal később, mint Ottlik Géza. Akkor szerelt le idegbetegséget színélve, amikor már főhadnagy volt, amikor 1938-ban, közvetlenül a második világháború előtt, már nehéz, nagyon nehéz volt szabadulni és civilé lenni. Mesélt is nekünk, barátainak egy bizzar, később mulatságosnak tekintett történetet.

Örleynek tisztí egyenruhában, ünnepélyes fogadalmat téve kellett a rangról leköszönnie. Egy tábornoktól „venni búcsút”, kihallgatás keretében. Csakhogy Örley gyakorlatilag már civilként élt, némi természetes lezserséggel. Az elbocsátásra ugyan felöltötte egyenruháját, de szükséges fehér kesztyűt nem talált hozzá. Illetőleg talált egy alkalomhoz illő szarvasbőr kesztyűt, de sajnos piszkosat. Sebesen kimosta hát, és kezére húzta, vizesen. Ott állt hát vigyázzban, bal kezében tisztí kardjával, feszesen a tábornok előtt. Az pedig – a kihallgatás aktusaként a soha nem múló tisztí becsületre kötelezve őt – ünnepélyesen elbocsátotta. Elbocsátotta a fogadalmat megerősítő, kemény kéznyújtással. Igen, de a kézfogás, a csigahideg szivacskesztyűben! Meredek volt a pillanat. Ahogy a tábornok meghökken, majd veresedni kezd a feje búbjáig. Hát ez katonai búcsúvétel volt a javából, ma azt mondanák a fiatalok: nagy poén.

Már semmi poén sincs abban, hogy Örleyvel éppen katonaként barátkoztam össze. Akkor már én voltam, sajnos, katona, ő pedig, mint tudjuk, lezsér civil. 1942-ben tisztí iskolás voltam, s valahogy az ő jóvoltából (meg Cs. Szabó Lászlóéból) a rádió szerepeltetett, és a szereplések idején félnapí, egynapí szabadságot kaptam mint karpaszományos. Korántsem hiszem, hogy csoda műsorokat készítettem, de Örley támogatott, sőt még a *Magyar Csillag* kritikái rovatába is behozott. De nem ez a lényeg. Örley sorban ott volt ezeken a rádió-előadásokon, javaslatokat tett nekem is, meg a verseket elmondó színészeknek is, mert versekkel tűzdeltem tele ezeket az „előadásokat”, ez volt a lényegük. Örleynek kitűnő judiciuma volt. Neves előadóknak, kiváló színészeknek tudott könnyed természetességgel, észrevétlen segíteni.

Ami pedig a kritikái megjegyzéseit illeti, tudott valamit, ami nekem is, kezdő kritikusként, eszményem volt: tudott olvasmányos lenni. Nemes Nagy Ágnes elmondta, hogy Örley olvasmányélményei mennyire szuggesztívek voltak. Hogy a beszéde szinte érdekesebb volt, mint az általa olvasott könyv. Vagyis sűrítve elmondta, hogy miről szól a könyv, hogyan ír az író, mit céloz meg, és mit valósít meg a céljaiból. Érdemes ebből a szempontból a példa kedvéért felidézni *A FLOCSEK BUKÁSA* című könyv egyik kritikái részletét. Örley ezekben a kritikákban világirodalmi rangú írókról írt, Maughamról, Montherlant-ról, Julien Greenről többek között. És ha az ember például Maugham írását olvassa, olyat talál benne, ami egyszerre lesz jellemző nemcsak Örley, hanem Ottlik Géza módszerére is. Örley ezt mondja: „*Maugham az ÖRÖK SZOLGÁSÁG-ban tudomásul veszi a létezés minden nyomorát, mégsem tagadja meg az életet.*” Sőt! Ez az ellentét az alapmagatartása. Ugye különös, ez Ottlik Géza alapmagatartása is. Mindketten azt szuggerálják, hogy az élet megalázó, szörnyűséges, mégis élni a legfőbb jó. Minden ellenére boldogság.

De hadd idézzem tovább Örley ellentéteket ötvöző szemléletének egy másik jellegzetességét. Ezt az irodalomtechnikait. „*A külső ábrázolás felületes – mondja Örley –, a belső pedig végső soron regényellenes.*” Gondoljuk csak meg igazát. Az új huszadík századí

regény Prousttól, Joyce-tól kezdve – és mondhatnám a magyar Szentkuthy Miklóstól Határ Győzőig, szinte végtelen sor ez – állandóan azzal a problémával küszködik, hogy az író ugyan állandóan részletezi a belső világot, jobbra csak arra fordít gondot, ám cselekménye ettől meglassul, és a meglassult cselekmény következtében az alapfogalom szerinti regényműfaj regénytelen lesz. A külső cselekmény híján az olvasó elfárad.

Ám a technikai-elméleti kérdéssel szemben térjünk rá – egy más szempont felvázolásával – a kritikai gyakorlatra. Örley többnyire a magas magyar irodalom íróit vette számba, ám minden megbecsülése ellenére korántsem dicshimnuszokat írt. Sőt. Hunyady Sándor például a kor igazán értékes, népszerű írója. Néhány kisregénye vagy novellája ismert, ma is kiadásra kerülő remekmű. A BAKARUHÁBAN, melyből film is készült, a nagyközönség számára is nem múló része a magyar irodalomnak. Szindarabjai a harmincas-negyvenes évek idején kasszadarabok. Örley a legnagyobb siker idején így írt Hunyadyról: „*Félő, hogy íróból lassan, apránként tendál a mesterember felé.*” Szerkesztőjéről, Illyésről, azt a pontos, de kétes dicsőítést mondja, hogy igaz, az illyési vers mindig fölébe megy a valóságnak, egészében el tudja érni a költői szintet, mégis olykor megjelenik egyfajta nehézkesség a sorok között, a vers gyakran epizódokból, epikai darabokból áll egybe. Lásd például a közismert Illyés-verset, az úri dőzsölést mintázó KACSALÁBON FORGÓ VÁR-at. A Márai-kritikáról már beszélt Nemes Nagy Ágnes, a tisztelő megbecsülés és az éles, kihegyezett kritika egyensúlyos egységét elmondta.

S ha már Nemes Nagy Ágnes szóba került, kettőjük beszélgetéséről, irodalmi kapcsolatáról hadd mondjak egy epizódot. Ágnesnek diákkorától kezdve volt egy versfüzete, amelybe – természetesen kézírással – beírta a verseit úgy huszonkét éves koráig. (De az 1946-ban megjelent KETTŐS VILÁGBAN című kötetbe már egyetlen verset sem vett fel.) A kézírásos füzet egyik verse az ostrom idején, 1944-ben készült, a pincében: „*Gyertyát gyujtok, firkálok, alszom, / s megijedek, ha kelni kell, / már kályha sincs, (mert ostromolják – a várost éppen), s nem tudom / gondolatok-e új elvekre? / Banánra, füstre, vasuton?*” Ágnestől idegen volt minden exhibíció. Ő aztán nem tukmálta rá fölősen írásait senkire. Későbbi kritikai gyakorlatában jól tudta, hogy négy-öt versnél többet nem szabad egy szerkesztőnek, kritikusnak vagy barátnak átnyújtani. Ágnes nem is akarta Örleynek megmutatni a verseit. De Soma erőszakos volt, s mikor látta a vaskos füzetet, mindenképpen akarta, az egészet. S elvitte. Másnap, legalábbis így emlékszem, jött hozzánk a füzettel. – Egész éjszaka olvastam – mondta. – Nézze csak – s kezdte a verseket kritikailag szálaezni. Volt ott minden, áprilys mutáló érzékenység, szecessziós díszítés, parnasszien szonett. De mindezen átsütött egy költő karaktere – még ha ifjan még hangol is, idegen mozdulatokkal magát helyettesítve mintáz. Örley meghallotta a hangot – a később kitisztultat. Ennek a ma is meglevő füzetnek néhány versét utólag már kár, hogy Ágnes a költészetéből kidobta. Nem szeretnék hazudni – olyan könnyű belemagyarázni bármit is –, de Örley óráig tartó elemzéseiben tudott valami olyat mondani, ami hasznos volt a költőnek. Ha másként nem, abban, hogy felnőtt, gyakorló kritikus mondta azt, amit mondott.

Igaz, Ágnesnek akkor már volt más kritikusa, méghozzá nem kisebb kritikusa, mint Szerb Antal, később pedig Halász Gábor is. Egy addig csak hangoló, soha meg nem jelent költőpalánta nem kívánhatott többet. A tény közismert, nem részletezem. Ágnes egyetemistaként elküldte néhány versét Szerb Antalnak. Aki nyomban válaszolt rá, s hamarosan kialakult köztük a személyes ismeretség s egy rendszeres beszélgetésfele. Csakhogy ezt az eszpresszókkal vagy sétálásokkal egybekötött irodalmi beszélgetést megnehezítette a háború. Amikor 1944 őszén vagy nyár végén Budapesten voltam,

Szerb Antal már munkaszolgálatos volt a Nürnberg utcában. Ott volt a nagyszerű és aljasul megalázott írótriász: Szerb, Halász Gábor, Sárközi György. Hogy először ketten látogattuk-e meg őket Ágnessel, vagy nyomban velünk volt Örley is, azt nem tudom. Azt tudom, hogy egy döntő pillanatban hárman voltunk „három ellen”. Arról volt szó közöttünk, hogy a munkaszolgálatból jó volna mielőbb megszökniük. Halász tiltakozott. Örley mindenesetre átvette Halász Gábornak a keresztlevelét, hogy két adatot kijavítson rajta. Halász ugyanis apai ágon keresztény családból származott, és nemes volt, de zsidó anyja nem keresztelkedett ki a házasság előtt. Semmi baja nem lett volna Halásznak, ha ez megtörténik. Örley hát fogta Halász keresztlevelét, szülei házasságlevelét, és azt a kis „izr.” szócskát az iratokról eltüntette.

Azt mondtam Örleyről, hogy némileg lezser volt. Hát, hogy mondjam? Mindenki lezser ebben-abbán. Egy kesztyű miatt, vagy esetleg egy kedves nő kézfogása miatt. Örley egyben azonban nem volt lezser. Természetesen nemcsak az írásban nem: Örley vagy Ottlik tudta, hogy egy vessző is vérre mehet. Vérre mehet az a kis szócska is, hogy „izr.”. Mit csinált, hogy ez a szócska eltűnjék, és az írást ügyesen hozzáidomítva más legyen? Lemosta a tintával készült anyakönyvi iratokat.

De hogy lehet a tintát lemosni? Piroska húgom, aki vegyész-mérnök volt, már a németek megszállása óta meglehetősen körültekintéssel kezdett a kémiai eszközök szükséges módszerével kísérletezni. Két egymással reakciót adó anyag óvatos összekapcsolásával sikerült is eredményt elérnie. Itatóspapírral hosszasan nyomogatva letisztította az anyakönyvi papirokat, és a bélyegző és aláírás megtartása mellett az üres blankettát szépen kivasalta. Ahhoz, hogy valaki tiszta kereszténynek származzék, tizenegy anyakönyvi kivonatot kellett számára létrehozni; tizenegyet egyetlen „nem árja” részére. Munka tehát volt bőven a papírokkal. És szerencsére, amikor a Kálván téri templomban húgom férjhez ment, az esperes, Muraközy Gyula, és a segédlelkész, Göbölös László részben üres blankettákat, részben megmaradt, fel nem használt keresztleveleket is adott nekik, hogy legyenek papírosok a rászorulóknak számára. Húgom ebben a munkában számos ilyen „embermentővel” dolgozott együtt. Örley lelkesen dolgozott közöttük, nemcsak Halász papírjait készítette el. Precizitása kiváló volt, pedig az az írásmosás órákba tellett.

És mégis azt mondom, Örley lezser volt, halálosan lezser. Pest ostromának talán az egyik utolsó napján, a Molnár utcai óvóhelyen – ott laktunk, egymástól vagy két-háromszáz méternyi távolságban –, kiment az óvóhelyről egy cigaretta kedvéért az udvarba. Egy repülő berregett fel, egyetlen bomba robbant. Az a bomba telibe találta az udvart. Örleyt széttépte.

Hogy hiába volt a barátok megmenekítési terve, tudja mindenki. Szerb Antalt, Halász Gábort, Sárközit körülbelül ugyanabban az időben Balfon ölték meg. Tragédiájuk közismert, írói művük maradandó. Hogy Örley prózairóként és kritikusként milyen nagy ígéret volt, milyen – már eredményeket is felmutató – tehetség, kevesen tudják. Vagy csak lassan tudják meg. Pedig A FLOCSEK BUKÁSA-ban benne van. Nem a komisz sors kegyetlensége, hanem, igen, az írói eredmények miatt kell megtudnunk. „Csak ez a könyv maradt – mondta egykor Örkény István. – De az nagyon szép.”

(Elhangzott 1989-ben a Magyar Rádióban, Salamon István Örley-műsorában; itt jelenik meg először.)

Kántor Péter

A FARMER FELESÉGE

A farmer felesége
meghívott magához
mentünk ki a zöldbe
nyikorgott a kertkapu
tea, sütemény, könyvek
szülők a szomszéd házban
két öreg bécsi zsidó
angol falak között
az úgy volt
a törülközőben egy pók
nagy és csöndes
akár a balszerencse
egy gondosan hajtogatott életben
egy rámenős életben
de melyik élet nem az?
mesüge – mondta neki
egyszer egy East End-i pasas
de mindenki *mesüge*
táncolni, repülni, boldogulni
produktumokat produkálni
mindenki örökké akar élni
és mindenki szívós
csak egyesek szívósabbak
miért, talán nem jó élni?
egyébként
a farmer nem farmer
a felesége nem a felesége
(egy másik nő a felesége)
de a farm az farm
és a farm az másutt van
„*olyan szörnyű dolgok történnek*”
mondta Antoinette
írta Jean Rhys
és olyan természetesen
ahogyan a folyó folyik
olyan természetesen
kagylót ettem
Carole pedig beszélt
arról, hogy mások a férfiak
és megint mások a nők
erről sokat beszélt

a nők hisznek a szavakban
ismertem egy nőt
az mindig kérdezett
kérdés – felelet
azt hitte, ez az igazság útja
azt hitte, van út
és hogy a dohányzás megrövidíti
meglehet, megrövidíti
visszatérve Carole-ra
családra és hírnévre vágyott
mint én aludni
és nem lehet, nem jön össze
de miért? miért?
ő olyan szorgalmas és erős
olyan nő
nem adja fel soha
ne add fel soha!
ahogy a papa a talpon maradáshoz
a mama a bécsi kávéhoz
úgy ragaszkodsz te is
olyan vasakarattal
ahhoz, ami a tiéd
hiszen nem is lehetne jobban a tiéd
mint így, ez a nem-farm
a nem-férjjel, és a halott Jean
élő szavai a füledben
haladásod fűtőanyaga
és akármennyi szót gyűjtesz melléjük
mind ugyanazt bizonyítják majd neked
ugyanazt a történetet
a te történetedet
a ragaszkodásról
és ezért volnál te *mesüge*?
bár ha belegondolok
ebbe a ragaszkodásba
önmagadhoz, csakis önmagadhoz
az archoz, amit egy régi nyár
talányos víztükréből
magadnak kihalásztál
elég nyavalya ez azért
felemelő nyavalya, igaz
de mégiscsak
talán jobb lett volna
egy kicsit kevésbé ragaszkodni
hiszen az ember
úgysem veszítheti el önmagát
mint egy kesztyűt, egy gombot

talán jobb lett volna
hagyni a sminkmestert, tegye nyíltan
amit titokban mindenképpen tesz
muszájból
minden arccal és minden nyárral
aminek a közepén vagy a végén
vagy már az elején is
valami nem stimmel
szél támad, vagy köd
beborul hirtelen
szürke, hideg eső hullik
a könyvespolcok roskadásig könyvekkel
a csontok fáradtsággal
és még mindig nyár van
még mindig zöldek a mezők
hiába hallod a macskasírást
valahonnan a gyomrod mélyéből
hiába, hiába, hiába
csak méysz előre, a zöldbe.

A TELHETETLENSÉG FOGALMÁHOZ

Stanisław Ignacy Witkiewicz (Witkacy) a lengyel irodalom legsokoldalúbb tehetsége. Maradandót alkotott a festészetben, az esztétikában és a filozófiában is, az abszurd dráma divatja idején pedig korukat évtizedekkel megelőző drámái is világhírűek lettek. Regényei viszont, különösen Magyarországon, méltatlanul háttérbe szorultak. Ennek okai részben Witkiewicz esztétikai nézeteiben, műfaji hierarchiájában keresendők. A „*tiszta forma*” teoretikusa úgy gondolta, csak a festészet és a dráma képes létrehozni azt az álmvilágot, amely ráébreszti az egyént „*a létezés furcsaságára*”. A prózát, különösen a regényt erre alkalmatlannak találta (kivéve Bruno Schulz novelláit), nem is tekintette művészetnek, ennek

megfelelően a „zseniális grafomán” a műgonddal is sok helyen adós marad. Witkiewicz számára a regény kényelmes és alacsonyrendű forma, amelyben kifejtetheti egyéni bölcséleti nézeteit, vitatkozhat a kor divatos eszméáramlataival, parodizálhatja kortársait és elődeit.

Mindez legjobb regényére, a TELHETETLENSÉG-re (NIENASYCENIE, 1930) is vonatkozik. A katasztrofizmus alapműveként számon tartott regény a történet-filozófiai pesszimizmus eszméit jeleníti meg Spengler és Ortega y Gasset szintjéről a még csak nem is igényes publicisztikában terjedő sárga és vörös veszedelmekig bezárólag.

A korszakban nagy divatját élte az ún. „sárga regény”, amely az orosz szimboliz-

musból eredő pánmongolizmust kombinálta a legújabb történelmi tapasztalatokkal, a keleti kommunista kihívással. Krzysztof Stepnik szerint az európaiak tudatalattijában van egy ideologikus sztereotípia, amely válsághelyzetben aktivizálódik. Ez a „törzsi inváziótól”, „a barbárok rohamától” való félelem. Witkiewicz ezt az európai civilizáció kritikájává fejleszti, regényében az európai közegbe átültetett keleti vallásbölcseleti elemek kommercializálódnak, agresszív tömegideológiák épülnek rájuk, amelyek felszámolják a személyiség integritását.

A mű egyik értelmezője, Michał Misiorny az ismert nevek mellett Danyilevszkijt emeli ki, aki az emberiség történetében tíz, a biológia törvényei szerint születő, fejlődő, majd pusztuló civilizációt különböztet meg: egyiptomi, asszír-babiloni-föníciai, káldeus (ószemita), indiai, iráni, héber, görög, római, újszemita és indogermán (vagyis európai). Említ még két idő előtt elpusztult kultúrát, a mexikóit és a peruit. A jövő azonban a tizenegyedik, kialakulóban lévő alakzaté, az oroszok által vezetett szláv kultúráé.

A regény negatív utópia, mint ilyen, Miłosz, a TELHETETLENSÉG első nyugati népszerűsítője A RABUL EJTETT ÉRTELEM című kötetében Orwell, Zamjatin és Huxley mellé helyezte (azóta megjelent már franciául, németül, spanyolul, olaszul, angolul és hollandul).

1999-ben játszódik Dél-Lengyelországban, a Tátrában, nem messze a magyar (!) határtól. A világ kissé átalakult: Nyugat-Európa, Afrika és Amerika bolsevik lett, Oroszországba pedig visszajött a

fehér cár, és elűzte a kommunistákat, de már szorongatja is a világhódító hadjáratra indult kínai sereg. Lengyelországban a Nemzeti Megváltás Szindikátusa kormányoz, az ország furcsa módon megőrizte archaikus tekintélyelvű rendszerét és az időközben teljesen átalakult „védőbástya” szerepét (a mérsékelten kommunista Nyugat pénzeli a vörös Kína ellen).

Más szempontból nézve a regény groteszk fejlődési vagy beavatási regény, hőse, az ifjú Genezyp Kapen jártas lesz a művészet (zene, irodalom), a vallás és a filozófia világában. Megismeri a szerelem különféle változatait, a cinikus érzékiséget (lásd a részletet), a homoszexualitást, a mazochizmust, majd úrrá lesz rajta a szentimentalizmus.

A kínai hódítók diadalát a hadsereg mellett a tabletták formájában terjesztett Murti-Bing hit is megkönnyíti. A „metafizikai telhetetlenségtől” gyötört, az erotikában és a kultúrában kielégülést nem találó, vallási, nemzeti, társadalmi koordinátáikat elvesztő szereplők (a főhőssel együtt) e túldifferenciált kultúrát lebontó démonikus hangyataradalom narkózisában találnak megnyugvást vagy halált.

Ha valaki a pamfletet súlytalannak találná, vegyen figyelembe bizonyos önélet-rajzi mozzanatokot. A „katasztrofizmus pápája” a cári gárdában, Szentpétervárott szolgált, 1917-ben közvetlen közletről látta a bolsevik hatalomátvételt. Jó két évtized múlva, 1939 szeptemberében, amikor megkapta a hírt, hogy az oroszok átlépték a lengyel határt, öngyilkos lett.

Pálfalvi Lajos

Stanisław Ignacy Witkiewicz

TELHETETLENSÉG

Részletek

Pálfalvi Lajos fordítása

„Öntudatlanul is úgy élünk, mintha itt létünk a földön örökké tartana, vagy, ha mi nem is, de alkotásaink legalább fennmaradnának. De képzeljük el, hogy a csillagászok kiszámítják a világ végét – bekapcsolódik egy sötét égítest a rendszerünkbe, a Nappal közös súlypont körül kering, közben a Föld lassan, mondjuk két hét alatt eltávolodik egészen a Neptunus pályájáig. És ez háromszáz év múlva következik be – a bolygók mozgásában beálló perturbáció alapján ez időben kiszámítható. Mi történik akkor a nemzedékkel, amely tudomást szerez erről, hogyan változtatja meg a gyermeknevelést, hogyan nevelik az újabb és újabb nemzedékeket, s végül azt, amelyik megéri a katasztrófát? Nem tiltják-e meg a gyermekszülést, és mi lesz akkor az örökléttel? Milyen csodás regényötlet Sturfan Abnolnak! El kell mondanom neki. De, isten ments, nem szabad programszerűen írni, csak bele kell élnünk magunkat ezeknek az embereknek a lelkivilágába, és majd meglátjuk, mi lesz, mi »jön ki« belőle. Lehet, hogy néhányan, például Conrad, eleve így írtak – de titokban tartották, hogy ne rontsák a renoméjukat az irodalomkritikusoknak nevezett ostobák előtt.”

Csendes, de mozgalmas volt az éjszaka. Kuttyák vonítottak valahol messze, egyre kéjesebben zúgott a meleg szél. Ledér dolgok leselkedtek, ocsmány matatásra és babrálásra csábítva. Szörnyű (minden szörnyű!) vágyak borzolták, majd cibálták a tizenkilenc éves Genezyp Kapen báró testét, aki tán az utolsó volt ebből a familiából. A Kapen nemzetség fenn akart maradni. Zypcio arra gondolt, döntő pillanathoz érkezett. Nem tudott betelni ezzel. Valaki azonban – egy benne lakozó, ösztönös útítárs – rögtön lefitymálta mindezt, akárcsak Afanasol Benz. De mi vitte rá erre azt az ösztönös urat, aki nem bírta a gyakorlatilag indokolatlan magas feszültséget? Lehet, hogy tényleg így volt jobb.

A mészkősziklák lábánál, melyek túloldalán meszet égettek, régi, kissé elvadult kertben állt Ticonderogák új kastélya. Most jutott eszébe Genezypnek, hogy otthon felejtette a kiskertajtó kulcsát, amelyet a hercegnőtől kapott. Nagy nehezen felkapaszkodott a fent üvegcserepekkel borított falra. Épp ugrani akart már, amikor mélyen felsértette a kezét a csuklóján. Meleg hullámokban ömlött a vére: „Ez az első áldozat, amelyet érte hoztam” – gondolta majdnem szerelemmel. A ledérségekhez egy pillanatra rokonszenv is társult – valami olyasmi volt, mint az igazi szerelem. Bekötötte a kezét, de nem tudta elállítani a vérzést. Élénkpiros színt eresztve vágott át a parkon, a hatalmas, zúgó és természetesen lombtalan kőrisek és hársak között. Feltűnt a reneszánsz homlokzat (van-e ocsmányabb a reneszánsznál? – Genezyp számára a brahmani gopuranoknál kezdődött az építészet) a versailles-i módra nyírt lucfenyőkből képzett, lefelé vezető fasor végén. Kuttyának nyoma sem volt. A jobb szárny földszintjén halvány vörös fényt árasztott két ablak. Ott volt a hálósoba – ez a két évszázada neki rendeltetett szoba (és a néhány évtizede neki rendeltetett éltess asszony), ahol (és akin) el kellett veszítenie az ártatlanságát, meg kellett szabadulnia szüzességétől Kapen

de Vahan bárónak – „az utolsónak ezen a néven”, amint Claude Farrère írta. Genezyp grófnőtől született nemesifjúnak érezte magát, és ebben némi örömét is lelte. „Azért ez már valami” – gondolta, és elszégyellte magát. Ennek ellenére ez az érzés megmaradt. Apja (élve vagy halva) a továbbiakban már nem is létezett. Zypcio galádul arra gondolt, hogy ha bekövetkezik az a halál, hirtelen felébredhet benne valami rég elfojtott érzélem, és akkor elkezd szenvedni. Félt ettől, másrészt viszont kényelmetlen volt ebben a közönyben élni – a lelkiismeret-furdalás ez okból könnyen valódi fájdalommá fokozódhatott.

Bekopogott az ablakon. Feltűnt a függöny mögött a hercegnő *sóltvörös* alakja. Körkörös mozdulatot tett, jobbról balra a kezével. Megértette, hogy a palota fő folyosóján kell bemennie. E felgerjedt matróna látványa, aki pontosan erre és csak erre várt, igéző hatással volt rá: mintha farka nőtt volna, amely a hasa alá kunkorodik a vágy, a félelem, a bátorság és az undor e furcsa elegyétől. Úgy érezte magát, mint egy kis bolt, egy ledér kiskereskedés eladója. Belépett a palota folyosójának oszlopai közé, mint egy állat, amelyet visznek a szentélybe, hogy rituálisan feláldozzák.

Információ: A hercegnő a hálósobában ült férje társaságában, aki a tehetetlenné vált politikusok legkiválóbbika volt, egyike azoknak, akik kialakították az ország jelenlegi belső egyensúlyi helyzetét (sziget volt a régi jó demokratikus dolce vita álmából a krónikus forradalom tengerének közepette) és külpolitikáját, amelynek az volt a lényege, hogy nem avatkoztak be tevőlegesen az orosz ellenforradalomba. Lengyelország csak ún. „hadi tranzitot”, szabad átvonulást biztosított a csapatoknak, és ennek árán kihúzta magát az aktív részvétel alól. Most viszont a kínai kommunizmus, az Altajból és az Urálból a moszkvai síkságra zúduló lavina megrendítette az egymást fenntartó ellentétek emez ideális rendszerét. A munkások életkörülményeinek javításába fektetett hatalmas tőke, melynek eredetét senki sem ismerte, már nem kamatozott tovább a munkaszervezési módszerek iránti engedékenységek formájában. Még a rendkívüli utazási korlátozások segítségével sem lehetett fenntartani a teljes elszigeteltséget, hiába hamisították következetesen a híreket az egész sajtóban, amely a Nemzeti Megváltás Szindikátusának egyetlen óriási szerve, szinte nemi szerve volt. Eljött az idő, amikor a boldogság szigete különös módon zsugorodni kezdett, ha egyelőre nem is fizikailag, hanem erkölcsileg. Bár egy talpalatnyi földet sem hódítottak el az országból, egyre kisebb születnek látszott, amelyet már-már elönt a fortyogó láva. A Szindikátus tagjai, bár égtek a talpuk alatt a föld, még tartották magukat. Minek a nevében? Senki sem tudta – történjék bármi, nem volt hova menekülniük. Senki sem akarta élvezni az életet a régi keretek között – hiszen nem tarthatott örökké... A tisztek nem kötöttek több üzletet (Kocmohowicz könyörtelenül föbe lötte őket), az üzletemberek nem vesztegettek a „megfelelő körökben”, teljesen felhagytak az ún. „nagy tranzakciókkal”, tönkrementek az éjszakai szórakozóhelyek, a dancing barban csak az utolsó kurvák és a vérbeli szélhámosok ritka, kivesző fajtája táncolt. Értelmiségi körökben a durva, sportos elbutulás napi egy óra egészséggé racionalizálódott – e veszedelmes mánia egytől egyig hatalmába kerítette a társadalom minden tagját. Még a minden lehetséges magasabb rendű területre oly veszélyes mozi is lassan, de biztosan kipusztult. Egy-két külvárosi bódében az utolsó szakadt kretének még bámulták a sötétben a filmszilagokat, a teljes leépültség állapotában emésztették a kétszáz százalékos maszkulin borzalom és tahóság labdacsát. Még a rádió is hanyatlásnak indult, miután a totális kretenség állapotába süllyesztette a közepesen muzikális félműveltek ötven százalékát. A

Szindikátus által egyneművé tett sajtó sem maradhatott le a túlfeszített tempóban, megdolgozták a közvéleményt az egyre szaporodó lapok, az adott pártok doktrínáit hirdetve – bár a pártok szinte teljesen eltűntek, nagy egyetértés honolt. Szürkülő színkép, szintelen, unalmas massa ömlött az egyik sarokból a másikba, nem tudni, mi végre. De a legmélyén, teljesen spontán módon, a bénult agitációs központok beavatkozása nélkül enyhén duzzadni és emelkedni kezdett valami. Némelyeknek, akik szilárd társadalmi alapokhoz szoktak, időnként az a benyomásuk támadt, mintha kissé süppedő, ingoványos vagy nagyon széles amplitúdóval hullámzó talajon járnának. De ezt rendszerint érzéki csalódásnak tekintették. Rebesgették, sőt egész jól kivehetően sugdolóztak az úralon túli sárga sokaság potenciáljáról, amely – mint a gravitációs erő a térszerkezetet maga körül – nem euklideszi módon megváltoztatja a társadalom pszichéjét, de ezt nem vette komolyan senki. Megmaradt még az elszigeteltség, jobban mondva e tűnő délibáb, főként azért, mert egyik nyugati bolsevizált államnak sem volt kedve teljesen bebolsevizálódni a pikáns kínai szószban. Az egyetemes forradalom elvei ellenére a világ minden kormánya igyekezett mesterséges konzervativizmusban tartani Lengyelországot, óriási összegeket fektettek be, amelyeket a kommunista propagandától vontak el (egyszerűen nem volt már kit meggyőzniük) – ennek fejében az ország Védőbástya volt, s egyelőre még szinte örömet is lelte e tehetetlenségében. Elszemtelenedett egy bizonyos embertípus, amely azelőtt kisebb mértékben volt ismeretes, főként a művészet- és az irodalomkritika világában. Ezek az egyének képesek bármilyen mély problémát tetszés szerint elsekélyesíteni, pont fordítva, mint például Whitehead és Russell, akik bármilyen ostobaságból képesek voltak, amint az filozófusokhoz (még hozzá matematikus filozófusokhoz) illik, kellőképpen bonyolult problémát csinálni. („...we can define this kind of people as those, who, by means of introducing suitable notions, can give to any problem, as plain as it may be, any degree of difficulty, that may be required” – idézet Sir Oscar Wyndham, az MCGO=Mathematical Central and General Office munkatársának beszédéből.) Egyáltalán, mindenütt eluralkodott a Lélek (nagy L-lel), az, amellyel úgy „túltöltekezett” minden neopszeudoromantikus, absztinens és azok az emberek, akik úgy általában csalódtak az életben. Most hirtelen diadalmaskodott a lélek, és maradéktalanul megtestesült az életben, de ez olyan benyomást keltett, mintha egy elképesztően szörnyű, rút barom egy fennkölt angyal – az ő pofájához ideálisan passzoló – maszkját venné magára. Azok, akik ezt az irányzatot – minek nevezzem? – propagálták, egyszerűen szerencsétlenek voltak – nem volt mit propagálniuk – minden korábbi kőkemény materialista vita nélkül beadta nekik a derekát, de ez halott, minden lelkesedéstől mentes meggyőződés volt. Ticonderoga herceg e sekélyes elmék prototípusa és minden mértéket meghaladó sült bolond volt – Michelangelo vagy Leonardo sem tehetett volna hozzá egy ecsetvonást sem. Pontosan ezért volt e különös elszürkülés egyik oszlopos hive, de hiányzott belőle a tátrai „száraz köd” vagy az októberi reggeli pára nyugalma, vészjósló, fojtó nyugtalanság áradt az ég halvány rézvörös, helyenként ólomszín szürkességéből, mintha mindjárt kitörne a szörnyű vihar – ám nem az, amelyik jön és megy, az égtájaknak megfelelően, hanem az, ami a szemünk előtt tör ki, vihar-koca, amely, mint a nőstény a kicsinyeit, az apróbb futár-felhőket táplálja. Elég volt – le az irodalommal. Ez a nagy egyetértés, ez a szegyetelen „szeressük egymást” és „vállvetve”, amelyből kiérződött a szunnyadó gyűlölet fojtott csikorgása; ez az eszelős kölcsönös dicsőítés, amely azelőtt elképzelhetetlen feszültségeket, mérgező gyűlöletet leplezett; ez a kéjes hazugság, amelyben könnyezve fetrengtek az emberek, mint a kutyák az ürülékben – ez egyszerűen iszonyatos volt.

De kevesen voltak, akik ezt átlátták – mindenesetre Genezyp és a herceg nem tartozott közéjük. Azok az emberek, akik tudtak valamit, elrejtőztek valahol a négy főváros ösrengetegében vagy a fő-fő szállásmester látszólag zárt alakzataiban: zászlóaljokban, lovasszázadokban és útegekben. Falun persze senki sem értett semmit – a paraszt reménytelenül holt dolog, ezt az anyagot altatják eszméikkel a tespedt demokraták, a társadalmi konformisták, akik a „nagy”, egyetemes emberi eszméikkel való önámításra akarják építeni a *lelki méltósággal* és áljótéteményekkel elbutított dolgozók kizsákmányolásán és kifosztásán alapuló barátságos kis világot. Úgy hasba vágni ezt a dolgos baromnépet, hogy elfelejtse, hogy ember, és ember *lehet*. Jóléttel elaltatni minden magasabb szellemi igényt, és a megfékezett villámokból fészket rak magának a kis élőködő, alig magasabb az állat szintjénél – ez ment. Így gondolkodtak egyesek, mások pedig, rámutatva a termelés állandó csökkenésére és a nagy eszmék (e valóban nagy eszmék) palástja alatt növekvő nyomorra, amely a bolsevik államokra jellemző, azt állították, hogy nincs és nem is lehet más kiút, csak a fasizmus. És hol itt az igazság, beszélhetünk-e itt egyáltalán igazságról? Van-e értelme e fogalom használatának ilyen klasszisz problémák esetében?

Rettenetesen bűzlött minden. De a propaganda gárdistái csak azért is azt mondták, hogy illatozik, méghozzá fenségesen. Némelyik mundér alatt (főként a Szindikátus tagjainál) izmok helyett férges zsigerek rázkódtak – ezt senki sem látta. De e különös felfordulás erejénél fogva mindezek az ellentmondások valahogy fenntartották magukat, mint nyáron, a kissé cukros víz színén a levéltetvek emulziója. A lélek, nagy L-lel, és a kommunista pénz volt a kapaszkodó. Volt valami szörnyű ebben a leleplezhetetlen, magas erkölcsiségű hangulatban, amely minden réteget a hatalmába kerített, kivéve néhány bolondot a legfelsőbb arisztokrácia tagjai köréből. A jó emberek azt mondták: „Na, látjátok, nem hittétek, hogy minden jóra fordul” – így beszéltek a meghatott pesszimistákkal, akik a gusztustalan ellágyulás könnyeivel a görcsös hunyorgáshoz szokott szemükben feltették maguknak a kérdést: „Eddig a program-szerű önkínzásban tévelyegtünk volna, kiirtottunk minden reményt e jövődöbeli nyafkák érdekében (egyszer majd nyilván nekik is kinyílik a szemük), akik egyelőre nem akarják látni az őket körülvevő rosszat és minden szféra alkotóerejének közelgő kiapadását?” – mintha tényleg olyan nagy szám lenne hitvány áleszmécskékkel szédelgni (ilyen a különféle hitek újjászületése, a deindividualizáció visszafordíthatósága, az elgépiesedés legyőzése tejivás és bibliaolvasás által, a proletariátus művészeti tevékenysége, a táplálékot pótló tabletták stb.).

*

Zúgott az udvaron a viharos árvai szél, süvített, örvénylett a kastély kéményei és sarkai körül. Úgy tetszett, minden duzzad, dagad e szörnyű feszültségben, recsegnak a bútorok, és bármelyik pillanatban kitörhetnek az ablaküvegek emez ismeretlen erő nyomása alatt. Félelemmel vegyes várakozás dagadozott Genezyp zsigereiben, mint egy szírral összegyűrt vattagolyó a patkány hasában (ismeretes ez a vad szokás, így is meg lehet ölni e szerencsétlen lényeket, melyek senkiben sem kelhetnek együttérzést). Már nem tudta elviselni ezt az állapotot, ugyanakkor a legkisebb mozdulat is abszolút lehetetlennek tűnt számára – hát még az a *mouvement ridicule* (amiről már hallott), ráadásul *ilyen* körülmények között! E pillanatban semmit sem találhatott volna szörnyűbbnek a nemi kapcsolatnál. És ezt neki meg *kell* tennie – és így tovább. Hihetetlen! Vele!! Ah – *non, pas si bête que ça!* Maga a női nemi szervek léte is valami bizonytalan,

ha ugyan nem kizárt dolognak tetszett. Lassan, fokozatosan valami formátlan, akaratlan masszává dermedt, kétségbeesetten gondolt arra, hogy ha a nő nem szólal meg elsőként, nem mond valamit vagy nem érinti meg, most, rögtön, azonnal, akkor ő, Genezyp Kapen kipukkad itt, ezen az égszínkéi pamlagon, és szétporlik a végtelenben. Mindez erős túlzás volt, de hisz... Ugyanakkor mérhetetlenül kívánta (inkább elvileg) azt, aminek, ha törik, ha szakad, meg kellett történnie, de remegett a szempillája az iszonyatos rémülettől: hogy nézhet ki valójában ez az egész, és mit kezdhet, mit kell tennie azzal (azzal – ő, sötétség hatalmai, ő, Ízisz, ő, Asztarté) – ez volt a legrosszabb. Ehhez képest semmiség volt minden vizsga, beleértve az érettségit is. Nehéz volt, mint az ábrázoló geometria: megszerkeszteni egy forgó ellipszis árnyékát, amely egy ferde gúlával metszett hasábra vetül. Felnyögött, vagyis inkább elbődült kimondhatatlan fájdalmában, mint egy tehén, és ez mentette meg attól, hogy megszakadjon. Sikerült lopva a hercegnőre pillantania. Keselyűprofiljával a fiú felé fordulva ült a nő, titokzatos volt, mint egy ismeretlen vallás szent madara. Gondolataiba merülve olyan távolinak tetszett a valóságtól, hogy Genezyp megreszketett, és áhitatosan meresztgette a szemét. Biztos volt benne, hogy teljesen más világba lépett, észrevétlenül, átmenet nem volt, mégis a „pszichikaiság” mérhetetlen szakadéka választotta el ezt a világot a régitől (amely a közvetlen közelében létezett). Milyen transzformációs egyenletekkel írható le az átmenet, ezt Zypcio már soha nem tudhatta meg. Amúgy is örök rejtély maradt számára az a nap, főleg az az este. Kár, hogy az ilyesmit nem lehet integrálni. A pillanatok világosak voltak, de a legmélyebb változások egésze, a lelki átalakulások búvópatakja láthatatlan maradt, felfoghatatlan, mint egy furcsa, elfelejtett álom. Ettől a ponttól kezdve minden „elcsótányosodott” – ebben biztos volt: látott egyszer két csótányt, olyan furcsán akaszkodtak össze... A vággyal együtt ordináre rémület tört fel zsigerei központjából (a személyiség testi valójából), és elöntötte egész lényét, emlékei végső határáig. Olyan éles volt a kettősség érzete, hogy voltak pillanatok, amikor tényleg azt várta, lelke kilép a testéből, ahogy azt Murti Bing hívei mesélték a köznépnek. Örökre elszökik a lélek a szexuális szörnyűségek elől, és valahol az abszolút harmónia, a tiszta fogalmak és a valódi, nem pedig léha gondtalanság világában fog élni – az az ocsmány dög pedig itt marad a démonok és a pokoli rémek prédájául. Nem volt ilyen menedékhely. Ezt itt kell véghezvinnie az embernek, magával vonszolva szerveinek mindig örületre vágyó, telhetetlen zsákját, ezt a nyers húsból készült pokoli huzatot, amelyben szivárványfényben ragyogó, ritka drágakövek rejtőznek. Nem, a rémület nem volt ordináre – ez volt a férfiúi (nem az az undorító) méltóság utolsó védekezési kísérlete a legnagyobb megaláztatás, a nőstény tisztátalan álmainak való kiszolgáltatottság ellen. Ezt csak a szerelem igazolhatja, de az se nagyon. Pislákkolt ott valami, de nem volt az igazi. Milyen élet vár rá? Vajon most már mindig úgy fog járni, mintha örvénylő mélység fölött feszülő kötélén indulna el, hogy szörnyű és eleve hiábavaló erőfeszítés után menthetetlenül belezuhanjon? Milyen gyöpös katolikus, úgynevezett negatív katolikus volt Zypcio ebben a pillanatban! Izzadt a tenyere, égett a füle, egyetlen szó sem jött ki kiszáradt torkán, hiába kanalizott görcsösen a nyelvével. A másik fél is duzzadó ábrándoktól feszült, és teljesen elfeledkezett a fiú jelenlétéről. Genezyp fájdalmas erőfeszítéssel feltápáskodott a kerevetről. Szegény kisfiú – szemernyi férfiaság sem volt benne, de hiába is lett volna, mert a kinézete egyszerűen szörnyű volt. A hercegnő megrebbent, mintha álmából ébredne, távolban kalandozó tekintetét a nemi éres sorsdöntő pillanatához érkezett szerencsétlen, de éppen ezért rokonszenves, nevetséges, zavart fiúra irányította. Épp az imént, egy halálos pillanatban gon-

dolta át az egész életét. Érezte, hogy ez a vég – nincs tovább –, itt ez a kisleány, és aztán vagy a teljes lemondás következik, él tovább, bőrében a szüntelen, gyötrelmes fájdalomserűséggel, ágyékában a kielégületlenség unalmas zsibbadtságával, tompa fájdalommal a hasában – ez minden –, vagy még néhány év kompromisszum, de akkor fizetnie kell, ha nem közvetlenül, akkor kerülő utakon, áttételesen, meg kell vetnie önmagát és mindenekelőtt azokat a „szemeteket”. Nem segít már a „précieuse-ség” és az álintellektuális élet. Csak arra volt jó, hogy elcsábítsa azokat a barmokat, hogy ne lássák a vágytól duzzadó, meredő szerveket. De mit ér ez önmagában? – „uram, ez kicsinyég unalmas”, ahogy az a rohadt ruszin, Pavlichenko mondta, aki mindent taylorizálni akart, és kész. Ő, mennyire undorodott ebben a pillanatban a férfitől. Nem attól a szegény gyermektől, aki ott ült mellette, halálra rémülten (tudta ő ezt), hanem csak attól, az egytől a sokaságban mint fogalomtól; azok a borzalmas férfiak, irdatlan, szőrös hímek, mindig messze vannak, elérhetetlenek, hazugak. „Ő, százszor hazugabbak nálunk – gondolta. – Mert rólunk köztudott, hogy mindent *azért* teszünk, de ők úgy tesznek, mintha nekik nem az lenne az egyetlen igazi élvezet, ha kielégülést találnak bennünk.” Ránézett a fiúra, helyesebben arra a „valamire”, amit egy pillanat múlva (pokoli erotikus technikája segítségével) férfivá kellett avatnia, ugyanolyan férfivá, mint azok. Ha csak rájuk gondolt, megreszketett az undortól és a megaláztatástól. Genezyp megint leült, megbénította az az ellentmondás, amely túlnő az ő világán, és abba az ellenőrizhetetlen szférába nyúlik, ahol a képzelet egyesül a valódi léttel. „Hah, legyen meg a mi akaratunk” – gondolta a hercegnő. Könnyedén és kecsesen felemelkedett. Kislányosan testvéri mozdulattal kézen fogta Genezypet. Az felállt, és engedelmesen vonszolta magát utána. Úgy érezte magát, mintha egy órát üldögélt volna a fogorvos várótermében, most pedig menne kihúzatni a fogát, egyáltalán nem úgy, mintha orvos helyett az ország élvonalbeli démonainak egyikéhez „fordulna” az első kéjes éjszakán. De amaz csekélység volt ahhoz képest, ami most várt rá. „Tessék, ez a kitartás eredménye – gondolta dühösen. – Az apám, mindig az apám. Nem csinálnám ezt itt, ebben a pillanatban, ha nem lenne az az átkozott erény.” Már gyűlölte az apját, és ez erőt adott neki. Nem tudta, hogy a helyzet minden varázsa egyedül ebben a start előtti várakozásban rejlett, amelyre panaszkodott. Ő, ha egyszerre *lehetne* az ember az ellentétpár mindkét pólusa, és nem csak gondolatban! Micsoda gyönyörűség lenne! Időnként mintha törekednék is erre, de csak félkész, befejezetlen dolgok jönnek ki belőle. Talán a téboly... De az túl veszélyes. Egyébként is, az ember olyankor nincs teljesen magánál...

A hercegnő kakukkfű- és még valami meghatározhatatlan illatú hálósobájában találta magát. Az egész szoba egyetlen óriási nemi szerv benyomását keltette. Már a bútorok elrendezésében is volt valami meghatározhatatlan feslettség, nem is beszélve a színekről (rákvoros, rózsaszín, kékes- és szürkéslila) és a kisebb kellékekről: metszetelekről, csecsebecskékről és a legvadabb pornóval teli albumokról, az ocsmány fényképektől kezdve a szubtilis kínai és japán fametszetekig – abnormális tünet ez még egy olyan *bas-bleu*-nél is, mint Irina Vszevolodovna, hisz a disznóságok gyűjtögetése a férfiak kizárólagos privilégiuma. Illetlen szagokkal elegy meleg félhomály terjengett, csontig hatolt, lágyított, lazított, ugyanakkor bikamód ingerelt és tüzelt. Genezyp megint valami férfias készítéseket és belső testi parancsokat érzett. Beindultak a mirigyek, függetlenül a fiú lelkiállapotától. Egyáltalán, érdekelte is ő a hercegnőt – egyszer élünk, ördög vigye a többi.

A hercegnő gyorsan levetkőzött a tükör előtt. Nyomasztó csend volt. Rettentő lár-

mának hallatszott a ruhák suhogása, amely képes az egész házat felverni. Zypcio még életében nem látott ehhez fogható szépséget. Hol maradt ehhez képest a legcsodásabb hegyvidéki táj? A homályban eltűntek e ritka szép marhapofa kisebb (egészen kicsi) fogyatékosai (a tükörből nevetett rá zsigerekig ható mosollyal), arcát – mint az elérhetetlen csúcsokat a hurrikán – erős illat lengte körül. Illatfelhőben úszva győzhetetlen hatalomra és valami földöntúli, sátáni bűbájra tett szert, amely a soha el nem múló élet szívet tépő fájdalomával gyötörte Zypcio kisfiús lelkét. Mit számított e varázslathoz képest az, hogy az előbb kisebb ráncokra lett figyelmes, amúgy formás orrát pedig kissé likacsosnak találta. Hol maradtak az álmok, a szobrok, Mohamed paradicsoma és a rovarlét boldogsága (erről ábrándozott Zypcio annak idején), hasonlító-e mindez ehhez a torokszorító testi pompához; aktuális végtelenség ez valami óriásban, ami persze az életben néha egy kis réssé, hitvány kis „görönggyé” szűkül a fogalmi világ fennkölt káprázatához képest. Ez csak ebben a világban lesz az esetleges részletek és az embercsorda gyakorlati tevékenységéből származó hulladékok inadekvát szemétdombja – itt „áll, íme, uram, mint egy vadbarom a nagyságos úr előtt” a látszólagos nonszensz leküzdhetetlen piramisa, amelynek szintetikussága nem elvi jellegű, nem az „eszményi létben” lebeg, csak valami valóságos (ó, mennyire elértéktelenedett ez a szó, milyen gyalázatosan elkoptatott), egynemű, sehol egy rés vagy repedés, sima, mint az üveg, nem lehet semmivel áttörni és elemezni – talán csak törrel vagy a hatezer éven át megvetéssel kezelt művészbarmossággal. (Azért vetették meg, mert egykor más szereket használtak erre, ilyenek a kegyetlen, erotikától áthatott vallások, a nagy művészet, a nagy lemondás, a rémisztő, narkotikus látatok és a mindennél rémisztőbb titok érzete – nekünk csak a nonszensz maradt mint végső orvosság – aztán a vég, ahogy Sturfán Abnol mondta.) Olyan egyszerű volt ez, mint minden minőség (színek, hangok, szagok stb.), mindenki, vagy a fogalom – („hehe”) – Husserl számára. „És az emberiség, amely századokon át (természetesen racionalista szempontból nézve [amelynek, mint tudjuk, legalábbis nincs mindig és mindenki számára – *y compris* a legnagyobb koponyákat is – igaza]) a legszebb vallási nonszenszbe merült, és zabolátlanul fickándozott benne, most felháborodással fogadja a művészet utolsó rángásait, amely képtelen létrehozni a maga pusztuló formavilágát a »szent valóság« enyhe torzítása, azaz világkép és érzelmek nélkül, ahogy azt a mai kor leghétköznapi *standard-common-man*-jének agya felfogja” – így beszélt fél órával ezelőtt, ördög tudja, minek az *à propos*-ján, csak úgy *en passant* az az undok Maciej Scampi. Ez a test – most megnyílt a bátor (inkább bátortalan) fiú döbbsétek tekintete előtt a másik személység rettentő titka, most, amikor meglátta, felfoghatatlan szépségben tündökölvén, a kívánt testet, belső ellenállást érzett (tán szét kellene zúznia vagy cafatokra kénye tépnie, egyáltalán, meg kellene semmisítenie). Mindez ő volt, ez a boszorkány. Olyan volt, mint egy főpap Ízisz szobra előtt. Minden szörnyű keleti mítosz és ocsmány szexuális misztérium, megtestesülve ebben a maga tökélyében varázslatos létben, átfutott az ifjú onanista romlott képzeletén, mint valami parázna pára, amelyet az a leírhatatlan valami választott ki, ami olyan csüggedt szemérmelenséggel pompázott előtte. Mert a hercegnő szomorú volt, és szomorú bájjal fedte fel ígéző, gömbölyded idomait – „*des rondeurs assommantes*”, ahogy az egyik francia rajongója mondta valamikor. A fiú buta pillantása pedig (nemcsak magát nézte a tükörben a nő) égette a bőrét, mint a diatermiás készülék felhevített lemezei. „Ez a boldogság még egy kis szenvedést is megér” – gondolta szegény.

Genezyp számára elviselhetetlenül óriási lett a világ. És benne a nő, mint valami

lázálomban, egészen kicsi, mint valami kolosszális gyümölcsben a mag – eltávolodott, eltűnt valahol a fiúra nehezedő végzet örvényeiben. Megint a félelem. „Gyáva lennék?” – gondolta Zypcio, mintha az otthoni kis keresztjére feszítenék. Ez a kis kereszt aztán irdatlan nagyra nőtt, és már soha nem szabadulhat tőle – belenő a testébe, sőt a lelke alsó végződéseibe is. Nem, ez az ártatlanságát egy kicsit későn elvesztő érettségiző diák, ez a szegény Zypek Kapen nem volt gyáva. A félelme most valóban metafizikai természetű volt – nem járatta le a fiúban születő férfit. Most érezte először Genezyp, hogy tényleg van teste. Mi volt ehhez képest a sport és a gimnasztika! E „szisztéma” izmai (ahogy az angolok mondják) megremegetek, és két lépéssel közelebb ment az előtte álló baljós istenséghez, amelyről épp most hullott le a mintás szőnyegre az amúgy igen szép bugyi. De mit értett ő ebből? Az a test és az a vörös tűz... Nem bírta ezt a látványt. Lesütötte a szemét, és figyelmesen nézte a tarka szőnyeg mintázatát, mintha e pillanatban az lenne a legfontosabb, hogy emlékezetébe vesse a perzsa cikcakkokat. Csak halványan látta e pokoli kép alsó részét. Amaz elfordult, könnyedén kiugrott a földön heverő bugyiból, és, rá se nézve a fiúra, bájos, kislányos mozdulattal lehúzta csillogó harisnyáját. Ebben a csillogásban volt valami a csiszolt acél, egy ropant gépezet alkatrészének kegyetlenségéből. Pillanatonként változtak a méretek – állandóan a brodingnagizmus és a liliputizmus közt ingázott minden, mint a kábítószeres látomásokban. (Irina Vszevolodovna mindig kerek harisnyakötőt viselt térd fölött.) És Genezyp meglátta a lábát, szebb volt, mint bármelyik görög szobor – de kár is a szóért: a láb mintha független életet élő különálló istenség lenne, meztelenül, illetlenül... Hisz a láb mint olyan nem valami nagyon szép, de valami pokolian feslett – tán a láb a legfeslettebb. Ez pedig – az ördögbe is! – biztos valami csoda. Mert pontosan ilyen, nem pedig másmilyen a reménytelenül tovatűnő, a múlt élet szakadékaiba zuhanó idő e metszetében – még tart az önmagától való telítettségétől meghasadó pillanat tortúrája. Genezyp az arcába nézett, és kővé dermedt. A „bujaság angyala” volt – igen, nincs erre más szó, a BUJÁLKODÁS ANGYALA. AAA, aaa... Ez az örülettel határos, züllött szépség, beleolvadva a túlvilági szentség elérhetetlenségébe, valami el-vi-sel-he-tet-len volt. Különösen a lábbal és azzal a hullámmzó, vörös bozonttal együtt, amely a kezdet ocsmány titkát rejtette. Innen jött volna a világra az a szép és kellemetlen alak, az a nagydarab fickó, akit most az előbb ismert meg? Zypcio a vad rémület feneketlen mélységébe zuhant, és valami olyan vérmesen kínos szexuális és összvilág-fájdalom fogta el, hogy egyszerűen kipukkadt belül, mint a pöfeteggomba vagy a poloska, ha teleszívta magát vérrel. Soha nem mer odamenni a nőhöz, soha nem lesz már köztük semmi, és soha, amíg csak él, nem szabadul a belső fájdalomtól, ettől az elviselhetetlen állapottól. Nemi szerve helyén valami erőtlen, nedves, érzéketlenségében is fájdalmas sebet érzett. Herélt volt, gerkőc és fajankó.

– Félsz? – kérdezte a hercegnő, ívben hajló ajka elbűvölően mosolygott, kéjesen megrázta rézvörös sörényét. Irina Vszevolodovna most már nem gondolt arra, hogy volt ma valami gyanús a fiúban – elfeledkezett előérzeteiről. Rettentő szerelem költözött győzhetetlen combjába, más, nyugtalan előérzetek borzongatták, zsigerei szinte kifordultak valami falánk, feneketlen homorúságba. Mézsűrű, fájdalmasan kéjes érzés kúszott vérző, sajgó, valami magasabb rendű után epekedő szívébe: magába tudná fogadni ebben a pillanatban az egész világot, nemcsak ezt a gyereket, gerkőcöt, gyermekcsét, ezt a kisfiút, fiúkát, fiúcskát, ezt a búbájos, de már bikamód férfias kis angyalkát, aki tartogat neki valamit a nadrágocskájában – puha, félszeg, szárnalmas kis valamit, ami egy pillanat múlva rémesen feláll, mint a végzet ujjja a viharos, nyári égen,

valamit, amit áthat a fiú lénye (sőt a lelke), és szétzúzza őt (együtt és egyedül – ő, e kék felfoghatatlan furcsasága), megöli, elpusztítja és megkínozza kielégületlenségtől vérző szívét, amíg csak szét nem tépi őt és önmagát e gyalázatos, megalázó és – a fiú, e pokoli kék ura számára – diadalmas orgazmusgörcsben. Mit tudnak a férfiak a gyönyörrel! Azt csinálnak, amit akarnak, csak közvetve érzékelik, hogy az a valaki, a nő fokozza passzívan az örületig ezt a gyönyört azzal, hogy olyan, nem pedig másmilyen, eltekintve bizonyos jelentéktelen kis érzésektől. De nem tudják a nyomorultak, mit jelent önmagunkban, a zsigereinkben érezni e gyönyör elgyötört, megalázott és mégis nagy, hatalmas *urát*. Most ő teszi ezt velem, itt van – az az erőtlenség, ahogy átadom magam az idegen hatalomnak, az a tetőpont. De ezt még fokozza az az érzés, hogy elbukik ez a barom. „Ah, nem birom, megőrülök” – suttogetta, görcsösen rángva az egész testén elhatalmasodó vágytól, de az a tökfilkó nem mert hódítóként nézni rá. Így képzelte szegény Irina Vszevolodovna. Hogy történt valójában? Jobb nem is beszélni róla. Nem is beszélnek, ha nem lennének bizonyos dolgok, amelyek mégiscsak amellet szólnak, hogy így lesz jobb.

Genezyp csak most érezte igazán át az értelmét annak, hogy felébredt délután gyerekes álmaiból. (Hányadszor?) Végtelen sok fokozata van az emberi léleknek – csak tudni kell rettenthetetlenül lehatolni a mélybe –, vagy eléri a legfelső fokot, vagy elpusztul, mindenesetre nem lesz olyan hitvány kutyaélete, mint azoknak, akik épp csak annyit tudnak, hogy léteznek, még azt is csak épp hogy. Na – próbáljuk meg. Bazyli herceg és Benz egész beszélgetése hirtelen, még egyszer utoljára megvilágosodott, mint a keleti égen gomolygó felhők, mikor a nap lebukik a láthatáron, és már a horizont mögül veti rájuk elhaló, málnavörös sugarait. Hol volt ebben a pillanatban, nem tudta. Átlépte eddigi „énje” határait, és örökre lemondott intellektusáról. Ez volt az első önmagával szemben elkövetett bűne. A két világ összezapása, megszemélyesítvén amaz urakban, nullával egyenlő eredményt hozott. „Az élet önmagában” (a leghitványabb embermassza legcsalókább fogalma) megnyitotta előtte a bukáshoz vezető utat. Lemondva a látszólagos unalomról, amelyet a fogalmak szférája áraszt, ha kezdőkkel van dolga, lemondott egyben az életről is, amiért azt a szférát feláldozta. (Ez az igazság nem mindenkire nézve érvényes, de hány ember van napjainkban, aki önkényesen ezt teszi.) A rémes istenség, bugyi és harisnya nélkül, alig-alig megereszkedett, még (fenyegetően felemelt ujj – egyedül a levegőben) szép mellével (Genezyp víziójában más bolygó ismeretlen gyümölcsének látta) csendben, szerelmesen, alázatosan állt. És pontosan ez volt olyan rettenetes. De erről nem tudott szegény kis ártatlan. Azt sem tudta Zypcio, milyen rettenetesen elbűvölőnek találja őt a hercegnő félszeg zavarában, milyen mély, zsigereket szétvető, kristálytövissekké dermedt könnyekben kitörő szeretetet ébresztett a vágy mellett az egykori anyában azzal, hogy infantilizált tahóként mozgott az erotikában, egyszerűen felbecsülhetetlen értékű példány volt e szörnyű időkben... Emitt meg csak azért is – iszony... Hogy lehet az egyik fél önutálata ekvivalens ilyen fennkölt érzelmekkel a másik fél részéről az utálat tárgyát illetőleg? Titok. Kifürkészhetetlen döntések rejlenek a mirigyvádások kombinációiban. Ez a kóktél mindig okozhat meglepetést ízeivel. De, az ördögbe is, egyszer mindennek véget kell érnie, hogy elkezdjék valami más – különben elmúlik a pillanat, az az egyetlen pillanat, amelyet ki kell használni, ki kell *használni* – ah...

– Gyere – suttogetta a titokzatos istenség vágytól elfúló hangon. (Hova, ó, istenem hova?!) Nem felelt: zsibbadt nyelve mintha valaki máshoz tartozott volna. Odajött a hercegnő, érezte karja illatát: szubtilis volt és lenge, de százszor mérgezőbb a világ

minden alkaloidjánál – mily zsenge e méreghez képest a meszkalin! Ez végképp leverőleg hatott a fiúra. Kis híján elokádtta magát. Minden fordítva történt, mintha valaki galádul az ellenkező irányba állította volna át az egész gépezetet. – Ne félj – beszélt tovább Irina Vsevolodovna mély, kissé remegő hangon, nem merete megérinteni a fiút. – Nincs ebben semmi rossz, nem fog fájni. Nagyon édes érzés együtt csinálni valamit, ami ilyen illetlen, ami ilyen kedves, amit senki nem lát, és senki nem szégyell. Van-e szebb két egymásért lángoló testnél... (A francba, ez sem az igazi!) egyesülnék a gyönyörben, amit egymásnak adnak... – (Nem tudta ez a kora felett kesergő démon, hogyan kell megszéledíteni, megnyugtítani és elcsábítani ezt a szegény kis rémült jószágot. Kiszakadt belőle a lélek, szánakozva röhögött e szegény, hervadt, „mélységes” vágyaktól reszkető, öregedő testen, amely most, a félhomályban emez ártatlan és utálatos fiú szemében még sosem látott pompában ragyogott, úgy lehet, utoljára. A szenvedés elképzelhetetlenné fokozta a pillanat varázsát. Elöntött mindent a kínok szürke szőszsja, amelyen a szűzies, valódi szemérmes mimelő aggkori szégyen mazsolái úsztak. De győzött maga a gesztus nagysága, és csak aztán, megkésve jött a megfelelő érzület: az anyai gyengédség és a bestiális, pusztító vágy rejtélyes amalgámja, amely boldoggá teszi a nőt, feltéve, ha talál megfelelő alanyt, akire ezt az elegyet ömlesztheti. Így gondolta Sturfan Abnol – de hogy van ez valójában, senki sem tudja.) Kézen fogta a fiút. – Ne szégyelld magad, vetközz le. Jobb lesz így. Ne ellenkezz, hallgass rám. Olyan bájos vagy – nem, nem is tudod, milyen vagy, nem tudhatod. Majd én adok neked erőt. Megismered általam önmagadat – megfeszülsz, mint az új húrja, ami kiló a messzeségbe, az életbe – ahonnan én már visszatérőben vagyok, ahova most bevezetlek. Lehet, hogy utoljára szeretek... szeretlek... – suttogta szinte könnyezve. (Ott látta szeme előtt a hercegnő égő arcát, és a világ lassan, de biztosan felágaskodott előtte. Ott, a genitáliákban baljós csend honolt.) És a hercegnő? Szegény. Selyemsálakba burkolózó gög, cinikus metálmaszkbba bilincsel, asszonytól szokatlanul bölcs szellemétől megriadt, csekély testi hibáit ijedten rejtő szív, az éretlen és túlérlett, aránytalan és elképesztően zavaros érzelmek (hisz anya volt egykor) e gubanca, ez a szív teljesen feltárult vad szégyentelenségében e kegyetlen ifjú előtt, aki nem volt tisztában azzal, micsoda kínokat okoz, s ettől többé-kevésbé undok volt. Tulajdonképpen elég csúf és érdektelen a kamaszkor, ha nem ragyogja be viszonylag színvonalas intellektus. Ez a fény még nem gyúlt ki Genezyben, de valami mégiscsak pislálkolt benne. Most már ennek is vége. Már soha nem találhatja magát azon az oldalon. Hatalmába keríti már a gonosz, kegyetlen élet, mint valami bestia a szörnyek atlaszából – talán Katoblepas vagy valami még rosszabb (de hisz lehetne az bamba birka is) –, mint a hosszú testű elasmosaurus platyurusok, körülfonták már e fojtó vágyak, vonszolják a jövő sötétjébe, ahol némelyek nem találnak enyhülést sehol, tán csak a narkotikumokban és a halálban vagy a tébolyban. Elkezdődött az. – Most megint a hercegnő szavai:

– ...vetközz le. Olyan bájos kis tested van. (Lassan vetkőztette.) És milyen erős. Micsoda izmok – megőrülök. Itt a hajcsat – ideteszem. Szegénykém, drága kis impotens. Tudom én – azért jártál így, mert túl sokat vártál. Mi ez a folt? (Megremegett a hangja.) Á – onanizált a kicsike. Nem szép dolog. Meg kellett volna tartanod nekem. Ez meg a pocija. De rám gondoltál akkor, igaz? Majd én leszoktatlak róla. Ne szégyenlősködj. Csodálatos vagy. Ne félj tőlem. Ne hidd azt, hogy én olyan okos vagyok – ugyanolyan kislányka vagyok, mint te, azazhogy te nem is kislány, hanem nagy fiú, nagy, erős férfi vagy. Papást-mamást játszunk, mint a hét éves pápuák a dzsungelben, a kunyhójukban. – Eközben tényleg kislánynak nézett ki, olyan volt, mint azok, akiket

régebben lenézett. – Nem is vagyok én olyan rettenetes, mint mondják rólam. Ne hallgass rájuk, ne higgy nekik. Megismersz majd, és megszeretsz. Nem lehet, hogy ne szeress belém, amikor én téged úgy... – és ártatlan ajkára szakadt a kitanult nőstény első csókja, parázna tébolyban égő szemek martak a fiú szemébe, mint a kénsav a vasba. Megtudta végre, milyen rettenetes dolog a száj – ez a száj és a hozzá tartozó szempár. Hideg tűz – hirtelen szerelemre lobbant a hercegnő iránt, de épp csak egy pillanatra. Már el is múlt. Mindennek ellenére gusztustalannak találta, ahogy arcába csapódik ez a nedves puhatestű, nem is beszélve a zabolátlan nyelv eszelős „nyalintásairól”. Genezyp tökéletesen, lényé legmélyéig megkettőződött. De mit érdekelt ez a hercegnőt. Csókok közepette a pamlaghoz vonszolta, és – hiába ellenkezett a fiú – meztelenre vetkőztette. Lehúzta cipőjét, csodaszép lábikráját csókolgatva. De semmi eredmény. Más módszerhez folyamodott: kezébe fogta a fejét, és arra kényszerítette a fiút, hogy térdeljen le, ő maga pedig – mint egy ocsmány lidérc – pokolian szétterpeszkedett. És akkor azt a fejet és azt a bájos arcot kezdte odanyomni könyörtelenül. Ő pedig, a csőd szélén álló férfi, védekezvén az egész élet meggyalázása ellen (boldogság vagy boldogtalanság, majdnem egyre megy, eltekintve az illúzió mérhetetlenül rövid pillanataitól), noha már potenciálisan elbukott, és elindult a lejtőn, magának a személyiségnek az ösztönével harcolt a létezés sokasága és a csorda ellen, amelyet a hercegnő teremt metafizikai szükségszerűségből. Majd széttépte a fiút. Az fuldoklott, majd elokádta magát, tajtékzott, amikor meglátta maga előtt azt, amitől a legjobban félt. Semmi kedve nem volt ahhoz, hogy örömet szerezzen a hercegnőnek, arról már nem is beszélve, hogyan értékelte azt, amit látnia adatott. Valami vörös szőrrel borított szörnyűség (a hercegnő lenézett mindent, ami nem természetes), különös, undorító, rózsaszín, pokolbűz és tengeri üdeség áradt belőle, a legjobb Rothman dohány és az örökre elvesztett élet illata – az bizony; és az a has, látszólag semmi különös, de valami szentségtörő megadással domborodott, finoman, mint egy tilalmas keleti szentély kupolája; mellei, mint a fehér dagobák, melyek csúcsát megvilágítja a kelő nap; és ez a csipő, amelyre tán még tudattalan ábrándjaiból emlékezik, idegen, mégis jól ismert, olyan, hogy nem tud mit kezdeni e szépséggel, az ördögbe is, nem tehet semmit, és ez így megy tovább mindenki szégyenére és kínjára. Ráadásul ott az az arc, az a pokoli pofa!... És a szerelem. (Tudvalevő, mi kellene ahhoz, hogy mindezt össze tudja szorítani és egy hősies taszítással kilökke magából, múlttá, valami távoli és közömbös dologgá változtatva, legalább egy pillanatra. De ott továbbra is baljós csend honolt, mint a tengeren egy órával a ciklon kitörése előtt.) És megint a „fentebb leírt állapottal” ellentétes érzelmek kerítették hatalmukba, égő szégyen gyötörte (fiziológiai) gyámoltalansága és ostobasága miatt. Terméketlen és kegyetlen, a nyolcévi munkával kialakított életet szétzúzó élmények sivataga. Így keletkezett a megmásíthatatlan múlt e különös szenvedés, a szemérem kínjainak pillanatában... (Micsoda? Rettentő szó, de felülmúlná-e bármi is a szégyent e retteneten kívül?) És a hercegnő ráadásul olyan jóságos volt feslettségében, mint a tejcsokoládé, mint valami szemérmetlen tehén, mintha nem is asszonyszemély, hanem szarvas, krokodil vagy tengerimalac nősténye lenne... Olyan nagy lett, nehézkes és kellemetlen – egyébként is felesleges –, itt meg, semmi, kis borzongás se, jusz se. És ahelyett, hogy megtette volna, amire a hercegnő vágyott, odabújt kissé már megereszkedett melléhez, amely mint „tisztá forma” oly csodás volt, hogy nem egy tizenhat éves lány gömbölyded idomait is túlszárnyalná. Végül már teljesen elvesztette a türelmét ez az egész komplikált gépezet, az úgynevezett Ticonderoga hercegnő. És sörényét hátravetve megint száját nyújtotta a fiúnak,

mint valami példátlanul ledér és undorító, csigasikamlós valamit. Genezyp egész testében remegett az embertelen kintől, attól undorodott, amit a leginkább kívánt, mindenek ellenére ebbe az utálkozásba kéjes érzések vegyültek, a lelke mélyén büszke volt. lám, hát ő is csókolózik, úgy bizony. De ez az idióta valójában nem is vette szájába a gyönyörű ajkat. És akkor a hercegnő átvette a kezdeményezést, újra elkezdődött a kikényszerített csókok kinja, nem volt előlük menekvés – amennyiben nem akarta megbántani ezt a rettentő állatot, aki ilyen kitartóan ostromolta. De ezt Zypcio nem akarta semmiképp, a félelem és az undor ellenére sem. Elnézegette volna így, meztelenül akár tíz óráig is, szünet nélkül, nagy elragadtatással. Már szinte szerette is, de valahogy furcsán, nem úgy, mint anyját, de hasonlóan (iszonyú), ezt az alapjában véve jószágos teremtetést, aki ilyen elképesztő mutatványokat végzett alatta, s közben szemérmetlenül gyönyörködött mindenben, amire a fiú oly kevés figyelmet fordított önmagán. És semmi. Zsigerek és zsigerek. Pedig rettenetesen akart valamit, majd megszakadt, de mit – nem tudta. Azaz fogalmilag tudta, csak hiányzott ennek a belső megfelelője.

Végül a kedveszegett, csüggedt, dühös és csalódott hercegnő (bár tudta, hogy fél óra múlva mindent megbocsát neki, és egyszer majd talán ad még egy másik leckét neki, más módszerekkel) durván ráripakodott, viszolyogva ellökte magától, épp akkor, amikor a fiú kedveskedni akart neki, és valódi ragaszkodást érzett iránta.

– Öltözz fel, de rögtön. Fáradt vagyok. – Tudta, mit csinál: mintha korbáccsal vágna a fiú ártatlan „arcocskájába”.

– Szeretnék megmosakodni – szó szerint úgy köhögte ki ezeket a szavakat, a lelke mélyéig meg volt sebezve. Mérhetetlenül nevetségesnek, megalázottnak, sőt meggyalázottnak érezte magát.

– Mintha lenne miért. Egyébként menj csak a fürdőszobába. Megmosdatni már nem foglak. – Finoman, de megvetően kitéssékelte a folyosóra a fiút, pucéran, mezítlenül. Gyámoltalan volt és elhagyatott. De még ha az akaraterő titánja lenne is, akkor sem tehetett volna ez ellen semmit. „Kíváncsi vagyok, hogy viselkednék ilyen helyzetben Napóleon, Lenin vagy Pilsudski” – gondolta, és mosolyogni próbált. Ó, ha tudta volna, hogy végződik ez az éjszaka, inkább teljesen átadta volna magát Tengiernek a farkas járta ludzimierzi rengetegben. De lassan-lassan elképesztő indulatok ébredtek benne.

Hajnalodott már. Még mindig tartott a vihar, de már alighanem meleg szél fúj, mert feketén és nedvesen álltak a fák, ömlött a víz a tetőről, el-elkapta a szél, mintha valami tisztátalan nekigyürkőzésben erőlködnek. Hétköznapi, semmitmondó reggelre virradt, azok után, ami történt, épp mindennapiságában, hipernormalitásában volt rettenetes. Zypcio kifújta magát, és visszatért belé némi férfiúi méltóság. Csak ez a könnyörtelenül virradó nap – jaj de nehéz lesz elviselni. Egyáltalán mit csináljon? Már vége mindenek, és így marad egész életére, mint egy nyílt, vérző seb? Hogyan húzza ki estig? Hogy élje le az életét? Ott legyen már, a túloldalon, a távolban, ahol a mindentudó idősebb urak unott, fajtiszta pofái leselkednek? Vagy ne: kitérjen egy mind ez idáig rejtve maradt kaput, amely kivezet a jelen koszlott udvarából, hogy beáradjon rajta a napfény, az élet ismerete, és menjen ki oda – de holvan az az ott? Távoli emlékek éledtek benne, a gyermekkori, tárgytalan epekedés, amikor valami nagy dologra vágyott. Épp a legjobbkor. Ráeszmélván helyzetére, keserűen elmosolyodott. De ez új lendületet adott neki, hogy ne csak várja azt a pillanatot, mint régen, hanem idézze elő tudatosan. Mivel? Mit ér a vágy? Hogyan? Ökölbe szorította kezét, olyan erővel,

amely látszólag az egész világot képes lenne újra saját teremtményévé transzformálni, engedelmes jószága lenne, mint szukája, a nirvána. A valóság meg se rezdült. Az izmok itt önmagukban mit sem érnek, kell még valami kicsi, egészen apró rugó. De nem volt. Még csak nem is gondolt az intellektusára, amelyről örökre lemondott. Hogyan változtathatná, legalább ezt a palotát, ahol aljas betolakodó volt, és ezt az idegen asszonyt (egyáltalán nem szerette ebben a pillanatban) a saját birtokává és a saját asszonyává (nem valamiféle életfogytiglani szerelemben, házasságban, erre nem is gondolt, ahogy az esetleges gyerekekre sem), csak afféle saját, belső használatra rendeltetett, a régi szimbolikus körök rítusához, a gyerekes metafizikához tartozó tárggyakká, amelyek fölött eddig uralkodott? Súlyos teherként nehezedett rá a világ – csak az utolsó kör létezett még. (Genezy Kapen – *je ne „zipe” qu'à peine* – ahogy az iskolában csúfolták.) Ez a kör ő maga volt; jobban mondvá a mérhetetlen énje, de mintha kilépett volna testéből. De most még – feszülő izmai ellenére – a teste sem tartozott hozzá. Egymástól idegen, kémiaiag sem rokon elemekre hullott szét. Meztelen volt, kicsit már átfázott ezen az idegen helyen, e szintén meztelen asszony szobáinak labirintusában, aki csak arra várt, hogy a fiú megmutassa erejét, miközben anyai érzései lassan elszivárogtak belőle, mint a víz a lyukas fazékból (vagy a tej a rákos mellből). De ha mindig így lesz (lehet, hogy nem normális a fiú, ó, istenem?!), akkor ez egyszerűen elviselhetetlen, ez a vég. Ha ez a kisfiú *ilyen* adottságokkal nem képes szexuálisan kielégíteni, így vagy úgy, akkor ez egyszerűen a tragédia csimborasszója, megint – ki tudja, hányadszor – démonikus módszereket kell alkalmazni, azt az egész hazug játékot, amivel már torkig volt... Pedig most pihenni akart egy kicsit, szeretkezni csak úgy, egyszerűen, kéjesen és békésen elpihenni e bájos „fiúcska” ártatlan szívére és délceg testére, *sur ce paquet de muscles*. És azt akarta, hogy ez a „fiúcska” minden doppingyszer nélkül magától tűzbe jöjjön, s még csak annyit, hogy mindez szelíd és csendes, mégis érdekes legyen. Így gondolta a hercegnő (hiú ábrándok), kissé már elbóbiskolva, tépett zsigerekkel, aranyvirágos, halványzöld köntösbe burkolózva (micsoda fényűzés!); bugyolált, hentergő, hebegő henye. Biztos volt benne, hogy ez a teremtés furcsa módon nem szökik meg a fürdőszobából. Bár ezek után várható lett volna, hogy kész magára kapni egy bundát a hallban, és odébbáll férje kalocsnijában. Elvesztette a magabiztosságát, nem tudta, hogyan folytatódik a románc. De az volt a legaggasztóbb, hogy kételyei támadtak, normális-e a fiú. Már nem engedhette meg magának, hogy kedvére bujálkodjék, pedig az utóbbi időben igencsak vágyott rá. Éber állat (kedves kis állatka, mint a mormota, a nyáj őrzője) eszmélt a hercegnőben megint, feszült figyelemmel hallgatózott, mit művel ott az a pucér (brrr...), mily „csodás, jópofi, fiatalka, de azért elég izmos és délceg, olyan idegen, akaratlanul is harapós és elégedetlen (ilyen bájakkal! – micsoda botrány!), ráadásul még meg is van sértődve!” Hirtelen megremegett. Életében először gondolt arra, mi történik a MÁSIKKAL, *azzal* a férfival (bár ezt a „gyerkőcöt” tulajdonképpen nem is nevezhette férfinak), aki az ő (ez esetben csődöt mondott) himje. Veszélyes fordulat. Még soha nem járt ilyesmin az esze – talán csak kislány korában, az esküvő előtt gondolt valami történelem előtti szarháziakra, akik közül később kikerült néhány igazi szeretője. Tényleg igazi? Ennyi idő, senkit sem szeretett egész életében, most világosan látta. És most ezt a szerelmet (mert e pillanatban már tudta, hogy igazi szerelem, az első és az utolsó) meg kell rontania, be kell mocskolnia a régi, többé-kevésbé démonikus trükkökkel, az egész rettenetes, mégis felejthetetlen múlttal, amit csak úgy, várakozás közben nem téphetett ki magából. Szörnyű fájdalom hasított a szívébe és alsóbb tájaiba.

De az a bugyuta fiúcska nem is sejtette, milyen sorsot szánnak neki testének sötét és rejtélyes erői, megfeszítette vaskos izmait, fel akarván ébreszteni magában a hatalmas szellemet. Hasztalan. Hajthatatlan maradt a valóság, azaz a kastély, a fürdőszoba falai, a közelgő nap és a februári, téltemető árvai szélvihartól tépett erdők. Szörnyű kora tavaszi epekedést sodort a szél, még ide, e múlttal terhes ház zegzugaiba is benyomult. Úgy érezte, mindez másképp is lehetne, „nem feltétlen ilyen rémes és értelmetlen ez az egész”, mert vannak még valahol jó világok, ahol mindennek megvan a maga rendes helye és a rászabott rendeltetése. Úgy érezte, még minden jóra fordulhat, és „olyan jó, olyan jó” lehet! De mi kéne ehhez? Ezelős önképzés, sok mindenről örökre le kell mondani (ez az első feltétel), határtalan önfeláldozás, jóság, de igazi, szívből jövő jóság, semmi pragmatikus vagy teozófiai baromság (tehát jóság, a ma már tökélyre fejlesztett elhülyülés, az ocsmonda, rohadáshoz és „székrekedéshez” hasonló önmegettagadás nélkül), és végül el kell pusztítania a személyiségét, ki kell tépnie a világból, egészen a gyökerekig. Csak a más jóságokat és embereket tápláló gumó marad a földben, a levelek, virágok csak arra valók, hogy ellássák és szaporítsák ezt a gumót – semmi másra nem jók. Rajta!... Természetesen nem így gondolkodott Genezyp, mert erre még (bármilyen egyszerűek is ezek a gondolatok) nem volt képes. Olyan, minőségileg artikulálatlan hordalék volt, amelyből bizonyos feltételek mellett „szárba szökenhetnek” ezek a szavak. Hirtelen zseniális gondolat villámlott át az agyán: hisz ez az asszony az egyetlen *puha* (és ráadásul élő) dolog itt, karnyújtásnyira tőle (valahol távol, a háttérben, mintha nem is a sorshorizonton túl lenne, felvillant az otthon képe, haldokló apjával és e pillanatban furcsamód idegen anyjával, mintha mindez már a múlthoz tartoznék), és rögtön megérezte, hogy a hercegnő lelkileg is ugyanolyan lágy, míg az ő lelke más anyagból van, kemény kalapács, izzé-porrá zúzhatja azt az anyagot, s akkor végre teremthet belőle valamit, lerakhatja jövőendő élete legmélyebb alapjait. Nem ébredt rá e koncepció nyomorúságára. Sistergett benne az ifjúkor öntudatlan kegyetlensége, és ahogy ott állt (mi mást tehetett volna), pucéran és mezítláb, „felke-rekedett”, újabb hadjáratra indult a hálószobába. A hercegnő nem oltotta el a lámpát, és nem nyitotta ki a spalettát. E kudarc után jobbnak látta nem mutatkozni a személyzet előtt. Halálosan fáradt volt. Egyébként sem volt kedve ehhez az új naphoz, amely új, másfajta boldogságot hozott neki. A hálószobában tovább folytatódott, megszakitás nélkül az előző éjszaka. Zypcio magabiztosan lépett be, nem törődve a felfordulással. (A kanapén hentergő, halványzöldbe bugyolált különös figura rémült pillantást vetett rá, és arcát a párnába rejtve rögvést összegömbölyödött.) A február reggeli fürdőszoba viszonylagos hidege után (hat-hét óra lehetett, tehát négy órán át dögönyözte hasztalan a hercegnőt) a színes-szagos, szinte tapintható bujaság légköre úgy hatott az undok ifjoncra, mint a meghódított város hangulata a harctól dühödő zsoldosokra. Mindenekelőtt el kell törölni valami eszelős és „természetfeletti” tettel a Tengierrel folytatott erdei perpatvar megalkuvó ocsmányságát, és véget kell vetni itt, a paradicsom kapujában e gyermekded ügyefogyottságnak. Sikerült végre egyszer s mindenkorra túltennie magát az asszony viszonylagos öregségén – nőtény volt csak, semmi más, fényévnyi távolságból is „kévánságtól szagló” (iszonyú sértő szavak) nőtény öslény *à la* Przybyszewski. Elemi erejű, vad, öntudatlan kéjvágy, igazi, kétszemélyes vágy tört fel az agyközpontokból, elérte a mirigyeket, betöltötte minden izületet, ama fatális záróizmot is beleértve. A hercegnő nem fordult meg, de érezte, hogy ott tornyosul mögötte valami. Várt, kibírhatatlanul fájt, zsibbadt a nyaka, aztán ez az érzés átment az agyékába és a combjába, bizsergető hóhullám öntötte el, elérte a bestialitás örökké

kéjsóvár tűzfészket, az ördögi, felfoghatatlan és visszahozhatatlan, mindig új, sötét, gyilkos kéj forrását. A hercegnő tudta, hogy egy pillanat múlva megtörténik. De hogyan? Segítsen neki, vagy bizza rá a dolgot? Vágy szorította össze a torkát, mint egy véres húsgombóc, szájában, orrában, szemében és agyában érezte tűznyelveit. Úgy érezte magát, mint amikor gyötrelmes-kéjes hullámoktól borzongatva tragikus eseményekről, kínokról és reménytelen öngyilkosságokról olvasott, olyanokról, akik sem itt, sem ott... és felkapaszkodott a gyönyör szédítő magaslataira... önző, undok disznó, görcsösen dagadó, sima, sikos bőrű, nyálkás és kissé bűzös, mégis bájos, épp ettől bájos nő, aki a végtelentől fuldokolva, kínok közt adja oda magát a pusztító, idegen hatalmaknak. Mindezeket a hatalmakat ők testesítették meg, azok az átkozott férfiak... Szíjat hasítok a hátukból!... De ezt az egyetlen mindezen érzések mellett is úgy szerette, mint az édesgyermekét, majdnem ugyanúgy, mint azokat a teremtményeket, akik belőle kúsztak a világba elviselhetetlen, mégis gyönyörtől teljes fájdalommal szagatva combját. Mert a hercegnő jó anya volt: szerette fiait, és vad elragadtatással szülte őket egykor. (A legidősebb, melankolikus fiú nemrég lett öngyilkos, a másik huszonegy éves korára a Megváltás Szindikátusának kínai nagykövete lett [nem tudni, mi történt vele az elmúlt évben], a harmadik Scampi, de róla már volt szó.) Most mindhármat egyetlen, belőle fogant szellemben látta együtt, s ez a lélek Genezypben testesült meg. Ez a bájos Zypcio volt az utolsó fiacskája, drága „kicsikéje”, az egyetlen, féltett kis malackája, emellett ártatlan, emellett még kegyetlen is, és már szőrös, vadidegen, undok kan. Mivel irtsa ki magából ezt a szerelmet, ha mégsem menne minden rendben? De a kínokba csomagolt várva várt gyönyör, mint a pikáns angol szósz a roastbeef szeletnek, pokoli bűbájt adott az egésznek. „Ffurcsa kondolatok”, ahogy egy öreg zsidó nevezte az ilyen állapotokat, ő látta el a kastélyt különféle dolgokkal, ő volt az egyetlen „alacsonyabb rendű teremtmény”, akivel a hercegnő kegyeskedett kissé komolyabban is elbeszélgetni, de töprengését félbeszakította az, amiről ábrándozott.

Brutálisan vállon ragadta a fiút, és pucér, szégyentelen pofájába, e furcsa gondolatoktól megszépült arcába bámult. Már a testeken kívül összefonódtak a vágyak. A hercegnő lejjebb nézett, és olyannak látott mindent, amilyennek álmodta, és már nem engedte ki a fiút kéjsóvár karjai közül, e kitörő erőt minden perverz előjáték nélkül alaposan kiművelt testének legtitkosabb kéjközpontjaiba irányította. Összegabalyodott minden, egymásba mélyedtek a szervek, és Genezyp megérezte, hogy az élet mégiscsak *valami*. A hercegnő ugyanezt érezte, de a sir szélén, azaz, ami még rosszabb, élt-halt az életért. De az a bikaborjú igencsak tűzbe jött, és kielégítette a halálos vágyakat: a magáét és az övét, egybeolvadva az örület tengermélyében. (A hercegnőt később „a sir szélén álló vén csoroszlyának” nevezte magában, így küzdvén le saját érzelmeit.) A fiú számára e nő az élet arcátlan, póre, sőt nyúzott lényege volt. A megnevezhetetlen fejeződött ki e disznó, metafizikai gyönyörre fokozódó kéjek egybeömlésében. Aztán átmentek az ágyra, és a hercegnő elkezdte tanítani. A fiú pedig e képzéstől felajzott lett, majd a mélybe zuhant, és már nem tudta, él-e még egyáltalán ebben a pokolban, ahol a legtitkosabb vágyak is lelepleződnek. Kihúzta belőle a hercegnő – mint a belet a jószágból – a titkait, a legszégyenletesebb, bevallhatatlan ötletek, gondolatpókok és -polipok emez ördögi módon kitágult horizontú világában. Végül Zypcio még egyszer, utoljára e mélységbe zuhant, de most már aztán rendesen. Ő pedig, ez a „démoni” Irina Vsevolodovna – a róla szóló szörnyű pletykák felülmúltak mindent, amit valaha is pletykáltak (sőt azt is, amit csak pletykálhattak volna) – megcsókolta az ifjanc piszkos, persze csak bizonyos értelemben koszos kezét, azt se tudta

a fiú, elment-e már az esze vagy nem, néma tűnődésbe merülve az átélt gyönyör felett. Megsemmisült szinte, de ez a fáradtság élvezetes volt, mint valami ismeretlen narkotikum. Büszkén és gyengéden simogatta a hercegnő a fiú lágy, selymes haját, álmos macskaként hunyorogva szívta be mézédés illatát.

Nyolc óra volt. Az ágyban feküdtek, nem volt erejük megválni egymástól. A szobalány, egy bájos vörös nő behozta a báránysültből, sonkás tojásból, füstölt halból, *porridge*-ből, tejeskávéból és prima konyakból álló reggelit. (Híres volt a ház a női személyzet szépségéről, a hercegnő bátran szembenézett az összehasonlítás veszélyeivel. Ezért, ami a „hölgyek” felvételét illeti, szigorú megszorítások voltak érvényben Ticonderogáéknál.) Zypcio a paplan alá bújt. Nevetgéltek, sugdolóztak fölötte a nők. De e kis megaláztatás ellenére is úgy érezte magát, mintha szarvánál ragadta volna meg az életet. Csontjáig hatolt a diadal érzete, buta, kisfiús diadal: férfi volt végre, és tudta, mit kell tennie a jövőben. Ó, mekkorát tévedett!

Pór Péter

KÉT PILLANAT A BÉCSI SZÍNPADON

Hofmannsthal: A RÓZSALOVAG; Schnitzler: A ZÖLD KAKADU

Király Edit fordítása

Az átmenet éveiben, amikor is Hofmannsthal a bécsi „*fin de siècle*” csodagyerekének szerepe után a Nemzet Költőjének még nagyobb szerepére készülődött, esszéinek látókörét is megváltoztatta, és a dekadencia szentjeinek dicsőítése után az európai szellem nagy tradíciójának újrafelfedezése és újraértelmezése felé fordult. Így 1905-ben előadást tartott Shakespeare-ről, pontosabban SHAKESPEARE KIRÁLYAI ÉS NAGYURAI címmel. E királyok és nagyurak hatalmas alakja mindig egy sajátlagos környezetet, a szövegbe beleírt olasz kifejezéssel, egy sajátlagos „*ambianté*”-t teremt, méghozzá olyan erővel és intenzitással, hogy a „*nemes lét*” mindenkit áthat, még a nem nemeseket és a szolgákat is, sőt túl a személyeken, térré, illattá, fénné lesz, „*dallamegésszé*”, csodás összeszővődéssé, a dolgok és a sorsok harmonikus „*egymásba kapcsolódásává és összefonódásává*” az univerzumban. Végül Hofmannsthal egy kurta mondatban foglalja össze, amit Shakespeare varázsának érez: „*Olyannyi atmoszféra van magában a pillanatban.*”

Ez a jelentéktelennek és banálisnak tűnő mondat lesz a vezérfonalunk, amikor megkíséreljük értelmezni a századforduló bécsi színpadának két nagyszabású pillanatát. Mindkettő valóban látványos és példászerű pillanat, és éppen az atmoszféra révén, szinte azt mondhatnánk, éppen az atmoszféra ereje révén, amelyben létrejönnek, illetve amelyet megteremtene, válnak példászerűvé. Cselekmény, konfliktus, alakok, nyelv, korszak, sőt még az ábrázolt környezet, az „*ambiente*” is különbözik a két darabban; de összekapcsolja őket a pillanat atmoszférájának közös dramaturgiája. Mi az

alapja és mi a célja ennek a dramaturgiának, amelyik az egész darabot diszes háttérre változtatja, hogy aztán egy nagyszabású gesztust kiemeljen, majd ugyanezt a gesztust a háttérben ki is oltsa? Miféle érzület készült itt fellobbanni, majd kioltódni az atmosféra egészében, vagyis a pillanatban? E célzatosan fogalmazott kérdések nyilvánvalóan sugallják már alapvető feltételezésünket: messze túl az irodalmon és a művészetben, az életnek valamilyen általános érzülete (illetve hát annak, amit akkoriban életnek neveztek) talál színpadi formát a pillanat dramaturgiájában; kicsit pontosabban: egy sajátlagos tapasztalat arról, amit az Idő és az Érték jelentett a „*fin de siècle*” Bécsének nevezetes fellobbanásakor.

Az első jelenet az ezüstrőzsa átadása A RÓZSALOVAG librettójából. Megkomponálásakor Hofmannsthal nyilvánvalóan a hatásosra törekedett, és a jelenet valóban méltán lett legendás hírű. Színhelye egy sosem volt Bécs, amely azonban akár létezhetett is volna, ha Mária Terézia uralkodásának évtizedei még a valóságosnál is békésebbek és gyanútlanabbak; nyelve egy sosem volt nyelv, amely azonban ugyancsak akár létezhetett volna, ha valamilyen rejtélyes okból a különböző társadalmi osztályok közös elhatározással egyszer csak az élő nyelv, pontosabban az élő nyelvek művi kivonatát kezdik beszélni („*A tizennyolcadik század volapükjét*”, miként Hofmannsthal maga meghatározta A RÓZSALOVAG. KÍSÉRŐSZÖVEG című cikkében); környezete, „*ambienté*”-je a teljes egyetértés közege, ahol Hermann Broch szavával „*a grófok a bérkocsisok és a bérkocsisok a grófok allűrjeit vették fel*” (HOFMANNSTHAL ÉS KORA Helikon, 1988. 86. o., Györfly Miklós fordítása); ebben a városban, ezen a nyelven, ebben a környezetben kell egy fiatal fiúnak és egy fiatal leánynak egymásra találania, és a találkozásuk semmivel sem kevésbé művi, mint minden egyéb harmónia ebben az időn kívüli világban. Hatalmas távolságból közelítenek egymáshoz, szavaik és mozdulataik valóságos koreográfiát követnek, amely aztán a nagy pillanatban egyetlen harmonikus gesztusba rendezi a származás és az utak különbözőségét. „*Úgy vélem, nem az ölelés, hanem a mozgás az igazi erotikus pantomim*”, elmélkedik Hofmannsthal egyik esszéjében (UTAK ÉS TALÁLKOZÁSOK).

A fiú, Octavian, nemesi származású, nagyon fiatal, szinte kamasz még, ráadásul bámulatosan szép, és annyira éretlen, hogy az már-már nyugtalanító. Akárcsak egyenes ági őse, Mozart Cherubinja, ő is állandóan valamilyen szerelmi kihívásban él, de ennek iránya annyira bizonytalan, hogy álruhában felváltva hozza izgalomba mindkét nemet. A csábító ifjú, aki jószerevével még nem is ébredt tudatára saját lényének és az időnek, amelyből felbukkan, és amelyben egyszer majd el kell tűnnie, a darab elején maga is csábítás áldozata: Octavian a tábornagynének, a császárnő testvérének a szeretője. Az előkelő arisztokrata hölgy ifjú kedvesének tökéletes ellentéte: érett nő, miként ezt mondani szokás, végérvényes személyiség, aki örökké és mindenhol a múltó idő tudatában él, és ezért mindig kicsit melankolikus és melázó. Szeretője, a gyanútlan és felelőtlen ephéboszi ifjú egyszerre testesíti meg a számára és segíti elfojtani a szorongató fenyegetést, s még benne is felébreszti az idő megállításának abszurd vágyát:

„Sokszor éjszaka is felébredek,
és sorban minden órát megállítok.”
(Várady Sándor fordítása.)

A lány, vagyis az a fiatal lány, akihez a gesztus szólni fog, távol él az arisztokrácia világától, távol már topográfiaiailag is, Bécs egy másik körzetében, de még inkább szellemi értelemben: egy meggazdagodott kereskedő lánya, egy polgáré, aki nemesi cím-

re vágyik. Az úrhatnám apa menthetetlenül kereskedő maradt: de most saját lánya fiatalságát és gazdagságát viszi piacra és kínálja fel cserébe a báró nemesi vééréért és címéért, hogy ily módon a család végre az áhított társadalmi rangra emelkedhessen. Ohaja teljesül, lánya bekerül a nemesi körbe, de egy másik személynek köszönhetően, egészen más módon és egy olyan gesztus révén, amiről Faninal úr korlátolt szelleme még csak nem is álmodott. Mentségére vessük közbe: bármennyire visszanyúl is Hofmannsthal Molière különböző darabjainak alakjaihoz és cselekményéhez, a központi gesztus még Molière nagy szellemének alkotásaiban sem fordul elő sehol, hanem hangsúlyozottan Hofmannsthal eredeti leleménye – még ha ennek az eredeti leleménynek a tradíció látszatát kölcsönözte is. Eredetiség és hagyomány kölcsönösen egymást rejtő és megvilágító furcsa viszonya messzemenőig koncepcionális. Hofmannsthal történelemfelfogása és poétikája szerint saját korunk tapasztalatai csak akkor kapnak értelmet, ha összekapcsolódnak a mély hagyománnyal, a mélységet azonban el kell rejtetni – méghozzá a felszínen. Így keletkezett ez a színpad, ez a látványos pillanat, amely ugyan teljes egészében szerzői lelemény, tökéletesen és önkényesen eltér minden hagyománytól, de hagyományosan adatik elő, hogy valamiféle művi mágia egyazon gesztusában jelenítse meg és rejtse el a felszínen a mélységet, vagy legalábbis azt, amit Hofmannsthal számára a mélység jelent.

A rituális szertartás már az első felvonással kezdődik. Rögtön tanúságot téve arról, mennyire érzéketlen minden iránt, amit az idő jelent, a tábornagné unokatestvére, Ochs báró, azaz Ökör báró, Molière Monsieur Pourcegnacjának, Disznó urának le származottja beront a hercegi hálósobába, és méghozzá a lehető legrosszabb időpontban, éppen amikor a tábornagné ifjú szeretőjét fogadja, aki erre egy szempillantás alatt szobalánnyá maszkirozza át magát. Azért jött, hogy küszöbönálló menyegzőjének hírét szétkürtölje: „*előkelő nemesi szokás*”, így folytatja aztán a báró, groteszken visszahangozva Wagner hőseinek ünnepélyes kijelentéseit arról, amit „*a szokás előír*”, „*előkelő nemes szokás*” tehát, hogy „*a tekintetes menyasszonyszemélyhez*” vőfélyt küldjenek, aki átadja az „*ezüstrózsát*”. A tábornagné váratlan és különös ötlettel ifjú szeretőjére bizza a küldönc szerepét, ekként megismételve és persze áthasonítva a végzetes küldetést, amelyet Trisztánnak kellett beteljesítenie.

De vajon valóban annyira váratlan és különös ez az ötlet? A meglehetősen kézenfekvő lélektani magyarázatra nem érdemes sok szót vesztegetni: amikor a tábornagné a fiatal szeretőjét, aki nem tud mást tenni, mint szerelemre csábítani és elcsábulni, egy érzelmes-érzéki üzenettel egy fiatal lányhoz küldi, aki küszöbönálló házasságának összes izgalmával várja, maga idézi elő azt, amitől fél Octavian hűtlenségét, a nemzedékek megszokott rendjének helyreállítását, s ezáltal felidézi, valósággal láthatóvá teszi azt, amit a többiek nem érzékelnek, ami azonban őt éjjel-nappal kinozza: az időt. Ennyit a lélektanról. Ám ami Hofmannsthalt igazán érdekli, kívül van az okokon, motívumokon és a lélektanon, a darab igazi témája inkább egy egyéni állapot, illetve ennek az állapotnak a tapasztalata: „*És ebben a »hogyanban« van éppen a nagy különbség eltemetve*”, tűnődik el a tábornagné egy baljós előérzetekkel teli pillanatban; ami Hofmannsthal igazán érdekli, az nem egyszerűen a hagyomány az ókortól Molière-ig, Musset-ig és Wagnerig, hanem a hagyomány okos és játékos travesztíája, a travesztia, ami alkotássá válik; a forrásokon, motívumokon és okokon túl, amelyek szépek és finomak, de mind csak másodrendűek, a tökéletesen művi és akaratlagos kép: az ezüstrózsa. A misztika rózsájának és a szerelem rózsájának ilyen érzelmesen-ironikusan túlpoetizált alakja nyilván nem létezhetett és nem létezett sohasem; s mégis ott van ezen

a színpadon, látható, tapintható, és (miként megtudjuk) még bódító illatot is áraszt. Attól a pillanattól kezdve, hogy a tábornagné a rózsát Octavianra bizza, a különböző sorsok mind rávetülnek erre a tárgyra, amely annyira művi, hogy szinte abszurd.

Az első felvonásban a színpad, azaz a világ tökéletesen áttekinthetetlen és zűrzavaros: nemesek és szolgák, a báró, a jegyző és a fodrász, egy énekes, aki egy valószínűtlenül tiszta bel canto szerenádöt ad elő, és egy pár, aki a primitív zsarolás kupléit adja elő, egy állatkereskedő, kolduló árvák, nők és férfiak (mellesleg az egyikük a történet során nemet cserél) jönnek-mennek tarka összevisszaságban, valamennyire állandóan „félre” beszélnek, helyesebben énekelnek (annál is inkább, mert az énekes olaszul énekel, míg a zsarolók egy olaszból, művelt németből és alpári bécsi dialektusból összegyúrt makaróni nyelven), monologizáló áriák, félreértett kérdések és elhibázott válaszok lebegnek a térben, megteremtve ha nem is a teljes diszharmonia (majdnem azt mondhatni: a teljes atonalitás), de legalábbis az állandó kakofónia „*ambiente*”-jét. Mint ahogy a szereplők sorsa is tökéletesen különböző irányba megy, a tábornagné minden tettét és minden szavát a múló idő tudata uralja, Octavian annyira a csábítás megszállottja, hogy az időn kívül él, a báró nem restell igencsak mélyre süllyedni, csak hogy továbbra se kelljen tudomást vennie az időről, Sophie-nak pedig meg kellene fosztatnia a legfontosabb időtől, amit a sorsa adhat, s egyikük sem érti, nem is nagyon próbálja megérteni a másikat, mindenki „félre” cselekszik és beszél, vagyis énekel. És, lám, az ezüstrózsza mégis összeköti majd őket, a művi rítus valóban úgy hat, mint valamilyen mágikus formula, amelyik egy végtelenül hosszú pillanatra zárt alakzatba rendezi majd a különböző alakokat.

Izgatott szolgálólányok, egy ostobán diadalmaskodó apa, egy kíváncsiság és félelem között ingadozó leány, a második felvonás eleje, a konkrét „*ambiente*”, amelyben a küldöncre várnak, változott formában megismétli a zűrzavart; a küldönc feladata lesz majd, hogy harmonikus pillanattá változtassa. És végre megjön, egy hangzatos és ironikus tuttival a színre lép, majd beáll, hogy elénekeljen egy hosszú-hosszú mondatot, és hogy a mondat végén, mintegy az elmondottak gesztikus utóképeként, átnyújtsa az ezüstrózsát a menyasszonynak:

„Szép hölgy,
Engem ért a megtiszteltetés,
Hogy általadjam Önnek,
Mit rokonom,
Lerchenau küld
A szerelem édes virágaként.”

A ravaszul elnyújtott körmondat a végtelenig szeretne terjedni; s míg elmondatik, illetve elénekeltetik, a színpadon megteremtődik tökéletesen valószínűtlenül és tökéletesen jelenvalóan az időn kívüli pillanat. Egy fiatal nemes kinyújtja a karját, és átadja a rózsát egy polgárlánynak, aki ezelőtt idegen volt a számára, az átadás pillanatától kezdve azonban a szerelme lesz; a gesztust a lány főnemesi származású, ámde méltatlan jellemű vőlegénye nevében teszi, és azért, hogy teljesítse feladatát vagy inkább küldetését, amelyet egy császári hercegnő, egy idősödő hölgy, a szerelme, az átadás pillanatától: volt szerelme bízott rá. A szó és a mozdulat egységében a diszharmonikus akkordokat valósággal idilli (vagyis megint csak kicsit ironikus) konszonancia váltja fel, a széttartó mozdulatok nagy állóképbe rendeződnek, a négy sors egybecsendül, és egy harmonikus térbeli konfigurációba rendeződik: az idő megáll, ahogy mindnyá-

jan kívánják, de az egyikük magasabb, gondolatibb, a másikuk pedig alacsonyabb szinten, merőben ösztönösen.

Egy Schnitzlerhez írt levélben (1896. aug. 21.) Hofmannsthal bizonyos távolságtartással jellemezte önnön műveit és törekvéseit. „Az írásaimnak persze megvan az a csúnya vonása, hogy minden túlságosan leplezetlenül ki van mondva bennük.” A Sophie és Octavian közötti híres dialógusra, amely a rózsza átnyújtásának és átvevésének gesztusát követi, biztos igaz ez az önjellemzés. Végre egy igazi dialógus, amelyben mindketten ugyanarról beszélnek, mindketten értik egymást, és valóban túl világosan kimondanak mindent, mivel éppen azzal igyekeznek a színpadi pillanatot minél hosszabbra nyújtani, hogy megnevezik, elmagyarázzák és kommentálják időn kívüli harmóniáját. Sophie, akihez a gesztus szól, előbb egy konvencionális mondattal válaszol: „*Megtisztelő szavai leköteleznek*”, majd – felpillantva – egy kis változtatással megismétli a mondatot: „*Megtisztelő szavai mindörökké leköteleznek*.” A felszínes csevegés látszata itt is valamiféle mélységet takar, az ismétléssel és a változtatással a lány azt mondja el, ami a fiú láttán egyszerre történt vele, a konvenció pillanata „*átcsúszik*” (a „gleiten” ige Hofmannsthal egyik kedvenc szava) a „*mindörökké*” pillanatába. „*Olyannyi atmoszféra van magában, van a pillanatban*”; az atmoszféra zene, gesztus és szó, sőt illat is, hála az egzotikus járuléknak, amely a művit végül még természetessé is teszi – mindenesetre ugyancsak ironikus nüansszal természetessé.

„*Bódító az illata. Akár a rózsáknak, az élőknek*”, lepődik meg Sophie. „*Igen, van benne egy csepp perzsa rózsao-laj*”, magyarázza Octavian. Majdnem húsz évvel később, Richard Strauss-hoz írt levelében (1928. július 13.) Hofmannsthal visszatér a „nyelv” sajátosságára és fontosságára A RÓZSALOVAG-ban. „*Az alakok beszédét tartom a tulajdonképpeni költői alkotásnak*”, írja tőle szokatlan határozottsággal: a „nyelv”, a „beszéd”, a „hang”, a „dikció” mind arra szolgál, „*hogy az alakok között közvetlenül alig kimondható dolgokat is érzékeltesen*”. Talán elsősorban erre a jelenetre gondolt: az „ambiente” diadalára a színpadon, a zene, a szó, a gesztus és az illat mágikus, inkább azt mondhatnánk, művi-mágikus egységére. A tökéletes pillanat atmoszférája áthatja a színpadot, egy időn kívüli pillanaté; mindketten ezt mondják, ezt énekelik (Trisztán és Izolda nagy szerelmi ket-tősét travesztálva) hosszan kitartott, tökéletes harmóniában. „*Vajon hol voltam én, hol voltam ilyen boldog?*”, adja meg a fiú a hangot, „*vajon hol voltam én, hol voltam ilyen boldog?*”, viszonzozza a lány a kérdést, és aztán ezt az egyetlen témát variálják, az idő megszűnését a múltban, az „*áldott pillanatban*”, az „*örökkévalóságban*”, a „*halálban*”: a nagy színpadi egységben az idő megáll és térré válik. (Közbevetem, hogy szövegemben szándékosan utalok vissza Wagner PARSIFAL-jának legendás sorára: „*Zum Raum wird hier die Zeit*”, de a kapcsolatot más írásaimban kíséreltem meg elemezni.) Bizonyára nem szükséges metafizikai tartalmakat keresni egy operában, amelyet maga Hofmannsthal komédiának nevezett, és saját komédia-felfogása szerint a komoly mű és az operett között helyezett el, mindig megőrizve némi távolságot és könnyedséget:

„*Könnyebb lesz így mindkettőnknek,
Mit a sors ad,
Könnyű szívvel, könnyű kézzel
Fogadjuk el,
S aztán engedjük tovább.
Ha nem tesszük,
Nem könnyörül rajtunk az ég,
Megbűntet minket az élet.*”

Így határozza meg a tábornagyné a magatartást, amely őt magát és az egész művet jellemzi. És mégis: ebben a distanciált könnyedségben, a felszínbe rejtve megmutatkozik egy bizonyos mélység, egy sajátos életfelfogás; a nagy színpadi állókép megjeleníti az „utak és mozdulatok”, „egymásba kapcsolódását és összefonódását”, és így végül a mindennél fontosabb transzfigurációt: az idő térré válását.

Ezen a ponton már megfogalmazhatjuk a dolgozat alapvető hipotézisét: éppen ez az irreális tökély, ez a quasi-metafizikai átváltozás a leginkább és közvetlenül jellemző a helyre és a korszakra, amelyben létrejött, tehát a bécsi „*fin de siècle*”-re.

Következő művében, az ARIADNÉ NAXOSZ SZIGETÉN című vígoperában, amelyet két évvel A RÓZSALOVAG után írt, Hofmannsthal ugyanezt az átváltozást viszi színre, de már a burleszk határán és ezért még sokkal egyértelműbben. Egy palotában két színházi társulat készülődik. Az egyik egy *opera seria*t akar eljátszani, azaz egy igen-igen komoly darabot, Ariadnénak, a krétai király lányának végzetes szerelmi történetét. Miután a szoknyavadász hős, Thészeusz elcsábította és elhagyta, egy magányos szigetre menekül, de a sors itt is csak bolondját járatta vele. Kétségbeesésében a halált hívja, és valóban isteni jelenésben, *unio mystica*ban részesül, csakhogy nem a halál közelít hozzá, hanem Dionüszosz isten, és nem is halálos révületet bocsát rá, hanem sokkal inkább gyönyörteli mámort, tehát újra valaki becsapja és elcsábítja; nem éppen vidám történet, még ha nem hiányzik is belőle bizonyos vad humor. A másik társulat viszont egy olasz *opera buffa*t akar eljátszani, azaz egy bohózatot Arlecchino, Zerbinetta és a többiek szerelmi kalandjairól és bukfenceiről. Nem csoda, hogy a zeneszerző kezdettől fogva tiltakozik az ellen, hogy fennkölt művét egy alacsony bohózat kövesse a színpadon. Ami történik azonban, az még ennél is sokkal rosszabb. A palota urának, egy nem annyira shakespeare-i, mint inkább hofmannsthali grand-seigneurnek valóban különös ötlete támad, amelyik ugyancsak sajátos konfigurációt s „*ambiente*”-t kényszerít rájuk: megüzeni ugyanis udvarmesterével a művészeknek, hogy a két darabot szinkron előadásban, „egyidejűleg” akarja a színpadon látni. Hofmannsthal vígoperája, az ARIADNÉ NAXOSZ SZIGETÉN előbb diszkurzíve kifejti, majd két-egy színpadával a színpadon, megjeleníti az „egyidejűség” fogalmát. A különös parancs folytán ez a fogalom, a szinkronia elve érzékelhető, látható és hallható formát ölt, a két ellenkező darab díszletei, színészei, szövegei állandó egyidejűségben egymás mellett bukkannak fel, jönnek-mennek és cselekszenek. Az eredmény állandó kakofónia, leplezetlenül provokatív operaburleszk, amelynek egyetlen lehetséges végső eszméje, hogy semmiféle végső eszme nem létezik. Ahogy a két történet szeszélyes ritmusban egymásba kapcsolódik, egyszersmind el is értékteleníti egymást, a bohócok replikái és kommentárjai elveszik Ariadné kétségbeesett kiáltásainak pátozát, míg Ariadné kalandja egy másfajta végkifejlet árnyékát veti Zerbinetta és Arlecchino szerelmi bohózatára. Nincs végső eszme, mint ahogy végső érték sincs, se tisztán tragikus érték, se tisztán komikus; a szinkronia rendje vagy inkább rendetlensége nem tűri az értékek végletes szembeállítását, hanem tompítja, összekeveri és a tér egyidejűségében jeleníti meg őket a művészet, a művi alkotás – azaz az élet nagy színpadán.

Mindenki előtt maga Hofmannsthal, nyomában pedig a filológusok is pontosan kimutatták, hányféle szerzőt, motívumot és stílust elevenített fel és font egymásba Hofmannsthal, az antik tragédiától Beethoven feljegyzéseieiig, a *commedia dell'arte*től a romantikus zenedrámáig ebben a bámulatos pastiche-ban: igazi *oeuvre savante*, és még hozzá erősen kakofón hangvételű, és mégis végig mulatságos és kellemes; minde-

nekelőtt persze nem a különféle hagyományoknak, hanem önnön dramaturgiájának, az össze nem férő elemek színpadi „egyidejűségének” a paródiája.

E paródia felől értelmezve A RÓZSALOVAG és legfőként az opera nagy pillanata az időbeli-diakron lét térbeli-szinkron letté való átváltozásának elvét jeleníti meg. Valamiféle vágyakozás, határozatlanság, nyugtalanságérzet (Freud sokkal súlyosabb szót ír majd le, de csak húsz évvel később: „Unbehagen”, egy „rossz közérzet”) a színpad valamennyi szereplőjét arra készíti, hogy megpróbáljon szerepet váltani. Izgatottságuk és változásaik azonban eleve lehatároltak; még kalandjaikban, sőt még nosztalgiáikban is mindig a színpadon, a színpad körén belül maradnak, mindnyájan a nagy-úri és nagy-költői „*ambiente*”-nek a színjátékosai, amelyet a tábornagné, vagyis Hofmannsthal teremtett a számukra, és kényszerít rájuk, ily módon megóva őket attól, hogy sorsuk tragikus-atonális diszkordanciába forduljon. Bármennyire kakofónan különböző irányokba megy is a sorsuk, ezen a színpadon mégis egymásra találhatnak, sőt egy pillanatra a harmónia nagy konfigurációja is megadatik a számukra.

A harmónia persze tökéletesen művi, hiszen egy olyan városban és nyelven, olyan rituális szertartás szerint jön létre, amelyek mind nyilvánvalóan soha nem léteztek – noha a színpadon tökéletesen jelenvalók, személyek, szavak és tárgyak, amelyekben megtestesül az időbeli-diakron lét térbeli-szinkron letté válásának elve. Az idő visszafordíthatatlan, az időben végső értékek állnak egymással szemben és esetleg semmisülnek meg – ebben az értelemben az idő tragikus principium. Ugyanebben az értelemben a tér antitragikus principium, mivel a tér lehetővé teszi összeegyeztethetetlen elemek, sőt ellentétes értékek egyidejű létezését. Darabjaiban Hofmannsthal szorongásból és nosztalgiából állítja meg és változtatja térré az időt, vagyis hogy egy heterogén és bizonytalan állapotot megőrizve kiterhessen a visszafordíthatatlan tragikum fenyegetése elől. Mások, így Loos, aki letépte az épületek bűnösen hazug ékítményeit (egyik leghíresebb cikkének címe: ORNAMENT UND VERBRECHEN), hogy láthatóvá váljék a lecsupaszított szerkezet, s egyik alkotása oly mértékben irritálta Ferenc Józsefet, hogy a különben óvatos császár úgy nyilatkozott, a ház homlokzata olyan, mint egy férfiarc bajusz nélkül; így Kokoschka, aki első képeivel viszont a későbbi IV. Károlyt dühítette fel, holott tematikusan nézve egyszerűen csak portrék voltak, „*A csontjait kellene összetörni a fickónak*”, mondotta a különben szelíd temperamentumú főherceg; így Schönberg, aki a HAT KIS ZONGORADARAB-ban (op. 19. anno 1911) tüntetően mellőzte a motivikus kapcsolatokat – ők valamennyien nyíltan szembenéztek a modernség kihívásával, a tapasztalat és a képzelet, az élet és a művészet közötti áthidalhatatlan töréssel, és válaszképpen radikálisan megváltoztatták az esztétikai alkotás elveit. Nem így Hofmannsthal és szellemi társai: például Otto Wagner, aki középületeinek ornamentális homlokzatával hosszú időre megszabta a császárváros arculatát; vagy Klimt, aki vásznainak még a keretét is lefestette, hogy a művi hátteret, az „*ambiente*”-t, amelybe a bécsi nagypolgárság alakjait és tárgyait helyezte, kiterjessze az egész külvilágra; vagy éppen Richard Strauss, aki Hofmannsthal dramaturgiáját ültette át zenei kompozícióba: ők a kihívásra éppen a motivikus kapcsolatok túlhangsúlyozásával feleltek. Az ezüstróza átadás mint antitragikus gesztus, a tragikum ellenképe ebben az általános értelemben is példaszerű: a művi tárgy magához hasonit minden élő és minden élettelen, a végsőig hajtott állandó stilizációban a nagy vágy céljához ér, amennyiben a tapasztalat alárendelődik a képzeletnek, ismét Freud szavával, a tapasztalat elfojtódik a képzeletben, a művészet diadalmaskodik az élet fölött, és ily módon, *in signo artis*, az élet nagy és nosztalgikus harmóniában rendeződik el a világ színpadán. A moz-

galom körülbelül húsz évig tartott, mégis pillanatszerű; valamennyi műve egy időn kívüli állapot szelleméből fakadt, egy pillanat szelleméből, amelyik a végtelenbe nyúlik, és amelyben „olyannyi atmoszféra van”.

„Egy ilyen pillanatban sok minden kioltódik”, elmélkedik Schnitzler egyik hőse A ZÖLD KAKADU című darabban a sokértelmű pillanat jelentéséről. Mondata nagyon is igaz – de csak ha a kicsit fenyegető felhangot is meghalljuk benne. A pillanat atmoszférája finom, játékos és álmodozó – de semmiképpen sem ártatlan. Dominanciája arra szolgál, hogy minden nem művészt kioltson a művésziben és a műviben. Egy minden nappal hatalmasabb, minden nappal agresszívebben jelenvaló valóságanyagnak, a modern életnek kellett volna a mindent körülvevő „*ambiente*” háttéréhez hasonlulnia, és egyes művekben, például Mahler néhány darabjában és Schiele néhány képén tetten érhető a pillanat, amikor az érdes anyag szétrobbantja a szép, egyenletes felületet. Az időn kívüli pillanat akkor, abban az időbeli pillanatban ér véget, amikor súlyos tárgyak, visszavonhatatlan tények, kibékíthetetlen ellentétek és végső értékek már semmilyen művi harmóniában nem békíthetők össze.

Tapasztalat és képzelet, igazság és hazugság, valóság és álom kényes egyidejűsége volt a fő témája Schnitzler drámáinak is – de ő sokkal élesebben észlelte a csalóka egység problematikus voltát. Alakjai többnyire ugyanazt a konfliktust élik meg: Justinát, az idős fegyverkovács feleségét megzavarja és lesújtja, hogy sose fogja megtudni, vajon hazug vagy igaz-e a szerelmi emlékkép, amely hipnotikus álomban megjelent neki (PARACELUS); Kassiant, a hadfit ezzel szemben cinikussá és szuverénné teszi ugyanez a tapasztalat, olyannyira, hogy kockajátékká változtatja a sorsot (A VITÉZ KASSIAN). Mindannyian ugyanabban a folytonos relativizmusban, majd azt mondhatni, folytonos relációnizmusban élnek, a tetszetős és bizonytalan „*ambiente*” összeköti a legkülönbözőbb sorsokat, a fejedelmet a prostituálttal, a polgárt a bohémmal. Konfliktusai, illetve az egy közös konfliktus súlyosnak, olykor végzetesnek tűnhet, a relativizmus megóvja őket a tragédiától, de ez azt is jelenti, hogy megakadályozza a tragédiát és vele a nagy kompozíciót; Karl Kraus szigorú ítélete szerint Schnitzler egyfelvonásosai és epizódfüzéreiből a dramaturgiai rövidlélegzetűség vált műfajjá. Mégis, ezek a valóban rövid lélegzetű dramaturgiai konfigurációk olykor annyira szélsőséges formát öltenek, hogy belső feszültségük már nem fedődik el és nem „*oltódik ki*” teljesen. Schnitzler, miként azt már kortársai is megállapították, nemcsak a dekadens mozgalom bálványait követte, hanem a felvilágosodás egész más jellegű hagyományát is. Így ő nem is rejtette soha egészen a szép felszín mögé kétségeit, vajon valóban hatékonyabb-e az érzékek és az érzések esztétikai szemlélete az ész és az erkölcs értékeinél? Legérdekesebb alakjainak sorsa épp ezt a kétséget tematizálja – igaz, a kétség végül mindig egy újabb megbékélésben „*oltódik ki*”.

A rendszert, mint egészet sohasem feszítette szét, konfliktusai, még a keserűen szociális konfliktusok is, valamilyen művi kiegyenlítődésben, afféle bécsies megegyezésben érnek véget, még legradikálisabb alakja, Bernhardi professzor, az orvososztéta is (aki az író nyilvánvaló alteregója) visszariad a végső következményektől. A problematikus jelleget azonban beleépítette magába a rendszerbe, így A ZÖLD KAKADU című darabba is, amelyet egyébként tizenkét évvel korábban írt, mint Hofmannsthal A RÓZSALOVAG-ot. Ez a darab az irodalmi mozgalom legmerészebb s egyben legrafináltabb dramaturgiai konstrukciója. A RÓZSALOVAG kulcsjelenete egyfajta élet- és művészetfelfogás művi-mitikus megoldását példázza; Schnitzler darabjának központi jele-

nete, pontosan: a jelenet a jelenetben azt példázza, melyek azok a végső határok, ameddig ez a felfogás még elmehet.

A cselekmény „A zöld kakadu”-ban, ebben a kicsit groteszk nevű s egyszerre kétes és kellemes hírű párizsi kabarében játszódik. Mint minden kabarében, itt is kaotikus rendetlenség uralkodik, csak legfeljebb még a szokásosnál is nagyobb mértékben. Az emberek teljesen véletlenül találkoznak egymással, kijelentések, kérdések és válaszok kavarnak cél és összefüggés nélkül a térben, s bizonyos idő el is telik, míg a néző tájékozódni kezd ebben a zűrzavarban, és felfedezi a háromrétegű konfigurációt a színpadon. Az első csoportba a fogadós és a vendégek tartoznak, törzsvendégek vagy alkalmi vendégek, köztük egy filozófus is, aki azt mondja magáról, hogy a Palais Royal-ból jön, ahol is közvetlenül Camille Desmoulins után tartott egy lángoló beszédet, valamint egy csavargó, aki egyenesen a börtönből érkezett ide, egy rendőr, természetesen civilben, aki az állítólag lázító műsort jött ellenőrizni, és így tovább. Valóban, az igazi és álvendégek egy másik csoportja közben már arra készül, hogy színpadra vigye – tehát: színpadra a színpadon – mindennapos és láthatóan rögtönzött előadását. És a szereplők harmadik csoportja is színre lép (ezúttal Schnitzler és nem a színészek színpadára), hogy megnézze a produkciót: ők az arisztokrata közönség, hercegek, márkik és grófok, akik rendkívül élvezik a félhivatásos, féldilettáns társulat felforgató, de azért inkább csak pimasz rögtönzéseit. A különböző csoportok közötti határvonalak azonban elmosódottak, és nem csak azért, mert ebben A ZÖLD KAKADU-nak nevezett példaszzerű térben az előkelő világ és a félvilág szoros közelségben van összezárva, hanem azért is, mert a szereplőket különösen mulattatja, hogy elvegyülnek egymással, a herceg a színészekkel, avagy Broch szavával, a grófok a fiákeresekkel. Így például az egykori börtönrab, akit a fogadós kellő pátozzal „igazi gyilkosként” mutat be, szeretne belépni a szintársulatba, hogy ott eljátssza a gyilkos szerepét, ugyan ki másét, azaz: hogy épp az ellenkezőjét írja le annak a pályának, amit sok színész befutott vagy ezután fog befutni; a herceg pedig a primadonna szeretője, akit a herceg szavaival, az Isten is arra teremtett, hogy a világ legnagyobb és legcsodálatosabb szájhája legyen.

Bármennyire véletlenszerűen és zűrzavarosan helyezkedjenek is el a szereplők a térben, a „színjáték” („Spektakel”) mégis összeköti őket; mindnyájan részt vesznek benne, ha másként nem, hát mint nézők. És valamennyiük számára külön élvezetet, ahogy egyikük mondja, „kellemes borzongást” okoz a határok áthágása, a szerepek felcserélése; s különösen azt találják izgatónak, ha valami „valódi” „átvillan”, mivelhogy ez „még elragadóbbá” teszi a „színjátékot”: „az ember végtére is nem láthatja mindennap, hogyan ölnék meg igazán egy igazi herceget”, mondja lelkendezve az egyik márkiné egy különösen kétértelmű pillanatban.

Az egyik színésznek azonban, mégpedig éppen a társulat sztárjának, úgy látszik, végképp elege lett a véletlen szerepek szüntelen kavalkádjából. Attól a pillanattól kezdve, hogy a színpadra lép – tehát Schnitzler színpadára, a kabaréba –, épp az ellenkezőjét hirdeti mindannak, amit mindenki más mond és tesz. „Istenről” beszél, és egy „új világról”, a „szentről” és egy „végtelen csendről”, a „világ végéről”, a „vigasztaló égboltról”, „nagy békéről” stb. Az igyekezet és a pátozz, amellyel az új kifejezéseket halmozza, persze azt a gyanút keltik, hogy ez a színész is talán csak egy újabb, bár ezúttal pozitív, sőt épületes szerepet játszik. De nem: a végső értékek hirdetését a színész már tettekre is váltotta, feleségül vette a primadonnát, aki évek óta a szeretője volt, hogy a házasság szent kötelékében éljen vele, és azt is elhatározták, hogy végleg elhagyják a színpadot, a kabarét, a várost; aznap este lesz a színész utolsó fellépése.

És hogy mennyire tettekre váltotta! Némi habozás után ugyanis dadogva és üvöltve bevallja végső megtérésének igazi okát, amely egyúttal menekülésre kényszeríti: amikor belépett a kabaréba, hogy felkészüljön utolsó fellépésére, rajtakapta partnerét és szeretőjét, illetve néhány órája feleségét a régi vetélytárssal, a herceggel, és azon nyomban leszúrta a fickót.

A mai néző, ismerve Pirandello nagy tragédiáit és komédiáit, könnyen kitalálja, hogy mi lesz a végkifejlet: ez az érzelemkitörés, ez a drámai vallomás, ez volt az utolsó fellépés. Rendkívüli, sőt túlságosan is rendkívüli sikert arat vele; s az általános megörökönyödés közepette a tulajdonos azzal igyekszik megvigasztalni a szemmel láthatóan összetört színészt, hogy megerősíti, helyesen cselekedett, a szeretője, illetve felesége valóban megcsalta a herceggel, ő maga is többször rajtakapta őket. Minden elő van készítve a hatásos színpadi fordulathoz, és az kellőképpen nagyot csattan is: elevenen és vidáman színre lép a herceg (vagyis Schnitzler színpadára, a kabaréba, amit viszont a színész egészében saját színpadává alakított át), és a színész, aki a hazugság évei után végre megtudta az igazságot, fölugrik, és most már igazán megöli az igazi herceget.

Úgy látszik, a színész végre mégis tettere váltotta a végső értékeket, amelyeket hangosan hirdetett, akár hatásvadászatból, akár meggyőződésből, egyre megigazi, tehát időbeli és visszavonhatatlan tettet vitt végbe, kimozdította az értékek nevében a térbeli konfiguráció világát, és ha nem teremtett is új világot, de legalább végérvényes maszkokat és a maszkszerepek tragikus polarizációját, amint ezt Pirandello hőse, IV. Henrik meg fogja teremteni.

Szó se róla! Alig történt meg a látványos tett, felerősödnek az eddig távoli zajok, új vendégek rontanak be, és ordítva ünneplik a Bastille lerombolását, a szabadság győzelmét; 1789. július 14. van – és megint csak: „Egy ilyen pillanatban sok minden kioltódik.”

Paradox fordulat: a nap eseményeinek túlméretezett háttere, a nagy szerepváltás a történelmi színpadon a kabaré zárt terében éppen arra szolgál, hogy az alighogy megteremtett értékeket ismét megszüntesse, és azt, aminek tragikus tetté kellett volna válnia az időben, visszaváltoztassa azzá, amit e tett le akart győzni, vagyis művészi gesztussá, amelyik teljesen feloldódik a térben, az „*ambiente*” uralmában; és mindehhez a zűrzavar tetőpontján a primadonna-szajha-szerető-feleség is beront a színpadra (ő és ebben a pillanatban mindkét színpadra), hogy tulajdonképpen csak egyetlenegy mondatot mondjon: „Egész életemben nem értem ennyit.”

„Nem értem ennyit” („*nicht Wert*”, a német nyelv még kategorikusabb tagadásával): ismét minden kétértelművé válik, ismét minden elveszti időbeli, visszavonhatatlan következményeit, ismét eltűnik a tragikum, amelyet az ellentétes értékek kimondása már-már felidézett, de egy utolsó dramaturgiai bukfenc mégis kiolt az élet színpadának ornamentikus hátterében.

Annak a mentalitásnak, amit bécsi „*fin de siècle*”-nek szoktak nevezni, ez a határdarabja. Az összes tér és tett kölcsönösen egymás színpada és járuléka, minden állandóan beigazolódik és megszűnik: ez a ravaszul viszonylagos szerkezet, amelyik az abszolútat is érinti, de aztán „*kioltja*”, jelzi a végső állításokat és végső határokat, ameddig ez a mentalitás eljuthat, amelyeken azonban nem tud túllépni, hacsak nem akarja önmagát megszüntetni. A megoldás visszaállítja az ellentétek játékos jellegét, de már csak egy a feje tetejére állított logika segítségével, a színjáték világa megőrződik, de már csak in extremis: mintha az időbeli pillanat saját időbeli végét is jelezné. Hamarosan el is következik, brutálisan és kitörölhetetlenül az időben, a szarajevói gyilkos tett,

amelyik végérvényesen szétrobbantotta a világot, ahol néhányan még azt hihették, hogy életüket és művészetüket szerepekben, maszkokban és gesztusokban élik egy szép, tágas és örök színpadon.

Az alábbi esszét egy az osztrák „*fin de siècle*”-nek szentelt előadás-sorozatra írtam: AUTRICHE. ITINÉRAIRE CULTUREL (Centre Pompidou, Paris, 1986). A szöveg német fordítását tanulmánykötetemben közöltem: DER KÖRPER DES TURMES (Frankfurt, Peter Lang, 1988). (A magyar fordítás a német változat alapján készült.) – Az előadások nem okvetlenül tudományosan felkészült közönséghez szóltak, ezért eltekintettem a szakos filológiai apparátustól, és most sem látom értelmét, hogy egy más elképzeléssel íródott esszéhez utólag toldjak hozzá lábjegyzeteket. Fontosnak tartom viszont megemlíteni azokat a műveket, amelyek közvetlenül befolyásolták felfogásomat. Így Hofmannsthal-értelmezésemhez Hofmannsthal saját kommentárjai, Emil Staiger dolgozata: BETRACHTUNGEN ZUM ROSENKAVALIER, MUSIK UND DICHTUNG című kötetében (Zürich, 1959) és Willi Schuh tanulmánya: DIE ENTSTEHUNG DES ROSENKAVALIER, in: *Trivium* IX. Heft 2. Schnitzler interpretációjához l. Martin Swales monográfiája: ARTHUR SCHNITZLER. A CRITICAL STUDY (Oxford, 1971) és Heinz Politzer dolgozata: DIAGNOSE UND DICHTUNG, in: DAS SCHWEIGEN DER SIRENEN (Stuttgart, 1963). – Szívesen írom le még a két teoretikusnak a nevét, akiknek a művei rendkívüli mértékben hatottak rám, ami a korszakot illeti, és azon túl is, általános irodalomfelfogásom kialakításában: Peter Szondi elmélete a „*fin de siècle*” lírai drámájáról, illetve általában forma és történelem kapcsolatáról, valamint Mihail Bahtyin elmélete az irodalmi és különösen a modern irodalmi forma travesztiajellegéről. – Végezetül megjegyzem, hogy egy másik tanulmányomban megkíséreltem pontosan megragadni, mi az az elhatározó skizma, amelyben a modern művészet s egyszersmind a modern művészeti gondolkodás megszületett, magyarul l. Pór Péter: A SZÁZAD ÉS A VILÁGSTÍLUS VÉGE, in: *Művészettörténeti Értesítő*, 1990. 1–2.

Imre Flóra

NÉMELY FILOLÓGIAI MEGJEGYZÉSEK

Szóval a tücskök éjjelenként.
(És ez már voltaképp szimbólum is.
Főleg így harminc és negyven között.)
A tücskök persze mit se tudnak erről
a világirodalomban preformált
jelentéséről éneküknek.
(Mármost eltekintve attól a szintén
fogas kérdéstől, hogy miképp
értelmezendő tücskök esetén
a tudat fogalma.) Szóval az éjjel

(tegyük hozzá, hogy augusztusi éjjel,
huszonnyolc fok és nyolcvan százalék
páratartalom) sűrű csendje alján
a folyamatosan és állandóan
ismétlődő ritmus mély riadalma,
az éjszakáról éjszakára mindig
egyforma és erőszakos,
mind hangosabb fenyegetettség
(amelyet persze mondanunk se kell,
hogy a görögök óta öröklődő
irodalmi közhely hallat velünk),
a végtelenségnek s a végességnek
ez a paradox összekapcsolása,
mint ahogy Akhilleus is
(az Ilias többi szereplőjéről nem is szólva)
a tengerpartra megy a bánatával,
és nemcsak azért, hogy tengeristennő
anyjának jól kisírhassa magát,
hanem hogy abban az örök morajban
halandó lelkét megfürösztve
kiázzon belőle az itt s a most.

Szóval a tücskök éjjelenként

HÁROM ALLEGORIKUS ALAK

Karját kitarva hív az első.
Neveden szólít. Hangja mély,
mint vízesés, messzirezengő,
és súlyos, mint a görgeteg kő,
és mint a kő, olyan kemény.

A másik mozdulatlan áll.
Két tenyerét összeszorítva
valamit őriz. Vállaikra
szirom, fény, levél, hó szítál.

A harmadiknak szárnya van.
Nyomában örvény. Tehetetlen,
pörögve hullsz a végtelenben.

RONSARD KERES EGY JÓ KIS FOGADÓT

böjtöltem eleget hiába temiattad
te kellettél nekem csak téged láttalak
azt hittem két szemed lángjai hívogatnak
hogy ígér valamit könnyed fanyar szavad

de aztán az a csók alamizsnának adtad
eltoltál kényesen visszavontad magad
a szegyen meg a vágy velem csak ők maradtak
Isten veled szegény Ronsard-nak is akad

talán akad aki ad is nemcsak ígér
s ha olyan aki nem ismeri a szonettet
viszont nem is ilyen lelketlenül kacér

mondjuk gyöngéd kezek és jó formájú seggek
a legszebb vagy igaz de hát ki vagyok én
hogy ne legyen nekem jó más csupán a legszebb

Boros Gábor

AZ UTAK ELVÁLNAK: DESCARTES, SPINOZA, PASCAL

A filozófia fő mozgatórugóinak legalábbis egyike az a mindannyiunkban működő törekvés, hogy – lehetőség szerint – boldogok legyünk. Mert ki áll oly szilárdan e világban, hogy – miként Descartes mondja – *visszavonná* a kétely birodalmába valamennyiünk létének titkolt előfeltevését: kell, hogy valamiképp boldogok legyünk?

A filozófus biztosan nem. Ő inkább azt próbálja meghatározni, hogy a különböző korszakok változó keretfeltételei – emberi *conditio*i – közepette mikor, miképp adható meg „pontosan” e törekvés célja s a célhoz vezető út: *mi* a „boldogság”, *mi* az „élet értelme”, s hogyan érhetjük el azt? Mindez azokban a korszakokban a legnyilvánvalóbb, amelyekben mélyreható átalakulások zajlanak, amelyekben az alaptörekvést gyökeresen megváltozott keretfeltételekhez kell illeszteni. Ekkor a legnyilvánvalóbb, ám egyszersmind ekkor a legigérteesebb is a későbbi korok szemlélői számára, mert a választási lehetőségek ekkor – szerencsés esetben – egyáltalán nem pusztán partikuláris érvényességgel jelennek meg, egyáltalán nem pusztán csak ama távoli korszak lehetőségeiként. Mi magunk vagyunk, akiknek választanunk kell, kivált, hogyha

egyetlen alternatíva sem kényszeríti ránk magát már eleve, minden tudatos döntést megelőzve pusztán azért, hogy így és nem másként szocializálódtunk, vagyis ha – a Descartes–Berlin-féle megkülönböztetést meghagyva kellőképpen tág és meghatározatlan értelmében – negatív igen, pozitív azonban nem vagyunk szabadok. Hiszen épp e pozitivitás a tét: hogyan határozzuk meg magunkat, *mint* embereket, akiknek ezt – és nem más – magatartásmintát kell követniük ahhoz, hogy azok *legyenek*, akik. (Még) semmi sem idegen tőlünk, ami emberi (lehet).

A XVII. század nem pusztán *egy* e kitüntetett korszakok közül, hanem az, amelyik a legközvetlenebbül érint bennünket. Mi magunk is még az akkor megfogalmazódott választási lehetőségek alakította képletes térben mozgunk, talán épp most igyekszünk újraformálni e teret, de azt aligha mondhatjuk el magunkról, hogy Descartes, Spinoza, Pascal választásai számunkra már csupán antikvárius érdeklődés tárgyai volnának. Sőt mintha épp a descartes-i etika ideiglenes állapota látszanék állandósulni bennünk. Semmiképp sem fenyeget tehát az a veszély, hogy miközben egy „letűnt” korszak gondolkodói magatartás-lehetőségeit igyekszünk fölvezetni, túlságosan is idegenné válunk saját világunkban. *„Mert ha a régi századok embereivel társalgunk, ez majdnem olyan, mintha utaznánk. Jó, ha tudunk valamit a különböző népek szokásairól, hogy egészségesebben ítélhessünk azután a magunkéiról, s ne gondoljuk, hogy ami ellenkezik a mi szokásainkkal, nevetséges és észellenes, ahogy azok szoktak tenni, akik semmit sem láttak. Ámde ha az ember túl sokat utazik, idegenné válik saját hazájában; s ha nagyon is kíváncsi arra, mi történt az elmúlt századokban, akkor rendszerint nagyon tudatlan marad abban, mi történik a jelenben.”* (ÉRTEKEZÉS I.)

Ha az utak valahol elválnak, akkor kell lennie egy olyan szakasznak is, ahol még együtt haladnak. Vagyis legalább körvonalaiban meg kell határoznunk azokat az új, mindhárom említett gondolkodó számára közös keretfeltételeket, amelyek a boldogságtörekvés „illesztését” egyáltalán szükségessé tették. E feltételek eredője – hogy ezúttal az okozattól haladjunk „visszafelé” az okokhoz – nem más, mint a mélyen átélt bizonytalanság. Mélyen átélt, mert e korszak kezdetére – legalább részben – az vált a létezés meghatározó alapélménnyé, amit valamiképp persze már korábban is tudtak, ám aminek tudása – más tényezők ellensúlyozó hatásának eredményeképp – nem vált az alapvető élményanyag részévé. E bizonytalanság előidézői között akad közvetlenül a személyes létet meghatározó tényező, s vannak olyanok is, amelyek a korszak egészének beállítódására hatottak. Kezdjük az előbbiekkel!

Mindhárom gondolkodó ahhoz az épp akkortájt formálódó réteghez tartozott, amelynek tagjai a kor társadalmában úgyszólván nem voltak sem eléggé „lent”, sem eléggé „fent” ahhoz, hogy életpályájukat akár a kenyérkereső foglalkozás választásának kényszere, akár a hivatalviselésé már eleve rögzítette volna. Descartes nem kevés büszkeséggel idézi fel ifjúkorát, amikor *„életkörülményeim nem kényszerítettek arra, hogy a megélhetés végett mesterségként műveljem a tudományt”*. Pascal – atyja számára konstruált – számológépe sem a kényszer szülötte volt, mint ahogyan a filozófusok alakja körül gyakran szövőddó kegyes legendák körébe kell utalnunk azt a népszerű nézetet is, mely szerint Spinoza megélhetésének biztosítása érdekében kényszerült volna az egészségét károsító ivergészőlásra adni fejét. E korszakban már a tudomány művelése sem jelentett kötelező beletagolódást valamely egyetemi és rendi hierarchiába. Maga Descartes is inkább csak annak a *vágyának* szokott hangot adni, hogy filozófiáját egyetemen és liceumokban oktassák – mások, Spinoza nevezetes 48. levele pedig éppen-

séggel a filozófia mindennemű korláttól mentes szabadságának fenntartása érdekében utasítja el a heidelbergi egyetemen számára fölkinált katedrát. Bármennyire negatívan ítéli is meg Descartes az ELMÉLKEDÉSEK IV. részében, ez a – sok szempontból – negatív szabadság mégiscsak alapfeltétele mindannak, amit ő maga – is – véghezvitt: „Az a semlegesség [...] amelyet akkor tapasztalok, amikor nincs kényszerítő erejű érvem arra, hogy inkább az egyik, mint a másik irány felé forduljak, a szabadság legalsó foka, amely nem tökéletességről, hanem csupán gondolkodásbeli hiányosságról, vagyis negativitásról tanúskodik.”

Az imént említett bizonytalanság ebben a perspektívában úgy jelenik meg, mint az e szabadsághoz hozzátartozó súlyos teher. Descartes évekig tartó küzdelmét azért, hogy a szabadság e terhét el tudja viselni, 1619. november 18-nak éjjelén a nevezetes meghatározó jelentőségű álomban szélvihar, mennydörgés, villámlás jeleníti meg, amelyek Ausonius egy versének első sorát, az egész elviselhetetlenné váló szituáció összefoglalását keretezik: „*Quod vitae sectabor iter?*” (Melyik életutat fogom választani?) Pascal egyik töredékéből is jól érzékelhető e teher súlya: „Egy széles középben lebegünk, mindig bizonytalanul és határozatlanul, az egyik végtől a másik felé hanyódva.” (GONDOLATOK, 36. o.) Spinoza pedig egyenesen halálos betegséghez hasonlítja az egymással konkuráló értékrendek-életutak közt egy meghatározottat választani ugyan már nem kényszerítő, de a legfőbb jó bizonyosságát nélkülöző s e hiányt igen nehezen elviselő ember helyzetét: „*Azt láttam ugyanis, hogy a legnagyobb veszedelemben forgok, s ezért kénytelen vagyok teljes erőmmel orvosszert keresni, ha mindjárt bizonytalant is; mint ahogy a halálos beteg is, aki előre látja biztos halálát, ha nem alkalmaz orvosságot, kénytelen ezt, még ha bizonytalan is, teljes erővel keresni, mert hiszen benne van minden reménye.*” (TANULMÁNY, 166. o.) A megelőző korszak partikuláris „abszolút” bizonyossága eltűnni látszik, ám maga a feltétlen bizonyosság igénye nagyon is élő marad.

Ha most elhagyjuk a tapasztalatok személyes kifejeződésének síkját, s a kor szellemiségének általános irányát vesszük szemügyre, azt találjuk, hogy a bizonytalanság itt is meghatározó tényező. A XIV. századtól a XVII.-ig terjedő időszakot ugyanis – egyre inkább s egyre több területre kiterjedően – a teremtett világ alapvető kontingenciájának alapélménye hatotta át. Éppen ez volt az, amire az imént utaltam mint olyan tudásra, amely a kereszténység évszázadaiban valamiképp mindig is tudott volt, de különböző tényezők hatására mégsem sűrűsödött össze a világról való meghatározó alaptapasztalattá. Hogy ez megtörténjék, ahhoz arra volt szükség, hogy egy ellentétes világkép térhódítása a keresztény istenkép voluntarisztikus elemeinek minden korábbinál fokozottabb hangsúlyozását kényszerítse ki. Ez a kihívás pedig nem volt más, mint az 1277-ben Párizsban elítélt tételek által körvonalazott világkép. E világkép magját olyan állítások alkották, amelyek a világ történéseinek befolyásolhatatlan szükségyszerűségét, a közvetlen isteni okság lehetetlenségét, az értelemnek az akarattal szembeni feltétlen elsőbbségét hangsúlyozzák – mind az isteni, mind az emberi szférájában. A kihívásra adott válasz az isteni *potentia ordinata* és *potentia absoluta* hagyományos megkülönböztetésének alapvető átértelmezése volt. Míg korábban a hangsúly az isteni hatalom azon aspektusán volt, amely az isteni értelem által megalkotott rend fenntartójaként működött – a *potentia ordinatán* –, addig Duns Scotustól, de legfőképp William Ockhamtól kezdve mindinkább előtérbe került az a gondolat, hogy az isteni döntéseket még a korábban megalkotott rend sem teszi megváltoztathatatlannul szükségyszerűvé. A közvetlen beavatkozás a teremtett világban zajló folyamatokba – e nézet szerint – olyannyira nem lehetetlen, hogy egyfajta közreműködés voltaképp mindig is végbemegy, még akkor is, amikor egy okozat pusztán csak másodlagos – vagyis véges

– okok előidézte hatásnak látszik. Isten azonban – így az új értelmezés – bármely pillanatban megteheti azt is, hogy beszünteti véges okokkal való együttműködését, s hogy a véges okozatokat egyedül ő maga hozza létre akár még úgy is, hogy a megszokott másodlagos okok nincsenek jelen, vagy épp ellenkezőleg: megteheti, hogy ne jöjjen létre az okozat, habár a megszokott okok jelen vannak. A *potentia absoluta* működésének egyedüli korlátja – ellentétben egyes XI. századi antidialektikusokkal – a még ezen a szinten is érvényes ellentmondáselv. E hatalom lehetséges működésének különösen fontos példái a következők.

1. Jóllehet a *potentia ordinata* által fönntartott rendben a körülöttünk lévő világról csak a véges természeti dolgok ránk gyakorolt közvetlen, fizikai jellegű hatása révén van tudomásunk, „azaz” van ideánk, Isten – a *potentia absoluta* révén – megteheti, hogy e véges okok közreműködése nélkül hozza létre bennünk azokat az ideákat, amelyek a világról látszanak tudósítani. Lehetséges, hogy ideáim ugyan vannak, de a világ, amelyről hírt hozni látszanak, nem létezik. Ennek a „lehetőségnek” messze ható következménye a XVII. századra már teljesen elterjedt „ideisztikus előfeltevés”, melynek értelmében megismerésünk közvetlen objektumai nem a fizikai létezők, hanem saját ideáink, amelyek így legalább annyira eltávolítják tőlünk, mint amennyire közel hozzák a „dolgokat”. Lehetségessé válik a külvilág létezésére vonatkozó kérdés mint filozófiai probléma.

2. Jóllehet a világ „normális” menete szerint bizonyos cselekedetek végrehajtása azért mégiscsak megnyugtató esélyt jelent a nem e világi boldogság, az üdvösség elérésére, Isten bármikor megteheti, hogy az érdemszerző cselekedetek *ne* vonják maguk után mennyei jutalmukat. „Isten senkinek sem adósa” – olvassuk újra és újra. Az is lehetséges, hogy a világ fennálló morális rendje szerint – csaknem – bizonyos kárhozatot jelentő cselekedetek elkövetője végül mégis részesüljön az üdvösségből. Ockham standard példája Saulus.

Mindez összefoglalóan annyit jelent, hogy a világ ugyan az isteni értelem rendje szerint működik, ám annak alapzata, hogy épp ez a rend van érvényben, még akkor is a semmi által sem kényszeríthető isteni akaratra, ha Isten sohasem határozza el a rend módosítását. Ugyanez a változás azonban az emberi értelem és akaratra viszonyának meghatározásában is megfigyelhető: bármit tár is az értelem az akaratra elé, az akaratra mindig képes azt akarni vagy nem akarni – kivéve persze az ellentmondás elvét és a rá visszavezethető tételeket.

Az emberben azonban mindemellett megjelenik még valami: a *recta ratio* Ockhamnál közvetlenül érzékeli azt, ha Isten *potentia absolutája* révén megváltoztatja a morális rendet. Azáltal azonban, hogy az emberi individuum bizonyos mértékig az egyházi hierarchia kikapcsolásával is eljuthat Isten közelébe, hallatlanul megnő az individuum jelentősége: Ockham felnőtt életének javát azzal tölti, hogy Bajor Lajos müncheni udvarából próbálja bizonyítani az egymást követő pápák eretnokségét – az egész egyház ellenében.

Ezek tehát azok a fő eszmék, amelyek a késő középkor és a korai újkor gondolkodását teljességgel áthatották. Ha a XVI. század szellemi életének két fontos további eseményére is fölhevítjük még – egészen röviden – a figyelmet, akkor már szinte teljes képet kaptunk arról, miért határozza meg a XVII. század első felét a bevezetőben említett, mélyen átélt bizonytalanság.

Egyfelől természetesen – amint ez már a korábbiakból is következik – a vallási tudás kritériumáról folytatott heves vitákra kell gondolnunk a Luther fellépését követő idő-

szakban. A protestánsok a katolikus egyház tradicionális (hit)igazságkritériumainak, az egyházatyák tradíciójának, a zsinati, illetve a pápai állásfoglalásoknak kétségbevonhatóságát igyekeztek bizonyítani, míg a katolikusok azt próbálták kimutatni, hogy az individuum egymaga nem képes a kinyilatkoztatott igazságok teljes körét föltárni. Az e vita eredményeként is kialakuló általános, szkepticizmusra hajló attitűd pedig másfelől még megerősítést is nyert Sextus Empiricus, a pyrrhonista szkepticizmus összefoglalója műveinek első latin kiadása révén a XVI. század hatvanas éveiben. A hitigazság kritériumának kérdése az egyáltalában vett igazság kérdésévé alakult. Sanchez és Montaigne pedig – akik a XVI. századi szkeptikus gondolkodás legjelentősebb képviselőinek tekinthetők – ráadásul még egy más forrásból is tapasztalhatta a hitigazság elbizonytalanodását: anyai ágon mindketten marannus családból származtak, vagyis olyan zsidó családból, amelynek tagjai a spanyol inkvizíció kényszere hatására katolizáltak. Hogy ez mekkora bizonytalanság forrása volt, azt az épp akkoriban Amszterdamba kivándorló s ott a zsidósághoz visszatérő marannusok – köztük a később ki is közösített Spinoza – története mutatja.

Ez az egész, sok forrásból fakadó bizonytalanság együtt formálja azt a lesújtó ítéletet, amelyet Descartes a módszerről szóló értekezésének önéletrajzi jellegű első részében a korabeli tudományosságról alkot. Nagyon tanulságos az a mód, ahogyan itt Descartes a teológiával kapcsolatos fenntartásainak hangot ad: *„Tiszteltem teológiánkat, s éppúgy ki akartam érdemelni a mennyországot, mint bárki más. Amikor azonban megtudtam, mint nagyon biztos dolgot, hogy az oda vezető út éppúgy nyitva áll a legtudatlanabb, mint a legtudósabb előtt, s hogy az oda vezető kinyilatkoztatott igazságok meghaladják értelmünket, nem mertem volna alávetni őket gyenge okoskodásomnak.”* Vagyis az egyetlen „nagyon biztos dolog” az, hogy az üdvösséghez vezető út nagyon bizonytalan. Van azonban ebben a megfogalmazásban valami, ami elgondolkodtatja az olvasót. Milyen furcsa, nagy nyomatékot kap itt az a tudás, amelyben pedig egy keresztény gondolkodó számára semmi rendkívüli nem kellene legyen, hiszen az egész középkoron át a legkülönbözőbb szerzők hangoztatják egyöntetűen az érvet, hogy tudniillik Krisztus nem filozófusokat választott tanítványaiul, hanem halászt, vámszedőt stb., tehát csupa „egyszerű” embert! Mi lehet e különös hangsúly magyarázata?

A válasz, úgy vélem, nem lehet más, mint hogy Descartes valójában nem „éppúgy” akarta kiérdemelni a mennyországot, „mint bárki más”, hanem – sokkal inkább. Az az ember nyilatkozik itt meg, aki számára egzisztenciális döntés az, hogy életét a tudománynak szenteli, s aki éppen ezért alapvetően többet vár el a tudástól, mint hogy pusztán csak *„tisztán lássak cselekvéseimben, és biztossággal haladjak előre ebben az életben”*, illetve hogy *„a természetnek mintegy uraivá és birtokosává válhassunk”*. Descartes számára kell, hogy legyen olyan út, amely a tudás révén vezet el az üdvösséghez, s ez az a pretenció, amely alapvető módon határozza meg egész filozófiai ténykedését. Aligha lehet persze kétséges, hogy az így elérhető (?) üdvösségnek semmivel sincs több köze a keresztény/keresztyén egyházon belül elérhető (?) üdvösséghez, mint az ugató állatnak a megfelelő csillagképhez; s épp ez, tudniillik az „üdvösség” kifejezésben *rejlő* homonímia az, ami a törekvést nagyjában-egészében helyeslő, azt továbbvinni próbáló Spinozánál, valamint az ezt az egész tervet teljességgel elutasító Pascalnál egyaránt nyilvánvalóvá válik: az utak itt válnak végérvényesen el.

1619. november 10-én Descartes „egy csodálatos tudomány alapjainak” (*mirabilis scientiae fundamenta*) felfedezéséről ad hírt naplóbejegyzésében. Filológiaiag ugyan nem lehet pontosan meghatározni, mit is fedezett föl Descartes ezen a napon, ám aligha távolodunk el nagyon az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy ez a tudomány éppen azért tűnhetett csodálatosnak, mert úgy látszott, meg tudja mutatni az üdvösséghez a tudáson keresztül vezető utat. Ahhoz, hogy ezt világosabban láthassuk, tulajdonképpen csak azt a vizsgálódást kell összeraknunk Descartes különböző műveiben található részekből, amellyel Descartes az ágostoni hagyomány felszólításának tesz eleget: *Noli foras ire, in te redi, in interiore homine habitat veritas*. (Ne kifelé indulj! Fordulj önmagadba, hisz a belső emberben lakozik az igazság!)

Mi az eredete és mi a jelentősége az „eszes léleknek”? Ez kiinduló kérdésünk a módszerről szóló értekezés nyomán. Az emberi szellem (*esprit*) – az itteni fejtegetések szerint – alapvetően két részből áll: egyrészt abból, ami közös bennünk és az állatokban, s aminek tekintetében lehetségesek fokozati különbségek is az egyes emberek közt, sőt az állatok olykor meg is haladhatnak bennünket (168., 199. o.). Ezt a részt a képzelet, a felfogás s az emlékezet alkotja, melyek létrejöttéhez nem szükséges külön isteni beavatkozást feltételeznünk, hanem elég csak annyit mondani, hogy az anyagi természetből az Istentől beléhelyezett törvényeknek megfelelően kifejlődő, igen összetett dolgok közé tartoznak. (Vö: ÉRTEKEZÉS V.) Hogy miként működik szellemünknek ez a része, azt a SZABÁLYOK AZ ÉRTELEM VEZETÉSÉRE című írás 12. szabálya mutatja be.

Másrészt azonban az emberi szellemnek van olyan összetevője is, amely egyedül az emberre jellemző: „[...] az ész (*la raison*) vagy a józan értelem (*le sens*), mivel csakis ez tesz bennünket emberré, és különböztet meg az állattól, egész mindenkiben.” (ÉRTEKEZÉS I, 168. o.) E tekintetben nem lehetségesek fokozati különbségek az egyes emberek között: vagy megvan valakiben ez az „ész” – és akkor még abban az esetben is ember, ha egy csimpánz könnyebben szoktatható házias viselkedésre –, vagy nincs meg – akkor pedig állat. Az állatoknak nem „kevesebb eszük van, mint az embereknek, hanem [...] egyáltalán nincs eszük”. (ÉRTEKEZÉS V, 199. o.) Ez az „eszes lélek” (*l'âme raisonnable*) mármost „semmiképp sem származtatható az anyag természetéből [...] hanem külön kellett megteremtetnie”. (Uo. 200. o.) Ez a „tény” azonban döntő fontosságú az üdvösséghez vezető út szempontjából: „Ha tudjuk, mennyire különbözik egymástól az emberi és az állati lélek, akkor sokkal jobban megértjük azokat az érveket, amelyek azt bizonyítják, hogy lelkünk egészen független a testtől, s ennél fogva nem is hal meg vele együtt. Minthogy pedig nem látunk más okokat, amelyek a lelket megsemmisíthetnék, azért természetesen jutunk ahhoz a belátáshoz, hogy a lélek halhatatlan.” (Uo. 200. o.) Vagyis az „eszes lélek”, az „ész”, a „józan értelem” funkciója nemcsak az, hogy antropológiai állandóként biztosítsa az állatoktól való elkülönítésünk lehetőségét, hanem megvan az az üdvőtörténeti jelentősége is, hogy általa lesz osztályrészünk a halhatatlanság. Az ELMÉLKEDÉSEK AZ ELSŐ FILOZÓFIÁRÓL szinopszisa ezt egy igen tanulságos érveléssel támasztja alá. Minden olyan szubsztancia, amelyet Isten teremt meg, romolhatatlan. Általában véve a test is szubsztancia, ennél fogva természetes úton nem is semmisülhet meg – ebből következtethetők ki a megmaradási törvények. Az emberi elme (*mens*) azonban „tisztá szubsztancia” a maga különös mivoltában is, ezért míg a – különös – emberi test elpusztulhat – habár a test általánosan véve fennmarad –, addig a különös emberi elme – vagyis az „eszes lélek” – „természeténél fogva halhatatlan”. A minden emberben meglévő, külön-külön megteremtett eszes lélek-szubsztancia tehát Descartes-nál a személyes halhatatlanság biztosítója. (Ezért felmérhetetlen jelentősé-

gű az a változtatás, amelyet Spinoza vitt véghez ezen a ponton: nála a különös emberi elme sem „*tiszta szubsztancia*”, hanem – a testhez hasonlóan – az egyetlen, végtelen szubsztancia modusza. A rendszer egységessé tételének ára a személyes halhatatlanság teoretikus lehetőségének feláldozása.)

Most, amikor már tudjuk, *mi* az bennünk, ami halhatatlan, azt kell megvizsgálnunk, milyen *tevékenység* az, amelyet az eszes lélek folytat, s hogyan kell azt helyesen végrehajtani ahhoz, hogy jutalmunk az örök boldogság legyen. (Tanulságos megfigyelni, hogy egyfajta aszimmetria uralkodik a jó és a rossz tekintetében Descartes-nál és Spinozánál: a kérdés mindig az üdvösség biztosítása, kárhozatról pedig szinte sohasem esik szó, Spinozánál az örökké tartó bűnhődés önellentmondás: amennyiben az elme „*halhatatlan*”, annyiban „*üdvözült*” is.)

Az „*eszes lélek*” alapvetően tisztán szellemi erő, amely különböző funkcióinak végrehajtása során ugyan különbözőképp működik, ám azonosságát nem veszíti el. (SZABÁLYOK XII. 131. o.) Két alapvető képessége van: az, „*hogy intuícióval megragadja és megismeri a dolgokat*”, s az, „*hogy ítélet állító vagy tagadó értelemben*”. (Uo. 134. o.) Az értelem megismerőképessége megragadja objektumát, majd a választás képessége elé tárja a megragadott ideát vagy tényállást (amikor ugyanis egy döntési szituációról van szó), s ez utóbbi képesség, az akarat vagy a szabad ítéletalkotás (*arbitrii libertas*) döntést hoz vagy az ideával kapcsolatos állítás igazságáról vagy hamisságáról, vagy pedig az adott szituációban követendő, illetve kerülendő magatartásról. A vizsgálódás logikai-ismeretelméleti síkjára jól láthatóan rátelepül az etikai-üdvörtörténeti sík. De mik a helyes döntés feltételei? Lássuk a negyedik elmélkedésnek a szabadságról szóló nevezetes – részben már idézett – passzusát: „*Ahhoz ugyanis, hogy szabad legyek, még csak arra sincs szükség, hogy mindkét irányba elmozdulhassak, hanem épp ellenkezőleg, minél inkább az egyik irány felé törekszem – akár azért, mert értelmemmel evidens módon belátom, hogy ez az igaz és jó választás, akár azért, mert Isten ezt a hajlandóságot helyezte bele gondolkodásom legmélyebb rétegébe – annál szabadabban választom ezt az irányt. Így aztán az is bizonyos, hogy a szabadságot sem az isteni kegyelem, sem a természetes megismerés nem csökkenti, hanem sokkal inkább növeli és erősíti. Az a semlegesség azonban, amelyet akkor tapasztalok, amikor nincs kényszerítő erejű érvem arra, hogy inkább az egyik, mint a másik irány felé forduljak, a szabadság legalsó foka, amely nem tökéletességről, hanem csupán gondolkodásbeli hiányosságról, vagyis negativitásról árulkodik. Ha ugyanis mindig tisztán látnám, mi az igaz, és mi a jó, sohasem mérlegelném, mit ítéljek, vagy mit válasszak. Így azután – jóllehet teljességgel szabad volnék – mégsem lehetnék soha semleges.*”

Figyeljünk föl arra, hogy bármennyire hangsúlyos is Descartes-nál az akarat függetlensége az értelem javaslatától, bármennyire istenképiségünk alapja is az, hogy az ítéletalkotás szabadsága épp „akkora” bennünk, mint Istenben, ez sem bennünk, sem Istenben – ott aztán kiváltképp nem – nem a mérlegelés lehetőségének köznapi értelemben vett szabadságát jelenti. Az Istenben ténylegesen megvalósuló, az emberben pedig valamely ideális célállapotként tételezett viszony a – szűkebb értelemben vett – értelem és akarat közt kettejük teljes egysége; azaz egy és ugyanaz az aktus (volna), amelyben egyrészt az értelem evidens – világos és határozott – belátást szerez(ne) objektumáról, s amelyben másrészt az akarat „habozás” nélkül igaznak, illetve követendőnek ítél(né) azt. A mérlegelés és a semlegesség szabadsága – amikor sem az egyik, sem a másik lehetőség nem világos és elkülönített ideákon alapul – az értelem végességének következménye. Az ideális az ember számára az volna, ha minden alkalommal úgy ítélhetne, mint amikor a háromszög ideájának világos és határozott meg-

ragadásával „egy-időtlenségben” igaznak állítja „a háromszög szögeinek összege egyenlő két derékszöggel” tételt. (Innen nézve érthető meg igazán az is, miért olyan jelentős a matematika, a „matematikai” [Heidegger] Descartes számára.) Ha az összes cselekvési szituációban is így tudnánk dönteni, nem volna kétséges, hogy eszes lelkünk eljutna az üdvösséghez. Ha azonban kénytelenek vagyunk „fontolgatással fecsérelni az időt”, ha nem valamilyen belső szükségyszerűség késztet ellenállhatatlan – „pozitív” – szabadsággal arra, hogy így vagy úgy döntsünk, akkor bárhogyan döntünk is, mindenképp „tévedünk és vétkezünk”.

„De hát akkor honnan származnak hibáim? Csakis onnan, hogy valahányszor csak tovább terjed az akarat, mint az értelem, nem tartom meg az akaratot értelem szabta határai közt, hanem még azokra a dolgokra is kiterjesztem, amelyeket értelmem még nem lát át. Márpedig amikor az akarat semleges objektumait illetően, akkor könnyen eltér az igaztól és a jótól, s így esik meg, hogy tévedek, s vétkezem. [...] Valahányszor [...] nem látom be elég világosan és határozottan, mi az igazság, ha valamiképp megtartóztatom magam az ítéletalkotástól, világos, hogy helyesen cselekszem, s nem tévedek. Am ha akár állítok, akár tagadok valamit, nem helyesen élek akaratom szabadságával, s ha a hamis irányba fordulok, nyilvánvaló módon tévedek, de ha a másik irányt teszem magamévá, s így véletlen folytán eltalálom az igazságot, ettől még nem leszek kevésbé vétkes, mert hiszen a természetes világosság által nyilvánvaló, hogy az értelem belátásának mindig meg kell előznie az akarat meghatározását. S épp az akarat szabadságával való visszaélés az, amelyben benne rejlik a hiba formáját alkotó priváció.”

Miután már tudjuk, hogy mi az eszes lélek helyes működésének kritériuma, vagyis miután már tudjuk, hogy az üdvösséghez való eljutás feltétele az akarat helyes döntése, most azt kell tisztázni, hogyan érhetjük el azt, hogy az akarat mindig helyesen döntsön. Két út kínálkozik itt. Vagy az értelmet kellene kiművelni olyképp, hogy minden helyzetben képes legyen világosan és határozottan megjelölni a követendő utat – s ekkor, a fenti idézet alapján, már nem is tudnánk visszaélni akaratunk szabadságával, vagy – ha erről lemondunk – olyan technikákat kellene kidolgozni, amelyek megakadályozzák az ítéelőképesség szabadságának helytelen használatát. Ez utóbbival mi most nem kívánunk foglalkozni, mivel Descartes fő törekvéséhez sem ez áll közelebb. Azt próbáljuk inkább megvilágítani, hogyan gondolja Descartes felépíthetni a *mirabilis scientiát*, azt a tudást, amely képes részesíteni bennünket az egyedül a tudás révén elérhető üdvösség csodájában.

Hogy Descartes fő törekvésének ez az út felel meg igazán, azt világosan láthatjuk a SZABÁLYOK első pontjának egy részletéből: „Ha tehát valaki komolyan akarja kutatni a dolgok igazságát, akkor nem szabad valamilyen részlettudományt választania, mert mind összefüggnek egymással, és kölcsönösen függnek egymástól; hanem csupán az ész természetes világosságának fokozására legyen gondja, nem azért, hogy megoldja az iskolának ezt vagy azt a problémáját, hanem azért, hogy az értelem az élet minden helyzetében meg tudja mutatni az akaratnak, mit kell választania.” (98. o.) S miért ne értelmezhetnénk a közvetlenül ezt követő mondat sejtelmes zárlatát saját gondolatmenetünk szellemében úgy, hogy „az ész természetes világosságának fokozása” révén nemcsak az e világi – akár összemberi – boldogulás volna elérhető, hanem az az üdvösség is, amelyben immár nem csupán reménykedni lehet? „S rövidesen csodálkozva fogja észlelni (brevi mirabitur), hogy egyrészt sokkal nagyobb haladást tett, mint azok, akik részletproblémákkal foglalkoznak, s másrészt hogy nemcsak elérte mindazt, amire mások törekszenek, hanem sokkal többet is, mint azok valaha is remélhetnének (sed altiora [!] etiam quam possint exspectare).”

Amint ezt az iméntiekben láttuk, Descartes az emberi lelket két részre bontja: az egyik rész nem különbözik az állatok lelkétől, s így külön teremítő aktusra sincs szükség létrejöttéhez. A másik rész azonban ember mivoltunk és túlvilági életünk garanciája is egyben, az a képesség, amelynek helyes működtetése üdvösségünk biztosítója. Ez, úgymond, Isten külön teremítő aktusa révén kerül kapcsolatba az emberi testtel. Erre az isteni eredetre utal az az elnevezés is, amelyet a SZABÁLYOK XII. része vezet be a lélek rész megjelölésére: „az az erő, amelynek segítségével tulajdonképp megismerjük a dolgokat, tisztán szellemi természetű [...] [...] egy és ugyanaz az erő, amelyről, ha a képzelettel együtt a közös érzékre irányul, azt mondjuk: lát, megérint valamit stb.; ha csupán a képzeletre irányul, [...] akkor azt mondjuk: emlékezik [...] vagy elképzel, illetve felfog valamit; végül ha egymagában működik, akkor azt mondjuk róla: megért valamit. [...] Ugyanazt az erőt nevezzük tehát e különböző funkciói szerint tiszta értelemnek, vagy képzeletnek, vagy emlékezetnek, vagy érzéknek; tulajdonképpen azonban szellemnek (ingenium) nevezzük [...]” (131; AT X, 416) Nos ez az ingenium, ez a tisztán szellemi erő az, amelyet nem sokkal később „az értelem valamilyen velünk született világosságának” (*lumen ingenitum*) nevez Descartes, s nyilvánvalóan erre utal az ÉRTEKEZÉS első részének zárlatában olvasható két jellegzetes kifejezés is, az „értelmünk természetes világossága” és „az ész szava”. Ez a velünk született szellemi erő azonban nem *tabula rasa*, még akkor sem, ha „még a skolasztikus filozófusok is elvül fogadták el, hogy semmi sincs az értelemben, ami ne lett volna előbb az érzékekben”. (ÉRTEKEZÉS IV. 188. o.) Valójában kettős értelemben sem „üres tábla” ez az erő: egyfelől már eleve benne rejlenek bizonyos alapműveletek, másfelől pedig olyan ismeretcsírák is találhatóak benne, amelyek anyagot szolgáltathatnak e műveletekhez. A két velünk született alapművelet az intuíció és a dedukció. „De ha a módszer helyesen kifejti, hogyan kell alkalmazni az elme intuícióját, [...] s hogyan kell megtalálni a dedukciókat, [...] akkor, úgy tűnik, semmi sem hiányzik ahhoz, hogy e módszer teljes legyen, hiszen tudásra egyedül az elme intuíciója vagy dedukciója révén tehetünk szert [...] Arra ugyanis már nem terjedhet ki ez a módszer, hogy megtanítsa, miként kell magukat ezeket a műveleteket végrehajtani, mivel valamennyi művelet közül ezek a legegyszerűbbek és a legelsőek, úgyhogy ha értelmünk nem tudná már eleve működtetni őket, sohasem fogná föl magának a módszernek még a legkönnyebb előírásait sem.” (SZABÁLYOK IV. 105. o.; AT X, 372) Ugyanitt az ismeretcsírákról, a velünk született ideákról is említést tesz Descartes: „Az emberi elmében ugyanis van valami isteni, amelyben a hasznos gondolatok első magvai úgy vannak elvetve, hogy gyakran, bármennyire elhanyagolják és téves irányban folyó tanulmányokkal elfojtják is őket, önként gyümölcsöt teremnek.” (105. o.) Az ÉRTEKEZÉS negyedik részének imént idézett helyén azt olvashatjuk, hogy mindenekelőtt Isten és a lélek ideája az, ami „sohasem volt az érzékekben”. A SZABÁLYOK negyedik része az aritmetikát és a geometriát olyan tudománynak tartja, amely pusztán a velünk született megismerő erőben benne rejlő alapelvekből (*ex ingenitis hujus methodi principiiis*) bontakozik ki, s nem nehéz belátni, hogy a matematika Descartes által sokat emlegetett példaértékűsége valamennyi tudomány számára legalább részben épp abban áll, hogy megmutatja azt az utat, amelyen e tudományoknak járniuk kell: létre kellene hozni egy olyan egyetemes tudományt, amely az Istentől belénk helyezett ideákból – mindenekelőtt Isten és a lélek ideájából – bomlana ki a belénk helyezett műveletek, az intuíció és a dedukció segítségével. E tudomány fölépítését a XII. szabály nagy vonalakban a következőképp adja meg. Az elme – intuíciója révén – belátja az – értelmünk szempontjából – „egyszerű természeteket”, vagyis ideákat, s ugyanúgy szükségszerű kapcsolataikat is. A szükségszerű kapcsolatok igen tanulságos példája az a két tétel, amely Descartes későbbi műveiben középponti szerepet játszik: „értelmi aktusokat hajtok végre,

tehát rendelkezem a testtől különböző elmével”, illetve „vagyok, tehát van Isten”. (Észre kell vennünk, hogy az itt vázolt megközelítésnek nagy szerepe lehet annak megvilágításában, hogy miként kell és miként nem szabad értenünk a „következtetést” az afféle tételekben, mint amilyen a „gondolkodom, tehát vagyok” vagy „Az imént mondottak alapján azt kell következtetnünk, hogy Isten szükségképp létezik”. [ELMÉLKEDÉSEK III.]) A szigorú értelemben vett tudás ideálja rajzolódik ki ezekből a fejtegetésekből: „az egész emberi tudás (*omnis humana scientia*) abban áll, hogy határozottan lássuk, miként alakítják ezek az egyszerű természetek együttesen a többi dolgot képező összetételeket”. „[...] soha nem érthetünk meg egyebet, mint ezeket az egyszerű természeteket s egymással való bizonyos keveredésüket, vagyis összetételüket.” „[...] csupán két út nyílik az embereknek az igazság biztos megismerésére: az evidens intuíció és a szükségyszerű dedukció.”

Ha mármost e szigorú értelemben vett tudás töltené be értelmünket, akkor nyilvánvalóan sohasem haboznánk az akarat sem, hanem mindig azt választanánk, amit az értelem – világos és határozott belátásként – elé tárna. Vagyis sohasem tévedne, sohasem vétkezne, s az üdvösség biztosítva volna számára.

Anélkül, hogy itt a részletek tárgyalásába bocsátkoznánk, általánosságban három fő nehézséget kell megemlítenünk ezzel az elképzeléssel kapcsolatban. Először is, feltevé, hogy képesek vagyunk megalkotni magunkban a tudásnak azt a rendszerét, amely velünk született ideáinkból kiindulva, a velünk született műveletek révén magába foglalná a lehetséges tudás összességét, a bevezetőben említett „ideisztikus előfeltevés” alapján még mindig kérdéses volna, hogy így megszerzett ideáinknak van-e objektív realitása. Létezik-e egyáltalán világ, s ha igen, vajon ideáink pontosan adják-e vissza e világ fölépítését? E nehézség föloldására szolgál Descartes-nál az a filozófiai istenfogalom, amely annyit azért még őriz keresztényi eredetéből, hogy Istent azon létezőként állítja elénk, amely valamennyi tökéletesség foglalata – vagyis ő a legfőbb jó, s egyúttal igazmondó is –; márpedig az így fölfogott Istennel nem férne össze, ha az, amit ő ültetett belénk, a megtévesztésünket szolgálná. Mint később látni fogjuk, Pascal világosan érzékelte azt a „kettős játékot”, amelyet itt Descartes játszani kényszerült.

Egy másik nehézség abból fakad, hogy hiába az *a priori* ismeret hangsúlyozása, valamiképp mégis helyet kell biztosítani a természettudományos kísérleteknek, valamint a mások által elért eredményeknek is, hiszen végül is igencsak kérdéses, hogy vajon egyetlen ember képes volna-e megalkotni magában az egész tudomány rendszerét. Az ezzel kapcsolatos bizonytalanságot tükrözi az ÉRTEKEZÉS hatodik részének zavart töprengése arról, hogy vajon közre kellene-e adni az elért tudományos eredményeket vagy sem. Itt aztán megjelenik a háttérben a tudományos haladás koncepciója is – persze csak határozatlanul –, s ezzel együtt fölmerül az a kérdés is, hogy egyáltalán ki – vagy mi – ennek a „csodákra képes tudásnak” a szubjektuma: az individuum vagy valamilyen értelemben az egész emberi nem.

A harmadik nehézség abból ered, hogy az etikailag releváns döntések mindig konkrét, egyedi körülmények közt születnek meg, míg a „csodálatos tudomány” tételei a maguk általános érvényűségében túlságosan is távol vannak az egyedi situációktól. Vagyis kérdéses, hogy a teoretikus ismeret minden további nélkül konvertálható-e gyakorlati tudássá. Ezt a kérdést – amely az egész vállalkozás szempontjából döntő jelentőségű – Descartes így nem veti föl. Az a nehézség, amelyet ő ezen a ponton azért nagyon jól lát, s amellyel nem is tud igazán megbirkózni, az az időzavar. Az ELMÉLKEDÉSEK zárómondata sokat elárul ebből a birkózásból: „Mivel azonban szükségképp csele-

kednünk kell, s mivel a cselekvés e kényszere nem hagy mindig időt az efféle alapos vizsgálódásra, el kell ismernünk, hogy az emberi élet az egyes dolgokat illetően gyakorta ki van téve a tévedés veszélyének, s végül is be kell látnunk, hogy természetünk erőlteti.” Descartes persze nem adja föl: az Erzsébet hercegnőhöz írott levelekben is ott az értelem alapvető jelentőségének hangsúlyozása cselekedeteink meghatározásában – de ott van annak belátása is, hogy az értelem képtelen eleget tenni e feladatának.

*

Mig Descartes, akinek óvatos, konfliktuskerülő magatartásáról legendák szólnak, nyilvánosan az e világi, az e természetben elérhető boldogság előmozdításáról beszél, mint elsődleges célról – s közben titkon igyekszik a tudás üdvözítő szerepét megalapozni –, míg ő látszólag radikalizálja a kételkedés művészetét, s az akaratnak az értelemmel szembeni függetlenségét hangsúlyozza – hogy közben azért végső soron mégis mindenfajta szkepszis előzetes gyökértelenítése s az akaratnak az értelem alá rendelése legyen a végső célja, addig Spinoza nemcsak hogy a megkívánható legteljesebb nyíltsággal valamifajta „örökre állandó és tökéletes öröm élvezetét” keresi, hanem többször is olyan megfogalmazásokat használ, amelyek az olvasóban azt a meggyőződést keltik, hogy ő szinte már el is érte célját. Minthogy minden partikuláris közösségtől eloldotta magát, nála nincsenek olyan, tradíciók meghatározta alapelvek, amelyek befolyásolhatnák a filozófia új öntudatát alkotó alapbeállítódást: az e világi boldogulás révén valamiképp mégis örökkévaló boldogság elérésére való törekvést, melynek egyedüli eszköze a „matematikai észrendszer” (Heidegger) kialakítása volna, éspedig az elme adekvát ideákat szolgáltató képességei, az ész és az értelem révén. Az eltolódás nagysága a legjobban a – descartes-i mintára – ideiglenes életszabályokat megfogalmazó írásban, az értelem megjavításáról szóló tanulmányban mérhető fel.

Mint ez közismert, Descartes az ÉRTEKEZÉS harmadik részében egy „ideiglenes etika” néhány szabályát fogalmazza meg, amelyek érvényessége addig terjed, amíg nem sikerül eljutni a tudás üdvösségét biztosító „végleges” etikához. „[...] hogy addig se maradjak határozatlan a cselekedeteimben, amíg az ész kényszere folytán az vagyok ítélleteimben, s ez idő alatt is a lehető legboldogabban élhessek, bizonyos ideiglenes erkölcsöt alkottam magamnak, amely csak három vagy négy vezérelvből állt.” (179. o.) E szabályok közül az első kimondja, „hogy engedelmeskedjem hazám törvényeinek és szokásainak, állhatatosan ragaszkodom ahhoz a valláshoz, amelyre Isten kegyelméből gyermekkorom óta oktattak [...]”. Descartes-nál ez a „ragaszkodás” elég erős ahhoz, hogy különböző műveiben azért valamiképp csak megpróbáljon helyet találni a megismerés leírásakor az emberi ész „természetes” világosságára vissza nem vezethető isteni sugallatnak. (Vö. SZABÁLYOK IV., XII.)

Mindebből Spinozánál már semmi sem marad. A Leo Strauss által oly kedvelt megfogalmazás a TANULMÁNY-ban szinte megütközést keltően éles: „Beszéljünk a tömeg felfogóképessége szerint (ad captum vulgi), s tegyünk meg mindent, ami nem akadályoz bennünket célunk elérésében. Mert nem csekély az az előny, amelyet a tömegnél elérhetünk [...] Végül csak annyi pénzt vagy bármi egyéb dolgot szerezzünk, amennyi elegendő az élet és az egészség fenntartására és az ország szokásainak, amelyek nem ellenkeznek célunkkal, követésére.” (169. o.) Descartes még csak előkészítette a terepet: kinyilvánította az individuum alapvető jogát arra, hogy a mindenkiben egyformán benne rejlő ész alapján – amelynek megbonthatatlanul egész volta mindenkit közvetlenül az emberiség képviselőjévé avat – döntést hozzon bármely partikuláris tradícióról. Az alapvető fordulatot tehát már Descartes végrehajtotta, csak éppen – „ideiglenesen” – mintegy lemondott frissen dekla-

rált jogáról. A partikuláris tradíciókon alapuló társadalmi szabályrendszerek már nála sem *sui juris* meghatározó entitások, hanem pusztán azon az alapon, hogy az individuum szabad döntése meghagyta szabályozó funkciójukat. Az individuum „*potentia absolutá*”-ja azonban elvileg bármikor „visszavonhatja” ezt az engedélyt – mint ahogyan már Spinozánál, épp csak egy nemzedékkel később, vissza is vonja. A partikularitás csillagfényét menthetetlenül kioltja annak az egyetemes igazságnak a fénye, amely „*megvilágítja önmagát és a hamisat*”. Ebből következik az is, hogy míg Descartes leplezetlen megvetéssel szól a társadalom adott rendjének fölforgatóiról (ÉRTEKEZÉS II.), addig Spinozánál a saját boldogsághoz hozzátartozik a többi individuum boldogsága is, amelynek érdekében fontos feladat a társadalom megreformálása: „[...] *oly társadalmat kell alkotni, amilyen kíváncsatos ahhoz, hogy minél többen, minél könnyebben és biztosabban eljussanak idáig.*” (168. o.) És ezen mit sem változtat az, hogy az ETIKA végső perspektívájában a boldogok közösségének társadalomátalkító programja behalványul az értelem „*megjavításának*” alpprogramjába, s célja nem emberek társadalma, hanem örökkévaló elmék misztikus közössége lesz Isten végtelen értelmében: „[...] *lelkünk, amennyiben megismer, a gondolkodásnak örök modusza, amelyet a gondolkodásnak valamely más örök modusza determinál, s ezt újra más, s így a végtelenségig; úgyhogy valamennyi modusz együttvéve Isten örök és végtelen értelmét alkotja.*” (398. o.)

A spinozai gondolkodást tehát teljes egészében ez a racionalista – vagy talán inkább: intellektualista – üdvösség- és halhatatlanságvágy határozza meg. Nagyon plasztikus képet kapunk erről, ha egymás mellé állítjuk a program kijelölését egyfelől s a célhoz ért gondolkodó örömteli megnyilatkozását másfelől: „*A legfőbb jó pedig az, ha az ember odáig jut, hogy lehetőleg más egyénnel együtt részese ennek a természetnek. Hogy pedig milyen ez a természet, azt megmutatjuk majd a maga helyén, tudniillik hogy az annak az egységnek a megismerése, amely összekapcsolja az elmét az egész Természettel.*” „[...] *a bajok abból származtak, hogy az egész boldogság vagy boldogtalanság [...] annak a tárgynak mineműségében rejlik, amely iránt szeretettel viseltetünk. [...] De a szeretet egy örök és végtelen dolog iránt csakis örömmel táplálja a lelket, s ebbe az örömbe nem vegyül semmiféle szomorúság.*” (TANULMÁNY. 167. o.) „*Az ismeret harmadik neméből ered szükségképpen az Isten iránt való értelemi szeretet.*” (ETIKA. 389. o.) „*Az elmének ezt a szeretetét az elme cselekvéseihez kell számítani; s ennél fogva oly cselekvés, amellyel az elme önmagát szemléli, Isten ideájának mint oknak kíséretében [...]* Ebből világosan megértjük, miben áll üdvösségünk, vagyis boldogságunk, vagyis szabadságunk: tudniillik az Isten iránt való állandó és örök szeretetben.” (ETIKA. 392. o. Az én kiemeléseim.)

Annak a hidnak, amely a „mindennapi életet” összeköti ezzel az üdvösség értelmében vett boldogsággal, három alappillére van (arról, hogy milyen jellegűek az itt fel lépő nehézségek, ezúttal nem szólunk; épp ezekkel a nehézségekkel foglalkozik azonban a szerző HEILSFAGMENT című monográfiája). Először is, értelem és akarat Spinozánál már mindig is úgy viszonyul egymáshoz, ahogyan Descartes-nál csak a végponton viszonyulna: az akarat „*alacsonyrendű*”, „negatív” szabadsága teljességgel átadja helyét az értelemnek való feltétlen alárendeltségnek (lásd ETIKA II. 48–49. tétel). Ez Spinozánál egyrészt azt jelenti, hogy ha az – „*emberi*” – értelem megragad valamit, azt egyúttal habozás nélkül állítja is, másrészt pedig azt, hogy a független akaráthoz kötődő *potentia absolutának* az „*isteni*” értelemmel szemben sincs helye: ha az ember megszerezte az intuitív tudományt, megszerezte egyszersmind az üdvösség értelmé-

ben vett boldogságot is – amint ez a fenti idézet alapján is egyértelművé válik. A gyermekkorában elsajátított valláshoz ragaszkodó Descartes idéig – érthető okokból – nem juthatott el.

A második pillér épp az imént említett „*intuitív tudomány*” léte s megléte minden egyes emberben. A megismerésnek arról a neméről van itt szó, amely „*Isten bizonyos attribútumai valóságos lényegének adekvát ideájától a dolgok lényegének adekvát ismeretéhez halad tovább*”. Mivel pedig „*bármely testnek vagy valósággal létező egyes dolognak ideája szükségképp magában foglalja Isten örök és végtelen lényegét*”, ezért „*az emberi léleknek adekvát ismerete van Isten örök és végtelen lényegéről*”, vagyis „*Isten lényege és örökkévalósága mindenki előtt ismeretes. Minthogy pedig minden Istenben van, s mindent általa fogunk fel, azért ebből az ismeretből [...] megalkothatjuk az ismeretnek azt a harmadik nemét, [...] amelynek kiválóságáról és hasznáról az ótódik részben lesz alkalmunk szólni*”. (ETIKA II. 47. tétel, megj. 134. o.) Amíg Isten ideája, mint a „*csodákra képes tudomány*” alapzata, Descartes-nál az értelemmel és akarattal rendelkező Isten külön teremtő aktusa által kerül bele az egyes emberi testbe, addig ugyanez az idea Spinozánál bizonyos logikai-metafizikai szükségszerűséggel már eleve benne van minden ideában, így az emberi testnek az emberi elmét alkotó ideájában is.

A harmadik pillér az az állítás, mely szerint az emberi elmében nemcsak az emberi testet érő külső, testi behatások s az ebből fakadó inadekvát ideák nyomán támad az örömmel vagy a szomorúságnak valamely levezetett indulata (erről részletesebb elemzést ad a szerző ETIKA AZ ETIKÁBAN című írása), hanem lehetségesek pusztán szellemi, „*aktív*” örömek is, amelyek az elmének a testi tapasztalattól független, magasabb rendű megismerési módjaiból származnak. (ETIKA III. 53–54. és 58–59. tétel.)

Ha e három alappillér szilárdságát nem kérdőjelezzük meg, akkor voltaképp már csak arra a kérdésre kellene választ kapnunk, hogy miért is olyan „*nagyon nehéz*” e boldogsághoz vezető út. „*Mert hogyan volna különben lehetséges, ha szemünk előtt volna az üdvösség, s elérhető volna fáradság nélkül, hogy csaknem mindenki elhanyagolja? De minden, ami kiváló, éppoly nehéz, mint amilyen ritka.*” (ETIKA V.) Ez a nem különösebben eredeti *bonmot* persze nem válasz, hanem inkább a kérdés megkerülése. Anélkül, hogy elkezdenénk ennek a háttérét részletesebben elemezni, hadd utaljak arra a perspektíva-váltásra, amelynek nyomán Spinoza az ETIKA döntő pontjain nem az emberről (*homo*), hanem az elméről (*mens*) beszél, s ez utóbbi „*javát*”, boldogságát minden további nélkül behelyettesíthetőnek véli az előbbiébe. Mindez annyiban érinti mostani vállalkozásunkat, hogy az „*emberi*” szemléletmódhoz Spinoza másfajta boldogságelképzelést kapcsol: az üdvösség (*salus*) értelmében vett boldogság (*beatitudo*) helyett a boldogulás értelmében vett boldogságot (*felicitas*). (ETIKA IV. 18. tétel megjegyzése, illetve 26–28. tétel.) Ezt a boldogságot írja le a IV. rész 45. tételéhez tartozó megjegyzés az ETIKA-ban szokatlan ékesszólással: „*Felhasználni tehát a dolgokat, s amennyire lehet, gyönyörködni bennük (de nem a meguntásig, mert ez már nem gyönyörködés): a bölcs emberhez illő dolog. A bölcs emberhez illő, mondom, hogy mértéktelenül erősítse és üdítse magát ízes ételekkel és italokkal, gyönyörködjék jó illatokban, zöldellő növények szépségében, szép ruházatban, zenében, testgyakorló játékokban, színelőadásokban és más effélében, amit mindenki másnak kára nélkül élvezhet. Mert az emberi test igen sok, különböző természetű részből van összetéve, amelynek folyton új és változatos táplálékra van szüksége, hogy az egész test egyformán alkalmassá váljék mindarra, ami természetéből következik, s ennél fogva hogy a lélek is alkalmassá váljék sok dolognak egyszerre való megismerésére.*”

Vagyis Spinoza semmiképp sem a világtól elvonuló misztikus. Talán éppen ezért is bontakozik ki nála teljesebben a XVII. századi tudóst lelkesítő perspektíva, mint Descartes-nál: az ember elméje pusztán adekvát tudása révén „örökre állandó és tartós örömben” részesülhet, s a kérdés csupán ennyi: melyik út (methodus) vezet el személy szerint engem odáig.

*

„Descartes, haszontalan és bizonytalan.” Pascal nagyon világosan látta a beállítódás e gyökeres átalakulását már a descartes-i vállalkozásban is. Mint ahogyan nagyon világosan látta azt az aszimmetriát is, amely abban nyilvánult meg, hogy az emberi élet az új gondolkodóknál az e világi rossz és az örökkévaló üdvösség feszültségtérében jelent meg. Nem mintha az ő kiindulópontja nem az ember boldogságkeresése lett volna. „Minden ember boldogságra törekszik; ez alól senki sem kivétel; akármilyen különböző eszközöket használjon, mind erre törekszik.” (425.) Ő azonban – legalábbis kései művében, a GONDOLATOK címen közreadott vázlatokban – eleve másként látja e törekvést, mint kortársai. „Bevallom, mihelyt elem tárja a keresztény vallás azt az alaptételét, hogy az emberek természete bűnre hajlóvá lett, és elfordult Istentől, ezzel egyúttal felnyitja a szememet, hogy mindezzel ennek az igazságnak a jegyeit lássam.” (441. vö. még 556.) Pascal tehát teljesen más megvilágításban látja „mind az emberi természetet, mind pedig általában a világ folyását”, mint azok a gondolkodók, akiknek szemléletét a „matematikai” beállítódás határozta meg. Ebből ered a matematika értelmében vett rendszer elleni éles polémiája: „a matematika [...] mélysége ellenére haszontalan valami”. (61.) Ez a rendszer ugyanis – mint ezt már láttuk – abból indul ki, hogy bizonyos, az emberi elmében eleve benne rejlő fogalmak mint kiinduló alapelvek segítségével megalkothatjuk azt az egyetemes tudományt, amely aztán „csodákra képes” az örök boldogság elérését illetően is. Pascal azonban ezt az elgondolást eleve elhibázottnak tartja. Úgy véli, hogy az ember még arra sem képes, hogy megszerezze a kiinduló alapelvek ismeretét: „Ismerjük meg hát határainkat; valami, de nem minden vagyunk; az osztályrészünkül jutott lét megfoszt bennünket a semmiből születő alapprincípiumok ismeretétől.” (72.) Descartes és Spinoza ezzel szemben abban az egyben feltétlenül egyetértett, hogy megvan bennünk az alapelvek ismerete. Az egyetlen vitatott kérdés köztük az volt, hogy milyen módon a legcélszerűbb elvezetni az olvasót ehhez az ismerethez. Ám ha Pascalnak van igaza, s csakugyan nincs megfelelő ismeretünk az alapelvekről, akkor eleve reménytelennek látszik a „matematikai észrendszer” fölépítésén fáradozni. Akkor képtelenek vagyunk a bizonyos tudásra, nincs semmi állandó a számunkra. „Bármennyire égünk is a vágytól, hogy szilárd talajra, valami végső és állandó alapra leljünk, [...] minden fundamentumunk összeroppan, s feneketlen mélység nyílik alattunk.” Kézenfekvő arra gondolnunk, hogy itt egy Descartes-tal való polémia bontakozik ki. Hiszen Descartes az, akinek fő törekvése, hogy megrendíthetetlen alaplaztra leljen, amelyen aztán újra fölépíthetné a tudományok egész épületét, s így eljuthatna odáig, hogy az etika nem „homokra és sárra épült büszke palotához” volna hasonlatos. Ennek az egész programnak az alapja pedig az a matematikai bizonyosság, amely már a kezdet kezdetén is Descartes szeme előtt kellett hogy lebegjen, mint a bizonyosság minden területen elérendő – és elérhető – általános érvényű modellje. Erre a programra vonatkoznak Pascal sokat sejtető kifakadásai: „Írni azok ellen, akik túlságosan belemerülnek a tudományokba. Descartes.” (76.) „Descartes, haszontalan és bizonytalan.” (78.)

Mi az tehát, ami miatt Pascal szerint a descartes-i vállalkozás eleve kudarcra van ítélve? Nem más, mint maga a kiindulópont; e kiindulópont ugyanis túlságosan is so-

kat vár el az embertől. Attól az embertől, aki a pascali perspektívából tekintve „*semmi a végtelenséghez, minden a semmihez viszonyítva, [...] végtelen messze van tőle, hogy felfogja a szélsőségeket, a dolgok végcélja és lételeve leküzdhetetlenül rejtve van számára egy áthatolhatatlan titokban*”. (72.) Korábbi elgondolásától eltérően Pascal itt úgy foglal állást, hogy a tudományok esetleges haladásában sem lehet bízni: a jövőtől sem várhatjuk az emberi képességek kibontakozását. „*Minden, ami tökéletesedik a haladásban, tönkre is megy a haladásban; ami valaha gyenge volt, sohasem lehet tökéletesen erős*.” A descartes-i és a spinozai gondolkodást mélyen meghatározó, ki nem mondott előfeltevés, mely szerint az emberi és az isteni értelem alapvetően nem különbözik egymástól, Pascalnál kifejezetten érvényét veszti. „*Az ész legnagyobb cselekedete annak felismerése, hogy végtelen sok dolog van, amely meghaladja*.” (267.) „*Életem jó részét abban a hitben töltöttem el, hogy létezik igazság; és ebben nem is tévedtem; mert létezik, már amennyit Isten hajlandó volt nekünk feltárni belőle. De én ezt nem így értettem, és ebben tévedtem; azt hittem ugyanis, hogy az emberi igazságosság lényegileg igazságos, és hogy van olyan képességem, amellyel meg tudom ismerni és ítélni*.” (375.) Pascal itt karteziánus korszakára gondol, amelyben épp ő volt az, aki a jellegzetesen újkori haladáskonceptiót először fogalmazta meg egy sokáig kiadatlan töredékben. A fordulópontot kétségkívül a matematikaitól eltérő rend előtérbe kerülése jelenti Pascal gondolkodásában: „*A rend pedig azt kívánja, hogy (az ember) önmagán, a teremtőjén és a rendeltetésén kezdje a gondolkodást*.” (146.) Ha az ember helyzetét e világban nem – állítólagos – képességei felől nézzük, s ha az Istent „*nem egyszerűen a geometriai igazságok és az elemek rendjének a megalkotójaként*” tekintjük – ez ugyanis „*a pogányok és az epikureisták Istene*” (556.) –, hanem „*Ábrahám, Izsák és Jákob Isteneként*”, akkor – Pascal perspektívájából – azt láthatjuk, hogy az emberi természet Ádám vétke nyomán gyökeresen megromlott, s reménytelenül messze került mindenfajta bizonyosságtól. Az „*ember ma hasonló az állatokhoz, oly távol került tőlem*” – mondja „*Isten Bölcsessége*” –, „*hogy alig van valami zavaros tudása alkotójáról: annyira elhomályosultak vagy összezavarodtak ismeretei*”. (430.) Vagy ahogyan ezt egy vázaltszerű töredék megfogalmazza: „*Első rész: Az emberi természet rosszra hajló lett. Magából a természetből. Második rész: Van valaki, aki mindent helyrehoz. A Szentírásból*.” (60.) A kárhozottatott filozófusok pedig – ahelyett, hogy gyógyírt találtak volna az emberi nyomorúságra – bizonyos értelemben lemásolták az első emberpár vétkeit: „*Önmaga középpontja kívánt lenni, segítségemtől függetlenné akart válni. Kivonta magát uralmam alól; [...] velem egyenlőnek hitte magát, [...] önmagában vágyott meglegelni boldogságát*” – „*idézi föl*” az „*isteni Bölcsesség*”. (430.) Ez azonban egyúttal azt is jelenti, hogy habár Isten mint filozófiai fogalom megjelenik is e filozófusok rendszereiben, szerepe pusztán a világ teremtésére és fenntartására korlátozódik. A Biblia istenképének – legalábbis a matematikai – ésszel felfoghatatlan elemei – s itt elsősorban az ember természetét felöltő Istenre kell gondolnunk – feltűnően hiányoznak e rendszerekből, s nem pusztán megalkotóik feledékenységéből fakadóan. Ha ugyanis az evangéliumok Jézus Krisztus-alakja bebocsáttatást nyerne a rendszerbe, azonnal kérdésessé válnék az emberi és az isteni értelem homogeneitásának előfeltevése, s ezzel együtt az is, hogy az ember képes-e arra, hogy saját maga, mindenféle közvetítő nélkül gondoskodjék boldogságáról. „*Ha történetesen Istent jelölték meg célokul, azt csak azért tették, hogy lovat adjanak kevélységeknek alá: azt képzellették veletek, hogy hozzá hasonlóké és természeteknél fogva egyformák vagytok vele*.” (430.) S éppen ez a Descartes-tal szembeni ellenérzés végső alapja: „*Nem tudok megbocsátani Descartes-nak; legszívesebben egész filozófiájában meglelt volna Isten nélkül; mégse tudta azonban elkerülni, hogy ne adasson vele egy pöccintést, amellyel mozgásba hozta a világot; de aztán nem tud mit kezdeni Istennel*.” (77.) Pedig

valójában – mint ahogyan ezt Pascal világosan látja – Descartes-nak épp a velünk születettség tanának megalapozásához nagy szüksége van a keresztény istenkép egyes elemeire: „Márpedig velünk születettségüknek [az alapelvekről van szó] ez az érzése nem meggyőző bizonyítéka igazságuknak, mivel a hiten kívül nem lévén róla bizonyosságunk, vajon az embert egy jó Isten, vagy egy gonosz szellem, vagy pedig valami véletlen teremtette-e, eredetüktől függően kétséges, igazak-e vagy hamisak, avagy bizonytalanok ezek a princípiumok.” (434.) Isten-bizonyítása kiindulópontjául talán éppen azért teszi meg Descartes az *ens perfectissimum*, a legtökéletesebb létező fogalmát – amelyet később Leibniz kifogásolt, s talán épp Spinoza hatására az *ens necessarium*, a szükségszerű létező fogalmával helyettesített –, mert a „csodákra képes tudomány” doktrínájának megalapozásához szüksége volt Istennek, mint legfőbb jónak keresztény elképzelésére.

Pascal mindezek alapján már nem is juthatott volna más következtetésre, mint arra, hogy a boldogság, amelyre törekszünk, saját erőnkől nem elérhető. „Képtelenek vagyunk rá, hogy ne kívánjuk az igazságot és a boldogságot, de bizonyosságra és boldogságra egyaránt képtelenek vagyunk.” (437.) Nincs alapunk arra sem, hogy feltétlen bizonyosság elérésére törekedjünk: „Ne törekedjünk hát biztonságra és szilárdságra!” (72.) Az egyetlen, amit tehetünk, hogy az evangéliumi Jézus Krisztusra, mint közvetítőre bízunk magunkat, az örökké tartó boldogságban pedig inkább csak reménykedhetünk. „Elmélkedjünk rajta, s aztán döntsük el, lehet-e kétség az iránt, hogy a földi életben nincs más jó, mint a túlvilági élet reménye, hogy csak a hozzá való közeledés mértéke szerint lehetünk boldogok, ugyanúgy, ahogyan az örök életben törhetetlenül bizók számára már ismeretlen lesz a boldogtalanság, s nincsen boldogság a róla tudomást nem vevők számára.” (194.) Ezzel a vallomással pedig eljutottunk arra a pontra, ahol világosan és határozottan belátható, hogy pusztá érvek az elemzett álláspontok vitájában aligha dönthetnek. Spinoza egyik levelezőpartnere, Willem van Blyenbergh – aki mellelleg gabonakereskedő volt – ugyanazt az álláspontot képviseli a rossz mibenlétéről és az isteni jósággal való összebékíthetőségéről folytatott 1665-ös vitájukban, mint amelyet Pascal három évvel korábban Descartes-tal szemben képviselt. A Pascal–Blyenbergh-féle, illetve a spinozai boldogságfogalom alapvető ellentéte e levélváltás során a következőképp körvonalazódik. Blyenbergh: „De az ön nézetei, úgy látszik, oda vezetnek engem, hogy amikor itt megszűnök létezni, akkor örökre is megszűnök, míg viszont az az ige és Isten akarata a lelkemben élő belső tanúságukkal megvigasztalnak, hogy ez után az élet után tökéletesebb állapotban fogok valamikor a legtökéletesebb istenség szemléletében gyönyörködni. Valóban, még ha ez a remény valamikor csalódának bizonyulna is, engem mégis, míg remélek, boldoggá tesz.” (20. LEVÉL. 177. o.) Spinoza: „Teljesen megnyugszom abban, amit az értelem mutat nekem, sohasem aggódva, hogy talán csalódtam benne, sem pedig, hogy a Szentírás, még ha nem kutatom is, ellentmondásba juthatna vele. Mert az igazság nem ellenkezik az igazsággal [...]. S ha egyszer hamisnak találnám is a gyümölcsöt, amelyet a természetes értelemből vettem, az mégis boldoggá tenne, mert élvezem azt, s nem szomorúságban és sóhajtozásban igyekszem eltölteni életemet, hanem nyugalomban, örömben és derűben, s így egy fokkal magasabbra emelkedem.” (21. LEVÉL. 179. o.)

*

A mi számunkra már a legállandóbb és a legkéznéllelvőbb adottság az, ami mind az ideiglenes, mind a „végső” descartes-i etika forradalmi kiindulópontja volt. Az individuum, a mi magunk döntésén múlik, csatlakozunk-e valamely készen kínákozó tradícióhoz – s ha igen, melyikhez –, vagy esetleg adott elemekből mi magunk építjük (sziklára? homokra és sárra?) „posztmodern” életünket. Hozzászoktunk e helyzethez,

jól érezzük magunkat benne. A döntés meghozatalát gépesítettük. Bármely pillanatban kisegít egy véletlen – „jó” – döntéssel kalkulátorunk, mihelyst *D* („*DEP*”) gombját lenyomjuk. Valahogy így: decision-yes, decision-yes, considering, considering, considering, decision-no stb. Mindez egészen addig folytatható, míg a kívánt döntés meg nem jelenik a kijelzőn. Mindezt azonban most nem azért írom le, mert valamiféle szokványos technikakritikával szeretném lezárni írásomat. Sokkal inkább arról van szó, hogy szeretném komolyan átgondolni az ebben a csodákra képes masinában rejlő ket-tős jelzést. Egyfelől ugyanis nyilvánvalónak látszik, hogy korunk embere nem a kevesek, a sajátságukat elrejtőzve óvók felé fordul akkor, amikor egész létét érintő döntések meghozataláról van szó. (Hiszen magától értetődik, hogy e masinához nem olyan kérdésekben fordulunk, amelyekben szakmai argumentumokat sorakoztathatunk föl az egyes alternatívák mellett, illetve ellen. Sohasem fogjuk megkérdezni a géptől, hogy például a jobbmenetes csavart jobbra vagy balra húzzuk-e meg.) Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy korunk embere nem nagyon hisz valamely embercsoport vagy épp maga az ember természetfeletti kitüntetettségekben. (Hiszen akkor inkább pártideológusokat vagy, mondjuk, saját lelkiismeretét kérdezné.) Ám az itt fölbukkanó kérdés megint csak ősrégi, s nem volt ismeretlen a korábbi korszakok mélyebben gondolkodó elméi előtt sem. Megpróbálunk-e komolyan számot vetni a kitüntetetlenség, a kiválasztatlanság gondolatával, vagy pedig inkább a végtelen terek némaságától, a kör jelének „reménytelenségétől” megrémülve, a kitüntetettség érzésétől vezettetve újra valamely „kipróbált” üdvtanban keresünk menedéket?

A kérdés nyitott, a kísértés emberfeletti.

Az alkalmazott rövidítések föloldása

- ÉRTEKEZÉS: R. Descartes: ÉRTEKEZÉS A MÓDSZERRŐL... In: Descartes: VÁLOGATOTT FILOZÓFIAI MŰVEK. Budapest, Akadémiai, 1980. 167–213. o.
- SZABÁLYOK: R. Descartes: SZABÁLYOK AZ ÉRTELEM VEZETÉSÉRE. In: *uo.* 97–165. o.
- ELMÉLKEDÉSEK: R. Descartes: ELMÉLKEDÉSEK AZ ELSŐ FILOZÓFIARÓL. In: OEUVRÉS DE DESCARTES publiées par Ch. Adam et P. Tannery (AT) VII. kötet. Paris, Vrin, 1964.
- TANULMÁNY: B. Spinoza: TANULMÁNY AZ ÉRTELEM MEGJAVÍTÁSÁRÓL. In: Spinoza: IFJÚKORI MŰVEK. Budapest, Akadémiai, 1956. 163–201. o.
- ETIKA: B. Spinoza: ETIKA. Budapest, Gondolat, 1979.
- GONDOLATOK: B. Pascal: GONDOLATOK. Budapest, Gondolat, 1983.
- Heidegger: M. Heidegger: SCHELLING ÉRTEKEZÉSE „AZ EMBERI SZABADSÁG LÉNYEGÉRŐL”. In: *Magyar Filozófiai Szemle* 33 (1989). 434–507. o.
- HEILSFAGMENT: G. Boros: HEILSFAGMENT. REKONSTRUKTION DER SPINOZANISCHEN ETHIK. Budapest, az MTA Filozófiai Intézet kiadása, 1990.
- ETIKA AZ ETIKÁBAN: Boros Gábor: ETIKA AZ ETIKÁBAN, AVAGY HOGYAN ANALIZÁLJA SPINOZA A MINDENNAPI ÉLETERET? In: *Gond* 1 (1992). 20–29. o.

Az ELMÉLKEDÉSEK-et és Heidegger tanulmányát saját fordításomban, Descartes többi művét és Spinoza írásait Szemere Samu, a GONDOLATOK-at Pődör László – olykor módosított – fordításában idézem.

(A tanulmány a Magyar Hitelbank „A magyar tudományért” alapítványának támogatásával készült.)

Bogoly József Ágoston

ZALAI BÉLA KIADATLAN ESSZÉTÖREDÉKE A HALÁLRÓL: „ENCOMIUM MORTIS”

I

Zalai Béla munkásságának fő területe egy filozófiai *rendszerezésmélet* kidolgozása volt. A halál filozófiai fogalmát befejezett műveiben külön nem emelte ki, nem elemezte. Világképének halálra vonatkozó elemeiről, filozófiájának következetesen kiépített halálfogalmáról s ennek a rendszerezésmélet *belső követelményei*hez alakított jellegéről eddig pontosan közelebbit nem tudhattunk. Pedig Zalai Béla halálfölfogását fontos ismernünk, mert a tárgykörre vonatkozó bölcseleti gondolatai jelentős adalékot nyújtanak a századvégen újuló és az európai művelődés század eleji szakaszát jellemző, eddig már a források szerint ismert, viszont még csak részben értelmezett halálfogalom és halálgondolat további kutatásához.

Zalai Béla életművében az ENCOMIUM MORTIS című fragmentum az egyetlen, ahol a vizsgálódás központi tárgyaként a halál szerepel. E tekintetben a most közlésre kerülő kézirat a mértékadó.

Szembeötlő, hogy az epikuroszai gondolkodásmód nyomai, Lucretius Carus bölcseletének vonásai és Stefan George kötetének címe (DER TEPPICH DES LEBENS, 1899) is megtalálhatók Zalai Béla írásában. Mindezek mellett vannak elemek, ahol a heideggeri *Sein zum Tode* fogalomtörténeti előzőjével, a kérdéskör töredékes, *előlegezett* megfogalmazásával találkozunk.

Zalai gondolkodására minden bizonnyal hatással volt Georg Simmel 1910-ben megjelent, ZUR METAPHYSIK DES TODES című, a Logosban olvasható esszéjének gondolatmenete. Az életnek és a halálnak a *szembeállítottságáról* a német bölcselet ez írja: „An die Stelle des »einmaligen« Gegeneinander von Leben und Tod hat zu treten eine einheitliche, unendliche Existenz, in der Leben und Tod sich wie die Glieder einer Kette verschlingen, jedes Anfang und Ende des andern, der Tod fortwährend die Existenz abteilend, formend überleitend.”*

A Beöthy Ottó által írt, Zalai Béláról szóló, körültekintő eljárással készült pályaképhez fűzött műjegyzék sem tünteti föl a halálról szóló írást. Beöthy itt valószínűleg csak a teljes, befejezett művek kéziratát látta célszerűnek megjelölni.

Figyelmet érdemel a Zalai Béla születésének századik évfordulóján, 1982-ben Béla Zalai: ALLGEMEINE THEORIE DER SYSTEME címmel megjelentetett kötet. A Bacsó Béla szerkesztésében, az ő bevezetőjével és jegyzeteivel ellátott kiadvány végén található egy, az addigi ismeretek alapján, szintén Beöthy által összeállított, teljességre törekvő jegyzék Zalai fennmaradt munkáiról. A kisebb írások közül még előadásvázlat is szerepel a műlistán, de a halálról szóló töredék itt sincs föltüntetve.

* „Az élet és a halál »egyszeri« szembenállása helyére egy végtelen, egységes egzisztenciának kell lépnie, amelyben az élet és a halál láncszemekként kapcsolódnak össze, egyik a másiknak kezdete és vége, a halál az egzisztenciát szakadatlanul részekre osztja, alakítja, továbbvezeti.” (Kiss Tamás Zoltán fordítása.)

Zalai bölcséletének egyik kutatója, Áron László rövid formában közölt vázlatos elemzésében egyrészt arra tett kísérletet, hogy az *életművön belül*, a korai Zalai-írások között jelölje meg a halálról írt esszétöredék szerepét. Másrészt nagy vonalakban igyekezett jelölni a töredék korabeli bölcséleti áramlatokba való beágyazottságát is.

Az ENCOMIUM MORTIS írásának időpontja bizonytalan. Viszont a keletkezési idő meghatározásakor egy belső és egy külső bizonyítékra alapozhatunk. Az *utóbbi* életrajzi vonatkozású. Az 1907 és 1910 közé eső időköz Zalai Béla gondolkodói világának és hétköznapi életének is válságos időszaka volt. A budapesti egyetemen 1906-ban tette le a doktori szigorlatát, középiskolai tanári oklevelét 1909-ben szerezte meg. Felesége 1908-ban meghalt, két gyermekük maradt árván. Tudható, életrajzi tényekből csak óvatosan lehet gondolkodási minőségekre következtetni.

Belső bizonyítékként említhető, hogy ebben az időszakban Zalai gondolkodói világképében is voltak interferenciára utaló jelek. A rá hatást gyakorló, ekkoriban érvényesülő, egymástól alapjaiban eltérő két nagy világszemléleti mód, melynek metafizikai irányultságát Bergson, a metafizikától távoli mentalitását pedig Avenarius és Mach neve jelöli, Zalaít *válaszkeresésre* sarkallta. Inspirálódván a bölcséleti koreszmékből és szigorúan érvényt szerezve saját gondolkodásmódjának a filozófiai rendszerezésemélet kidolgozási folyamatában a metafizikai gondolkodással való fokozódó szembesülés számára immáron elkerülhetetlenné vált. Ebben a halálról szóló írásában immánens metafizikai kiindulással Zalai Béla arra tesz kísérletet, hogy *a halál és az élet kölcsönviszonyának szerkezeti alapját* rendszerelméleti vonatkozásban tárja föl.

Az ENCOMIUM MORTIS című töredékben maradt vagy lezáratlanul hagyott írásról föltételezzük, hogy az 1907 és 1910 közé eső időszakban keletkezett. Ebben az 1907-tel induló és 1909-cel záródó időszakban csak két fordítás jelent meg Zalaítól. Önálló művel újra 1910-ben jelentkezett, viszont ez már igen figyelemreméltó volt. Az ETIKAI RENDSZEREZÉS címmel, egyetemi professzora, Alexander Bernát emlékére kiadott kötetben látott napvilágot a munka, amely a halálról írt töredékhez hasonlóan nem a tőle már A KÖZVETLEN TAPASZTALÁS ÖSSZEFÜGGÉS-RENDSZERE című doktori értekezésében megszokott stílusban íródott.

A szakmai köztudatban a szárazon fogalmazó Zalai él. Az ENCOMIUM MORTIS című töredéket, *a halál dicséretét* viszont a bölcséleti esszé műfajában, helyenként költői stílusértékkel írta „a létezés formaprincípiumáról”. E *formaprincípium* őt magát különösen korán elválasztotta az élettől. Az ENCOMIUM MORTIS című írását követően nem telt el egy évtized sem, s komoly szavával törte meg a Babits Mihály által „*acélfejű*”-nek nevezett és igen nagyra tartott filozófus gondolatvilágának ígéretes alakulását a saját halál.

A Nyugatban 1937-ben megjelentetett addig még kiadatlan jegyzeteiben a közeli barát, Juhász Gyula adta meg az utókornak az egyik legérzékletesebb karakterképet Zalai Béláról: „[...] az ismeretelmélet egy új rendszerén dolgozott, de nem fejezhette be élete nagy művét (amelyről a magyar filozófiai irodalom hivatásos képviselői, köztük Alexander Bernát, a legteljesebb elismeréssel nyilatkoztak), mint hadifogoly pusztult el Omszkban. Hozzáértők szerint ő volt a magyar filozófiai irodalom legnagyobb reménysége. Még most is hallom harsány, életörömtől áradó kacagását, amint párizsi és egyéb éhezéseit és nyomorát említette. Igen finom irodalmi ízlése volt, Babits, Kosztolányi, Oláh Gábor sokat adtak véleményére, ő volt az ideális olvasó, akihez a költő elsősorban szól. [...] Minden félbemaradt élet megrendítő, az övé különösen az. Mint mikor egy óriás repülőgép futni kezd, hogy magassági rekordot érjen el és egy csavara eltörik.”

Az ENCOMIUM MORTIS című autográf kézirat-töredék fekete tintával írt, két, kissé sárgult lapon olvasható szöveg. Folyamatos írással készült, apró saját kezű javításokat tartalmaz. A két lap mindkét oldalán a szerző által számozott négy oldal folytatása valószínűleg el sem készült, vagy ha létezik a teljes szöveg, akkor mind ez ideig ismeretlen. A töredék, a négy kézíratos oldal mérete: 17,5x22,5 cm. Lelőhelye: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára Kézirattárában, az F 69/m raktári jelzet alatt, Zalai Béla hagyatékában.

Az eddig kiadatlan ENCOMIUM MORTIS című kézirat, mint fragmentum, nem került bele Zalai Béla jelentősebb írásainak 1984-ben kiadott első gyűjteményes kötetébe. Töredékjellege, lezáratlansága tehette ezt indokoltá a szerkesztő előtt. Tárgyi eligazításul megjegyezzük még, hogy az említett gyűjteményes kötetben közölt, a Zalai-életművet feltárni szándékozó műjegyzékben ugyancsak *nem* szerepel a halálról szóló kézirat-töredék.

A halál dicséretével foglalkozó encomiumirodalom ókori latin hagyományába kapcsolta be művét a címadással Zalai, s egyúttal Erasmus latin nyelven írt *halálról* szóló dicséretét is szem előtt tartva a századokkal előtte járó gondolkodók örökösen visszatérő problémakörét egyéni mentalitása szerint, ismeretelméleti vonatkozásban dolgozta föl.

A századokkal Zalai előtt járó gondolkodók közül az *újkor* bölcsélet, a reneszánsz világszemléletének ismeretelméleti szerzőjétől, Nicolaus Cusanustól álljon itt egy fontos mondat: „*Mors nihil aliud est quam separatio ad communicationem et multiplicationem essentiae.*”^{*} (Opp. II, 133 b) Láthatjuk: a gondolkodástörténet legkomolyabb, folyton visszatérő, válaszra váró problémái ezek.

Zalai Béla az egyéni létezés *határoltságát*, az individuális emberi élet *egyszeriségét* és *egyediségét*, az élet és a halál *szerkezeti egységét* rendszerelméleti következetességgel tudta szemlélni. Az individuális létezés határoltsága és az életnek és a halálnak egymásba fonódó *egyetemessége* nyilatkozik meg Zalai Béla gondolatmeneteiben.

A *pozitivizmus* korszakának végén, a század eleji intellektuális *korforduló* gondolkodójaként a halálról szólván, Zalai az egzisztencializmus bölcséletében később megnyilvánuló kérdésfeltevések közelébe is eljutott.

II

Zalai Béla: ENCOMIUM MORTIS**

A halál szükséges, így a haláljó; az élet kerete, a létezés formaprincipiuma. Formailag, esztétikailag indokolt; az *existentia* a szürke vászon, a mire a halál festi a figurákat, bizzar fantáziával és szükségképpen korlátozottan. A halál a vonal, mit az alaktalan felhőtömegbe vágunk; a világegyetemet lehetőségeiben konstruáló erő formaeszköze; az *essenciális* nemlét, a mi a lét lehetőségét adja meg; a negáció, a mi a logosnak reliefet teremt és értéket ad.

A fantázia eszköze. De *csak* ez? Létet ad, de maga nincs. Két terület határa – de a határ *a mi* konstrukciónk darabja, az elhatároltakon nincs nyoma. És mi az eszköz ön-

^{*} „A halál semmi más, mint a létező szétválása a lét továbbadására és megsokasítására.” (Heltai János fordítása.)

^{**} A kéziratot helyesírási korszerűsítés nélkül, betűhíven közlöm.

magában? A vele munkálótól kapja életét; az eszköz a zérus, a mi az alkotóhoz adva, az alkotót adja ki. Ez a ködalak a halál? A fantázia eszköze.

Maga a fantázia. Súlyos, megbonthatatlan létezés. S csak az élet perspektívájából formálóeszköz. De a míg az élet perspektívájából nézzük, nem tudjuk, hogy van e, s ha van, mért néznők az élet nivójáról? Emelkedjünk hozzá; lesz hangja, lesz rhythmusa, *ha van* a mivel meg fogja értetni velünk, *hogy van*. S ha már személyesen ismerjük, ha a világot megértő akarásunk épügy számol vele, mint az étellel, ha symbolumaink őt is mutatják, ha gondolataink már maguktól számolnak vele, mint egy távollevő hatalmas személylyel a ki nélkül nincs elhatározás – akkor lehet az élet nézővonalából árnyékalak, rendező funkció, aesthetikai fikció; de épügy lehet az élet a halál nézővonalából elvé, pusztá lehetőségé, a halálért levéssé.

Mi a határ az elhatárolt nélkül? Bizonyára semmi. De mi az elhatárolt a határ nélkül? Még bizonyára nagyon sok. A formálatlan, isteni nyers matéria. És mi az élet a halál nélkül? Az élet isteni, nyers matériája? Teppich des Lebens! A hol minden hangsúly, minden „ernstes Ding” a halál szava! Hátha, a mint elvettük a halált, nem marad semmi? Hátha, ha az élet nem több a halálnak, mint a halál az életnek? S ha így van, hogy nézzük őket önmagukban? Hogy értsük meg őket egymás nélkül? És miért az élet prioritása? Ennek a prioritásnak a mély meggyőződésében él az európai átlag; Kelet más hangulatot adott, a mély, félvak kultúrák gyümölcséül. És bizonyos, hogy a filozofiára érő gondolat ez érés arányában vesztí el az élet substantiálisabb voltában való hitét. És vannak, a kik nemcsak a hangokat hallják: a silence meghallói a halál személyes ismerősei. A többinek is csak egy árny hiányzik, csak egyetlen lépés, de merev tagokkal nem tehetik meg. Pán nem jár fuvolája nélkül, s ez nincs a csend harmóniájára hangolva; de a lélek lehet. S akkor a halál épügy van mint az élet; és épügy akarja is, mint az életet. Közvetlen érintkezésben, ösztönileg és ethikailag egyenlő ellenfelekként állnak szemben. A halált nem engedhetjük el, mert elvesztjük az életet; s az életet nem adhatjuk fel, mert megsemmisítjük a halált. S ha direktíváinkat nem akarjuk elveszteni, ezt a kettőt meg kell tartanunk.

Igy, a hogy a halál formálja az életet, az élet is formálja a halált; szolgálja a halált. A halálnak az élet nélkül épügy nincs meg a nyers matériája, mint ennek amaz nélkül. Ekkor pedig az élet is több, mint formaprincipiuma a halálnak. Az élet a halál fantáziája. A halál az élet fantáziája. Nem figurákat szab ki vonalakkal, hanem figurákat alkot. Az élet a halálban, s a halál az életben. Egy szupponált élet-matéria halál-határral: a szupponált lehetetlenség. A halál mint *raison d'être*, mint lehetőség, mint relief benne van e föltett élet-matériában, s e matéria konstrukciójának részese. Épügy az élet a halálnál. Azoknak, a kik a halált épolyan közvetlenül ismerik, mint az életet, az eddigi csak konsequentia. S ezeknek már csak a verifikáció szükséges; csak látniok kell, hogy van élet, a minek szükségessége, célja, természetes befejezése, hozzátartozója a halál; a hol halál és élet egy hangnemben vannak írva.

De a szerkezetnek ez az egységessége nem tűnik az első megtekintésnél szembe. Meg kell találni azt a pontot, a honnan a részek harmóniája nyilvánvaló lesz.

Mondottuk: minden komoly szó az életben a halál szava; minden komoly szín az ő színe; és mint egy színpad tarkasága, festett függönyök, festett arcok, festett szenvedély, játszott pose, súlytalan lépés, hamisan dimenzionált idő, a mi nem a halálhoz tartozik. Az élet szankciója. A míg súlyos lépése nem dobban e színpadi deszkán, csak a histriók bábjátéka az; zordan és erősen szól e csinált tarkaságba, mint a színpadra nyitott ajtón az ucca hideg szele, borzongató szele, a sárga lángokat elfakító szürke

sötétsége. A mi a legszörnyűbb benne: elérhetetlensége. Vedd el az élet apró lámpá-sait, megmarad a halál igaz sötétsége; a miben semmi sincs; mert minden a mi van, az életből van, és minden, a mi igazán van, onnan van, a hol semmi sincs. Honnan veszi ez a semmi az erőt, hogy minden élő valami megsemmisüljön előtte? Ha maga hangtalan, hogy adja meg az élő gondolat hangsúlyát? Hogy adja meg a *tett* egyetlen komolyságát?

Nincs az időben. És rajta kívül minden „időnkívüli” a mit az élet fantáziája terem-tett, fikció, tudatos csalás, egy örök vágy hypostasisa. A halál az egyetlen időnkívüli valóság; az örök vágy beteljesülése. Az időnkívüli örök vágya; a halál örök vágya; el-olthatatlan szomjúsága, fékezhetetlen, csillapíthatatlan, teljesíthetetlen vágya. A telje-sülés – itt igazán – a vágy megszűnése; a teljesedés más dimenzióban van, mint a vágy. És már ezért is a vágy erejét a teljesülés lehetetlensége méri – az élet legerősebb vágya a halál. Nem a metafizikai lét örök formája; az élő szenvedélyé. Talán nem is több; talán nem is más, mint az időnkívüli vágyának iránya. Mégis: tudjuk, hogy valóság. Nem tudjuk, hogy vannak e valóban saját törvényei. Nem tudhatjuk; mindaz a mit az élet mond róla, kívülről van mondva. Mit árulhatna ez el valósá-*

Mesterházi Mónika

OLASZORSZÁG, ÉJSZAKA

A testem túl. A többi (honnan?) innen.
A sátor előtt autók húznak el.
Fényük, mint a bedobott cento lire,
egy-egy pillanatra mutatja az égre
rajzolt ágak freskóit. Most figyelhet,
aki résen van, mert nem lesz tanulság,
ha lejár, eljár, csak körvonalak.

A fény: hogy máshogy is lehetne. És
a sötétség: hogy is lehetne máshogy?
De minél sötétebb az éjszaka,
a lélek csak még inkább szétdobálna
palástot, hajat, húst és csontokat.

* A kézirat szövege itt megszakad.

PENZUM

Ha elővenném a gyerekkorom,
 néhány hangsúlyt, néhány írásjelet
 biztos megváltoztatnék – lenne honnan
 nézni (és húzni), rálátás, gyakorlat –
 Bele nem írnék, még ha sejteném is,
 hogy jó volna a védelmemre kelni,
 és máshol megingatni akkori
 magam; nem húznám ki a kinosan
 ismerős, visszatérő részeket,
 titkon büszke is lennék erre-arra,
 és örömmel dolgoznék rajta, jó
 anyag, de még bármi lehet, akármi.
 De ezt a mostani, kísérletekből
 semmibe (sémákba? – ha) átmenő
 koromat, ezt nincs kedvem toldogatni.
 A frissen kicserélt szó visszatér
 a következő sorban. Szinonimák
 mutatják, milyen esetlegesek,
 a mondatok tompán felbuknak, egymást
 üti ki mind. Szerzetlen és hamis,
 ahogy van. És a mondanivaló!
 Üres és didaktikus. A cselekmény
 leül (talán a kor miatt, talán).
 Unalmas. Feljavíthatom rutinból.
 Mért nincs jobban megírva?

Villányi László

POSTÁSKISASSZONYOK

Naponta várok levelet, hogy válaszom vigyem,
 s az ablak mögött nekem rezdüljenek mellek,
 öltsenek vékony blúzt a postáskisasszonyok;
 ünnep, ha egyikük feláll, vagy rám néz cinkos,
 esdeklő szemével, ha kezemet is elveszi,
 s éjszaka újrakomponálja vörös haját;
 a barna borítékra szeretkezi a bélyeget,
 a szőke ferdén ragaszt, így tudom titkaikat,

álmuokról fecseg a bélyegzés lendülete;
s ha tőlem olykor üres boríték érkezik,
szerencsájüket sejtik-e majd barátaim:
megkapták a postáskisasszonyok érintését.

GIPSZBEN

A rosszban a jó, hogy a bal kezed –
vigasztalnak, s folytatom magamban:
szerencsére nem a lábam, nyakam;
és itt, nem sivatagban, őserdőben,
vagy néhány tízezer évvel ezelőtt,
akkor aztán nincs sajnálat, menekvés;
bizony, lejárt már a szavatosságod –
hangzik kedélyesen a kegyetlen mondat,
törekenyebb az ember így negyven felé,
most mondjak le a gólszerzés örömről,
gyanítsak veszélyt minden saroknál,
semmi kockázat, semmi, semmi, semmi?

Léderer Pál

A KÍSÉRLETEZÉS KORLÁTAI

Az esküdtszék elnöke körbepillant, majd rákezdi: Hát akkor rendben van, csak azt ne feledjék el, hogy tizenkettő a semmi ellen, így vagy úgy. Ez a törvény. Kezdhetjük, uraim? Akik azt tartják, hogy bűnös, emeljék fel a kezüket. – Aztán számolni kezd: Egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét... Kis szünetet tart, majd tovább számol: Nyolc, kilenc, tíz, tizenegy. Tizenegy bűnös. – Ki mondja, hogy nem bűnös? Egy. Köszönöm. Na, legalább tudjuk, hogy hol tartunk.

Az egyik esküdt mérgesen felhorkan: Mindig van egy akadékoskodó... Egy másik esküdt tanácstalanul kérdezi: Na most mi lesz?... Amire a tizenkettedik esküdt – magas, vékony férfi – csöndben megjegyzi: Elbeszélgetünk.

A mérges esküdt tovább füstölög: Csuda pasasok... Maga azt hiszi, hogy ártatlan? – Nem tudom, válaszolja a magas, sovány. A mérges folytatja: Számptalan érvvel bizonyították a tárgyaláson. Akarja, hogy elsoroljam?... s mivel nem kap választ, folytatja:

Hát akkor mit akar?... Mit kell erről annyit beszélgetni. *Tizenegyen bűnösnek tartjuk. Ez már csak valami. Na nem?*

Nem folytatom. Nyilván rájöttek már, hogy a TIZENKÉT DÜHÖS EMBER kezdő képsorait idéztem fel, s nyilván ismerik a folytatást: Henry Fondának – mert ő játssza a tizenkettedik esküdtet – nem elég az a „valami”, hogy tizenegy bűnösnek tart egy fiút. Bár ő maga sincs meggyőződve a vádlott ártatlanságáról – mindössze csak nem bizonyos a bűnösségében –, nem enged a „nyomásnak”, s ellenállása megfordítja a „közhangulatot”, az esküdszék ítéletét.

Miért idézem fel ezt a történetet? Mert a film az ötvenes évek közepén készült, tehát nem sokkal azután, hogy S. Asch híres szociálpszichológiai kísérletének eredményei ismertté váltak. Henry Fonda azonban – úgy látszik – nem hallott, nem olvasott erről a kísérletről.

A kísérlet pedig klasszikus, s olyannyira közismert, hogy csak röviden utalok a lényegére. A kísérleti személy *egyedül* általában hibátlanul képes megoldani azt a nagyon egyszerű feladatot, hogy különböző hosszúságú vonalak közül kiválassza azt, amely azonos hosszúságú egy megadott etalonnal. *Csoporthelyzetben* azonban – a kísérletvezetővel cinkos „csoporttársak” szándékosan hamis véleményének hatására – képessé válik arra, hogy ép érzékeinek, józan eszének ellentmondó álláspontot hangoztasson. A példa a „csoportnyomás” *kísérleti* igazolásának híres eseteként került be a szakmai s a többé vagy kevésbé művelt „laikus” közvélemény tudatába.

No de amit a filmen látunk (s ismerjük el: „csak film” ugyan, de – mert művészet – hiteles!) – nem igazodik a tudományos kísérlet eredményeihez. Ismerjük el persze azt is, hogy nemcsak a kísérleti eredményeknek *ellentmondó* hiteles történetek sorolhatók számlálatlanul, ugyanígy végtelenül sorjáztathatók azok a történetek is, amelyek mind azt bizonyítják: való igaz, az emberek *befolyásolhatók*; ha még oly épek is érzék-szerveik s erkölcsi érzékük – engednek a csoportnyomásnak. (Ha akadt is Asch kísérleti alanyai között, aki sosem hajolt meg a nyomás alatt, volt sok olyan, aki az esetek több mint felében megette ezt, több mint hetven százalékuk pedig legalább egyszer.)

Mindezek ismeretében talán nem okvetetlenkedés, ha most felvetjük azt a kérdést, miféle „megfellebbezhetetlen” igazságokkal látnak el minket a tudományos *kísérletek* – legalábbis a társadalomtudományokban.

*

Oszlassunk el egy lehetséges félreértést. Nem az a probléma izgat itt, amely általában a szociológiai *felmérésekkel* kapcsolatban szokott megfogalmazódni, s amelyekkel szemben Paul F. Lazarsfeld okkal hozza fel a következőket: „*Kétségtelen, nehéz olyan emberi magatartásformáról beszámolni, amelyet valahol már ne figyeltek volna meg. Ezért van aztán, hogy mikor egy vizsgálat valamilyen viselkedés domináns szabályszerűségéről ad számot, sokan reagálnak erre azzal a felkiáltással: »de hisz ez evidens!«.* Túlságosan is gyakran találkozunk azzal a nézetrel, hogy a *felmérések nem csinálnak egyebet, mint hogy bonyolult módon és bonyolult formában fejeznek ki olyan megfigyeléseket, amelyek már mindenki számára nyilvánvalóak voltak.*”

S hogy érzékeltesse, valami baj mégiscsak van ezzel a gondolatmenettel, Lazarsfeld a következő szemléltető eljárást választja. Felsorol néhány olyan állítást, amelyet a THE AMERICAN SOLDIER néven ismert (minden problémája ellenére joggal híres) kutatók – tömérdek befektetett munkával, energiával (s nyilván másra is felhasználható pénzösszegek elkótyavetyélésével) – nagy erudícióval igazolt; zárójelben rögtön hozzátéve a „csak a józan észére hagyatkozó” hétköznapi ember várható reakcióját.

Lássuk tehát a tudományos eredményeket.

„1. A magasabb iskolai végzettségűeknél a frontszolgálat alatt sűrűbben jelentkeztek neurotikus tünetek, mint az iskolázatlanoknál. (Naná! Éppen elég gyakran emlegetik az értelmiségiek mentális labilitását, szembeállítva azt az utca emberének jóval kevésbé érzékeny lelkiállapotával.)

2. Katonai szolgálatuk ideje alatt a falusiak kedélyállapota rendszerint jobb volt, mint a városiaké. (Nagy kunszt! Jobban megszokták a fáradtságosabb életmód megpróbáltatásait.)

3. Az USA déli vidékeiről származó katonák jobban bírták a csendes-óceáni szigetek meleg klímáját, mint az északi származásúak. (Nyilván! A déliek jobban megszokták a meleget.)

4. A fehér közlegények jobban ambicionálták, hogy altiszté léptessék elő őket, mint a négerek. (A négerek közömbössége, nemtörődömsége közmondásos!)

5. A déli államokból besorozott négerek jobban kedvelték az ugyancsak Délről jött fehér tiszteket az északiaknál. (Közismert, hogy Délen a fehéreket sokkal patriarchalisabb viszony fűzi a maguk »darkie«-jaihoz!)

6. Az amerikai katonák sokkal türelmetlenebbül kérték repatriálásukat a harcok idején, mint a német csapatok fegyverletétele után. (Még szép! Igazán nem lehet hibáztatni az embereket azért, mert nincs kedvük megöletni magukat.)” S ezek után így folytatja. „Íme egy kis ízelítő a leg-egyszerűbb típusú korrelációkból, azokból a »téglákból«, amelyekből az empirikus szociológia felépül. De ha ezek ennyire nyilvánvalóak, akkor minek pénzt és energiát ilyen felfedezésekre pocskolnunk? Nem lenne bölcsebb mindjárt adottnak tekinteni őket és mindjárt egy kidolgozottabb típusú elemzésen kezdeni? Megtehetnénk, ha nem lenne egy bökkenő, nevezetesen az, hogy a fenti állítások valamennyije a valóban kapott eredményeknek pontosan az ellenkezője! A felmérés a valóságban azt mutatta ki, hogy a kevésbé iskolázott katonáknál több volt a neurózis, mint a magasabb végzettségűeknél, hogy a déli lakosok nem bírták jobban a trópusi klímát, mint az északiak, hogy a négerek sokkal intenzívebben törték magukat előléptetésért, mint a fehérek stb. Ha mindjárt az elején megadtuk volna a felmérés valódi eredményeit, az olvasó azokat is ugyancsak evidensnek tartotta volna. Éppen, mivel az emberi reakcióknak minden fajtája elképzelhető, van jelentősége annak, hogy megtudjuk, mely reakciók fordulnak elő ténylegesen a leggyakrabban, milyen körülmények között és milyen feltételek mellett.” (P. F. Lazarsfeld: THE AMERICAN SOLDIER: AN EXPOSITORY REVIEW.)

*

Nos, tegyük fel újlag a kérdést: mire jók a kísérletek? Ehhez elsőbben is azt kell tisztáznunk, mit jelent kísérletezni.

Hogy kiben milyen hétköznapi értelmezéseket és asszociációkat vált ki a szó, az persze nehezen lenne nyomon követhető, de – általánosságban – a nyelvtörténet talán mégis segíthet rávilágítani egyre s másra. Nem érdektelen például az egyes nyelvek közötti eltérésre felhívni a figyelmet.

A magyarban a „kísérletet tenni” a „megkísérelni” szinonimája. A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETI-ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRA szerint a *kísérel* szónak „kísérlet tesz, próbál” jelentésben első dokumentálható előfordulása 1830-ból datálható.¹ Nem is a dátum érdekes itt elsősorban (bár természetesen ez sem érdektelen), hanem az, hogy e nyelvújítás kori jelentésében a szó a *kísértre* vezethető vissza, mely már az 1300-as, 1400-as évek fordulójától „bűnre csábít”, „próbára tesz” jelentéssel is megjelenik.²

A hétköznapi nyelvhasználat mindezt intuitive őrzi. „Megkísérelni”, ez nemcsak a „próba, szerencse” s a „bátraké a szerencse” érzeményét implikálja számunkra, de ugyanakkor a sors *passzív* elviselését a madáchi irracionális optimizmussal tagadó *aktivitásnak*, a hübrisznek („kényszerülve lesz / Engedni az anyag kíváнатomnak”) kijáró bün-

tesis kockázatát is. A kísérletezik – kísérrel – kísértés szavak etimológiai töve a mi számunkra közös: nagy a kísértés megkísérelni, de aki kísérletezik – Istent kísért!

A *kontemplatív* tudóssal, a filozóffal szemben, aki csak afölött medítál, amit a természet vagy a társadalom jelenségként rendelkezésére bocsát, a *kísérletező* tudós (aki ebben az értelemben a természettudós őse) maga veszi kezébe a dolgok irányítását. Lépjük át az ismeretlen mezsgyéjét, bármilyen érten is ezért. S mert nem lehet előre tudni – a kísérletezés szónak ebben az értelmében benne foglaltatik, hogy *ugrás a sötétbe* (ha nem az lenne, akkor nem kísérlet, „istenkísértés” lenne) –, mindig fennáll annak veszélye, hogy valami fenyegetőt hív életre; a tudós – vagy akár az egész emberiség – életét, épességét, embetségét kockáztatja valamit. Doktor Jekyllből Mister Hyde lesz, felrobban vagy fertőzött pusztasággá válik a földgolyó stb. A kísérletező tevékenység ebben az értelemben mindig *démonikus* felhangokkal rendelkezik (lásd Hatvani professzor legendáriumát), vagyis az *irracionalitáshoz* kapcsolódik.

A kísérletben és a kísérletezésben az *aktivitás* mozzanatát kiemelő felfogásnak természetesen van jogosultsága. Valóban, jellemző tulajdonsága a kísérletnek, hogy végzője nem a passzív megfigyelő álláspontjára helyezkedik, nem várja ki, amíg kedvővé válnak a „konstellációk”³ ahhoz, hogy a szükséges következtetéseket levonhassa.

„A körülmények változtatásának kedvéért (egy általánosan elfogadott megkülönböztetés szerint) vagy a megfigyeléshez, vagy a kísérlethez folyamodhatunk; vagy találhatunk a természetben egy célunkra alkalmas esetet, vagy a körülmények mesterséges csoportosítása által csinálhatunk egyet. [...] Egy szóval semmi nemű, semmi való logikai különbség a kutatás e két művelete között nincs. Gyakorlati különbségek azonban mégis vannak közöttük, s ezeket megvizsgálunk: jelentékeny fontossággal bír. [...] A kísérletnek az egyszerű megfigyelés fölötti előnyét idáig mindenki elismeri; mindenki tudja, hogy ez által jutunk a körülmények számtalan olyan kombinációihoz, amelyek a természetben föl sem lehetők...” (Itt és a továbbiakban az idézetek J. S. Mill: A DEDUCTÍV ÉS INDUCTÍV LOGIKA RENDSZERE MINT A MEGISMERÉS ELVEINEK ÉS A TUDOMÁNYOS KUTATÁS MÓDSZERÉNEK ELŐADÁSA, Franklin, 1877. című művéből valók.)

A magyarban tehát a *kísérlet* szó – mint érzékeltetni próbáltam – elsősorban a vállalkozás kockázatos jellegére utal, az új, ismeretlen terepre merészkedő emberi aktivitásra. A *kísérletezés* domináns hangulati eleme a passzív kontemplációval szembe fordított aktív kezdeményezés eget vívó merészségéhez kötődik, az ismeretlen, sosem volt új kipróbálásának kockázatához.

Ez a konnotáció egyébként a latintól sem idegen. Az *experior* igének nemcsak az a jelentése, hogy „tapasztal, megismer, megtud, megvalósít”, hanem az is, hogy „megkísérrel, megpróbál, próbát tesz”, sőt még az is, hogy „(fegyverrel vagy jogi érvekkel) mérkőzik valakivel, összeméri erejét”; az *experiens* jelentése: „vállalkozó, tevékeny, kitartó valamiben”. De már a többi közös gyökerű szóban egy másik tartalom erősödik fel. *Experimentum* – kísérlet, próba, tapasztalás, tapasztalati bizonyíték. *Experimentia* – 1. kísérlet, próba; 2. tapasztalás. *Expertus* – tapasztalt, kipróbált, jártas.

Az angol és a francia nyelv ez utóbbiakat vette át a latinból. Náluk a kísérlet a *tapasztalattal* és a *szakértelemmel* kapcsolódik össze.⁴

Két különbséget tartanék fontosnak hangsúlyozni. Míg a magyarban a „kísérletezés” kiváltotta asszociáció – ha kimondatlanul is – az ismeretlenhez, az újhoz kötődik inkább, addig a franciában és az angolban a tapasztalathoz; *megelőző tudások* felhalmozódására épít tehát (vagyis a tapasztalathoz való sajátos viszonyra). Másfelől pedig az utóbbiak nem annyira az aktivitás, tehát az akarati (és ezért akár irracionális) elem jelentőségét emelik ki, hanem a szakértelem *implicite* feltételezett módszerességét.

A nyelvhasználatban, meggyőződéseim szerint, az a folyamat (illetve hiánya, megkésettisége) fejeződik ki, amelynek során a kísérlet pusztá tevékenységből módszeres tevékenységgé, *módszerré* fejlődik.

A módszeresség azonban nem akarati, hanem *intellektuális* elkötelezettség, nem a vakmerőség, hanem a *racionalitás* értékéhez kötődik. A racionalitás pedig nem jelent egyebet, mint azt a hitet, hogy a világ a ráció útján megfejthető, mert törvények igazgatják (ahogy az emberi társadalmat is – a kiszámíthatatlan önkény helyébe lépve – egyre inkább azok), azaz mindennek *oka* van, az okokat pedig a tapasztalatban gyökerező ráció felderíteni képes.

Nos, a kísérlet éppen ezen *oksági* összefüggések meglétének a bizonyítására szolgáló módszer. Nem kívánok most kitérni arra, hogy miért fontos a tudomány számára az oksági összefüggés. Megelégszem azzal, hogy J. S. Millt idézem hosszasan, remélve, hogy az olvasó legalább annyira élvezi a múlt századi magyar fordítás avitt báját, mint én, s nem neheztel majd a hosszúra nyúlt idézetekért.

„Az *inductio* fő feladata tehát annak megállapítása, hogy melyek a természetben létező okozatiság törvényei, s meghatározása minden ok okozatának s minden okozat okainak; és már annak kimutatása, hogy ez miképp történik: ez az *inductiv* logika első és fő tárgya.”

„Az, hogy minden ténynek, melynek kezdete van, oka van, és hogy ez oknak ott kell lennie valahol azok között a tények között, a melyek közvetlen megelőzték az eseményt, bizonyosnak lehet tekinteni. [...] Meg kell tanulnunk, hogyan láthassuk a zűrzavaros megelőzőben külön megelőzők sokaságát, a zűrzavaros következőben külön következők sokaságát. [...] Ha ezeket a megelőzőket nem lehetne, csak gondolatban, egymástól elkülöníteni; vagy, ha ezeket a következőket sehol sem lehetne külön feltalálni: a valódi törvényeket [...] lehetetlen volna megkülönböztetnünk, vagy valamely oknak okozatát, avagy valamely okozatnak okát kimutatnunk. [...] Röviden, követnünk kell a körülmények változtatásáról szóló *Baco-féle* szabályt.”

Tegyük mindehhez hozzá, hogy az oksági összefüggések kimutatására egyedül a kísérlet a megbízható módszer.⁵ Jóllehet az induktív logikában helye van annak, amit Mill *speculativ* *fürkészetnek* nevez, s helye van a *megfigyelésnek* is (vagyis annak, hogy feltaláljuk az elkülöníthető megelőzőket és következőket), mindaddig, amíg nem követjük a körülmények változtatásáról szóló *baconi* szabályt, „nem győződhetünk meg, hogy éppen ez a megelőző az ok, amíg meg nem fordítjuk a sorozatot, s az okozatot éppen ez által a megelőző által elő nem idézzük. Ha a megelőzőt mesterségesen elő bírjuk idézni, s ha aztán ennek nyomában bekövetkezik az okozat: *inductiónk* teljes, ez a megelőző oka ennek a következőnek. [...] Egy szóval, a megfigyelés kísérlet nélkül [...] csak következéseket és együttlétezéseket deríthet föl, de az okozatiságot ki nem mutatja.”

A kísérlet mint módszer igen egyszerű logikai szabályokra épül. „Két igen egyszerű és közelfekvő módszer van, a mellyel valamely jelenség megelőző vagy következő körülményei közül azokat, a melyekkel változatlan törvény által valójában össze van kötve, ki lehet választani. Egyik az, hogy az ember különböző eseteket, a melyekben a jelenség előfordul, egymással összehasonlít; a másik pedig, hogy különböző eseteket, a melyekben a jelenség előfordul, összehasonlítunk oly más tekintetben hasonló esetekkel, a melyekben nem fordul elő. Ezt a két módszert megfelelőleg nevezhetjük a *megegyezés* meg a *különbözés* módszerének.”

„Első szabály. Ha a megvizsgálandó jelenség két vagy több esetében egytellen egy közös körülmény fordul elő, ez a körülmény, a melyben egyedül egyezik meg minden eset, az adott jelenség oka.” „Második szabály. Ha a megvizsgálandó jelenség előfordultának, meg elő nem fordultának valamely esete, egynek kivételével, minden körülményben megegyezik, ez az egy csak az előbbiben

fordulván elő: az a körülmény, a melyben egyedül különbözik a két eset, a jelenség okozata, vagy oka, vagy az ok nélkülözhetetlen része.”

Könnyen belátható, hogy közelebbi vizsgálódásunk területén, a szociológiában praktikusán nem használható az első szabály követésére berendezkedő vizsgálati módszer. Bármilyen változó hatását vizsgáljuk is, kísérleti személyeink nem lehetnek *egyetlen dolgot kivéve, minden másban különbözők*. Mind magyarok; a férfiak férfiak – és nők a nők; egy fővárosi kutatásban mindenki budapesti stb. Ezért nem marad más hátra, mint a második módszer gyakorlati megvalósítása. A kísérleti paradigma – megelőlegezve itt a részletezettebb elemzést – látszatra ennek tesz eleget, mégpedig nagyon egyszerűen. Felállítunk két, egymással minden vonatkozásban azonosnak tételezett csoportot. Ezt követően létrehozuk közöttük az egyetlen különbséget: az egyik csoportot kitesszük a *kísérleti változó* hatásának, a másikat pedig nem. Bármilyen különbség adódjék a két, korábban azonos csoport között, e különbséget – Mill gondolatmenetének értelmében – nem *okozhatja* más, mint a kísérleti változó.

Mit is értsünk ezen az *algoritmuson*?²⁶

Ismételjük meg újolag, a kísérlet valamely oksági összefüggés meglétét (vagy hiányát) bizonyító módszeres eljárás. Lényegét az képezi, hogy a kutató nem valamely megfigyelt jelenség bekövetkeztével egyidejűleg (vagy netán később) következtet vissza annak *előzetes, antecedens* okára, hanem valamely, a „spekulatív fürkészést” alapján megfogalmazott hipotézist állít fel egy okra. (Az egyszerűség kedvéért itt és a továbbiakban eltekintek attól, hogy természetesen nemcsak monokauzális hipotéziseket fogalmazhatunk meg.) Ennek az oknak, mint hatásnak a bekövetkeztét tudatosan manipulálva a való világot előidézi, vagyis kísérleti változóvá konstituálja. A kísérleti változót a szakirodalmi leírásokban általában *független változó* néven nevezik, éppen azért, mert a kutató maga állítja elő, mint ahogy módosulásait is maga biztosítja, ennyiben tehát *független* minden egyéb *kauzatív* befolyástól. A továbbiakban a kutató nem tesz egyebet, mint hogy valamilyen módon méri a független változó (az ok) hatását a *tőle függő okozatra*, amelyet emiatt *függő változó* néven szokás nevezni. (A független változó szokásosan valamely, a kísérleti személyt-csoportot érő inger, a függő változó pedig, ugyancsak szokásosan, az erre adott – regisztrált – ingerválasz.)

Az eljárás logikájából következően, minden olyan befolyásoló hatás, amely a független változón *kívül* hathat a függő változóra, *hibának* tekintendő.

Ezek a „ráadásba kapott” befolyásoló hatások durván kétfélék lehetnek: külső, környezeti hatások (pl. ha egy, a figyelemkoncentráció befolyásolását vizsgáló kísérlet közben belép a laboratóriumba egy igen lengén öltözött csinos hölgy, vagy egy, az agresszivitás alakulását vizsgáló kísérletre már hajnalban berendelik a ksz-eket, de csak késő délután kezdik meg a szeánszt), illetőleg azok a belső hatások, amelyeket a kísérletben részt vevő személy emberi szubjektumként, *entitásként* megkerülhetetlenül behoz a kísérletbe. Ennyiben a patkányokkal és emberekkel végzett kísérletek gyökeresen különböznek egymástól. A patkányok származása (milyen alomból származnak) és előtörténete (hogyan alakult „életútjuk” mindaddig, amíg a labirintusba be nem rakták őket) – legalábbis a tudomány mai állása szerint – nem befolyásolja egy (amúgy korrekten elvégzett) kísérlet érvényességét. „Egyik patkány annyi, mint a másik”, mondhatnánk. Az emberekről ezt a hajdani mozgalmi induló ellenére sem állíthatjuk. Ha elfogadjuk azt a filozófiai emberképet, mely szerint az ember egyenlő társadalmi viszonyainak, előtörténetének összességével, akkor nemcsak azt kell elfogadnunk, hogy minden kísérleti személy a befolyásoló hatások tömegével „lép be” a ki-

sérletbe, hanem azt is, hogy megváltoztathatatlan „hibahatásokkal” terheli meg azt. A független és a függő változó mellett óhatatlanul számolnunk kell a *személyes* változókkal.

A kísérletet terhelő hibák két nagy csoportját indokolt megkülönböztetni: beszélünk *véletlen* hibáról és *szisztematikus* (vagy konzisztens) hibáról. Az utóbbi a végzetesebb. A véletlen hiba információelméletileg zajnak tekinthető, amely legfeljebb *elfedi* az információt magát. A szisztematikus hiba viszont *meghamisítja* az információt. Mint Aronsonék írják: „*Ha túlzottan nagymértékű a véletlen hiba a kísérletben, ez elfedheti a független és függő változó között meglévő összefüggést, a kutató tehát tévesen arra a következtetésre juthat, hogy változói között nincs kapcsolat. A szisztematikus hiba túlságos mértéke azonban olyankor is keltheti az összefüggés meglétének látszatát, amikor az valójában nem áll fenn. Így a kutató tévesen azt gondolhatja, hogy hipotézise kísérletileg beigazolódt. Az első esetben a kísérletből nem születik publikáció [...] A kutatót általában eléggé izgatja a hipotézise ahhoz, hogy előbb-utóbb javított formában megismétlje kísérletét, az összefüggés tehát nem sokáig marad felfedezetlen. Szisztematikus hibák esetén viszont az történik, hogy hamis eredményeket publikálnak, s ezek a szakirodalomban megjelenve sokáig befolyásolják a kísérleti munkát, s olyan erőfeszítésekre ösztönöznek, amelyek más területen több haszonnal lennének kamatoztathatók.*” S mindehhez, záróakkordként hozzátesszük: „*Sajnos, a szociálpszichológia még igencsak messze van attól, hogy egzakt tudománynak tekinthetnénk. Így aztán ha egyszer egy ilyen látszólagos igazság beépül a szakirodalomba, igencsak nehéz megcáfolni.*” (Carlsmith–Ellsworth–Aronson: METHODS OF RESEARCH IN SOCIAL PSYCHOLOGY.)

A kutató természetesen igyekszik a hibát kiküszöbölni a kísérletéből. Két lehetősége nyílik arra, hogy a zavaró befolyásoktól mentesítse kutatását, ennek megfelelően a zavaró változókat vagy *ellenőrzés alá vonni*, vagy *véletlenszerűsíteni* (randomizálni) igyekszik. Az ellenőrzés vagy abból áll, hogy *kiküszöböljük* a változót (tehát megakadályozzuk, hogy lengén öltözött csinos nők csak úgy bejöhessenek a laboratóriumba – legalábbis amíg nem egyedül vagyunk ott, hanem a ksz-ek is ott nyüzsögnek), vagy abból, hogy értékét *állandónak* tartjuk (pl. *csak férfiakkal, csak időskorúakkal* stb. végezzük el a kísérletet, vagy *csak* olyanokkal, akik aznap még nem ettek semmit). Egy bizonyos korlátozott körben ez az eljárás – ha valóban eleget teszünk neki – jól alkalmazható. Vannak azonban esetek, amikor nem... és nemcsak technikai problémák miatt.

Nyilvánvaló, hogy az úgynevezett személyes változók esetében ez a módszer nem alkalmazható. Kiküszöbölni, kikapcsolni a személyiséget ugyan lehet (lásd SZÁLL A KAKUKK FÉSZKÉRE), a lobotómiás élőhalottal azonban már nemigen lehet szociológiailag vagy szociálpszichológiailag releváns kísérletet folytatni. Jobb megoldásnak látszik a *randomizálás* módszerével élni.

Az eljárás nem jelent egyebet, mint hogy a kísérletben részt vevő személyekről valamilyen véletlenszerűsítés segítségével döntik el, melyikük kerül a kísérleti, melyikük a kontrollcsoportba. (Ennek elméleti és technikai mögötteseire most nem térek ki.) Az egyes személyek ugyan változatlanul különbözők lesznek, ám mindenki egyforma (ötvenszázalékos) valószínűséggel kerülhet a két csoport akármelyikébe. A szangvinikusak és a jámborak, a rövidlátók és a sasszeműek, a liberálisak és az autoriter személyiségűek, az éles eszűek és a bambák mindegyikénél a véletlen dönti el, hogy a kísérleti vagy a kontrollcsoportba sorolatik-e be. S miért favorizálná avagy büntetné a részrehajlást nem ismerő véletlen az egyik csoportot a másikkal szemben? A kutató ezért arra az álláspontra helyezkedik, hogy ebből adódóan kísérleti és kontrollcsoportja *mint csoport* hozzávetőleg azonos, *egyformának* tekinthető. Ergo, ha a kísérlet végén

a két csoport között valamilyen különbség mutatkozik, azt nem okozhatta semmi más, mint a független változó, amely kísérleti ingerként érte a ksz-ek egyik, meghatározott részét.

*

Kísérletezni tehát csak ennyi: egyet kivéve minden változót „kordában tartani”, azt az egy kísérleti változót pedig kényünk-kedvünk szerint alakítani. Mindezt persze könnyebb deklaratívén kijelenteni, mint praktikus eljárások során biztosítani. Itt most csak annyit előlegeznék meg, hogy a dolognak *ára van*. A kísérleti helyzet feletti kontroll megteremtésének követelménye óhatatlanul módszertani kényszerpályákra viszi a kutatót. Hogy mit jelent a gyakorlatban megvalósítani azt a „kordában tartást”, ami a kísérletnek a maga tudományos rangját kölcsönzi, s aminek kimondása meglehetősen egyszerűnek tűnik, azt egyetlen konkrét kísérlet „technológiai utasítássorozatának” bemutatásán fogom érzékeltetni. (A kísérlet – Aronson és Mills kísérlete – éppoly klasszikusa a szociálpszichológiának, mint Asch csoportnyomás-kísérlete.)

Aronson és Mills azt kívánta ellenőrizni, igaz-e, hogy „*akiknek sok nehézséget vagy nagy fájdalmat kellett elviselniük azért, hogy elérjenek valamit, hajlanak arra, hogy az elért célt többre értékeljék, mint azok, akik ugyanazt a dolgot minimális erőfeszítéssel érték el [...] aki szigorú felvételi vizsgán megy keresztül, hogy bejuthasson egy klubba vagy egy szervezetbe, hajlamosabb lesz a csoport túlbecsülésére, mint az, akinek a felvételhez erre nem volt szüksége*”. (Itt és a továbbiakban az idézetek forrása: E. Aronson–J. Mills: A CSOPORTBA VALÓ FELVÉTEL SZIGORÚSÁGÁNAK HATÁSA A CSOPORT IRÁNTI VONZALOMRA. In: Csepeli György [szerk.]: A KÍSÉRLETI TÁRSADALOMLÉLEKTAN FŐÁRAMA. Gondolat, 1981.)

Nyilvánvaló: annak vizsgálata, hogy a jelenség igaz-e, elválaszthatatlan a jelenség oksági magyarázatának felderítésétől. „*Ha a megfigyelés érvényes, miként magyarázhatjuk? Az összefüggés a kezdeti motivációban meglevő különbségek eredménye is lehet. [...] Ily módon, az önkiválasztódás alapján eleve azt várhatjuk, hogy a szigorú felvételen átesett csoporttagok általában véve többre fogják tartani a klubot, mint azok a klubtagok, akiknek nem kellett a szigorú felvételen átesniük*.” Ugyanakkor az is világos, ha azt vizsgáljuk, a bekerülés módozata hogyan hat a csoportról alkotott véleményre, nem vizsgálhatunk különböző csoportokat. Egy Playboy-klubot és egy egyetemi KISZ-alapszervezetet eltérően vonzónak találni, nem biztos, hogy ennek bármi köze is van a bekerülés feltételeihez. Mivel minden ksz-nek azonos „csoportélményt” kell biztosítani, ez egyszerűen lehetetlenné teszi, hogy a ksz-t valami igazán létező, hús-vér emberekből összeverődött csoportnak csak a közelébe is engedjük. Nemcsak arról van szó, hogy nem dolgozhatunk különböző csoportokkal (egyikben színesebb, értelmesebb, szexuálisan vonzóbb stb. tagokkal, mint esetleg egy másikban), még az sem engedhető meg, hogy a különböző ksz-ek ugyanazon összetételű csoport más-más összejövetelén vegyenek részt: elvégre más-ként és másként alakulhatnak az események, indiszponáltak lehetnek a tagok stb., s legfőképp, az egymástól különböző ksz-ek ebből következően különböző hatásokkal járó eltérő részvétele is megváltoztathatja a csoport működését. A ksz-t tehát egy *fantomcsoporttal*, annak fantomtevékenységével kell szembesíteni. Ugyanakkor persze úgy, hogy ne tudhasson a fantomjellegéről. A személyes, face-to-face kapcsolat tehát eleve elesik. Teremtteni kell egy mesterséges szituációt, ezt azonban „életszerűvé” kell tenni, elfogadhatóvá, elhíihetővé a ksz számára.

A technikai kivitelezést természetesen nagymértékben befolyásolja, hogy milyen konkrét operacionalizálási stratégia vagy stratégiák mellett dönt a kutató. Ebben a ki-

sérletben a ksz-ekkel elhitették, hogy a cél a csoporton belül folyó vita dinamikájának tanulmányozása, a csoportban a szexualitás problémáiról vitatkoznak a csoporttagok.

Ez a választás most már behatárol minden további technikai döntést. A ksz-ek tehát egy vita részesei lesznek, de ki kell zárni annak lehetőségét, hogy face-to-face kapcsolatokba keveredve vitázhassanak. Figyeljünk a nem kevésbé nyakatekert megoldásra. A kísérletvezető elmagyarázta a ksz-eknek, hogy „a megbeszéléseken a legfőbb gátló tényezőt más személyek jelenléte jelentette a szobában. Valahogy könnyebb úgy beszélgetni zavarbaejtő dolgokról, hogyha mások nem bámulnak az emberre. [...] A csoport minden egyes tagját elkülönített helyiségbe helyeztük el, és a résztvevők mikrofonok és fejhallgatók segítségével egy házteléfono-rendszeren keresztül kommunikálnak egymással. [...] Az előző magyarázat előkészítette a terepet a magnószalag számára, melyet most már úgy mutathattunk meg a ksz-eknek, mint egy-egy elkülönített szobában levő három személy által folytatott élő vitát. [...] Nagyon fontos volt elérnünk, hogy a ksz-ek ne kíséreljék meg a vitában való részvételt, mivel ha ezt megteszik, akkor hamarosan felfedezték volna, hogy senki sem válaszol megállapításaikra, és valószínűleg arra következtettek volna, hogy a vita fel van véve szalagra. Hogy biztosítsuk hallgatásukat, minden ksz-nek azt mondtuk [...] egy olyan résztvevő jelenléte, aki nem tud optimálisan részt venni, a csoportvita folyamatának dinamikájáról pontatlan képet eredményezne, ezért az lenne a legjobb, ha ma egyáltalán nem venne részt, s így a csoport másik három tagjának dinamikájáról torzításmentes képet kaphatna. Közben egyszerűen figyelheti a megbeszélést, és gondolkozhat azon, hogy a csoport hogyan is működik. A következő találkozóra majd ön is felkészülhet, és csatlakozhat a megbeszéléshez”.

Így sikerül a kísérlet földhözragadtan technikai lebonyolítása során létrehozni azt a helyzetet, ami minden kísérlet alapkövetelménye: a kísérleti változón kívül semmilyen eltérő hatás ne érje a két csoportot. „A magnetofon használata minden egyes ksz számára ugyanazon csoportlélményt adta. A felvétel három egyetemi hallgatóról vitáját tartalmazta. Szándékosan olyan unalmasra és banálisra terveztük, amennyire csak lehetett, hogy maximáljuk a ksz disszonanciáját a szigorú feltételek mellett. A résztvevők szárazon és akadozva beszéltek az alacsonyabb rendű állatok másodlagos szexuális viselkedéséről, véletlenül ellentmondtak maguknak és egymásnak, mindenféleket motyogtak, elkezdtek a mondatot, amit sohasem fejeztek be, hebegtek, hümmögtek, és a legértéktelenebb és legérdektelenebb beszélgetést folytatták le, ami csak elképzelhető.”

Elég egyértelmű tehát, hogy a „kordában tartásnak” természetes terepen megfelelni nem lehet. Kísérletet, a szó szigorú szakmai értelmében, csak mesterséges, laboratóriumi körülmények között lehet lebonyolítani. Ennek ellenére a szakirodalomban szokás *terepkísérletekről* (field experiment), sőt *természetes kísérletekről* (natural experiment) beszélni. Egy rendszerváltás (idézőjelesen vagy idézőjel nélkül), egy új törvény bevezetése, egy közigazgatási vagy tanügyi reform, egy gyáregység vidékre költözése – mindegyik szívesen és könnyűszerrel ütik rá a „kísérlet” címkét, abban az értelemben, hogy valami jelentősen megváltozott, s a változás következményei – a korábbi állapothoz képest – megfigyelhetők. Ha mint *metaforát* nem kifogásolhatjuk is a szóhasználatot (s a kísérleti módszer paradigmaticai értékének ismeretében megérthető, hogy a szakemberek nem tudnak ellenállni a szóhasználat kísértésének), célszerű annál többet nem látnunk az elnevezésben.

1955-ben Connecticut államban például megszigorították a gyorshajítás elleni büntetéseket, s hivatalos statisztikai adatokkal kimutatható volt, hogy csökkent a halálos közúti balesetek száma. A kérdés csupán az, vajon ennek *következtében*, vagy csupán

időben ezt követően? Kétséges ugyanis, vajon kijelenthető-e, hogy a szigorítás okozta a csökkenést. Ez csak egy sor *rivalis oksági hipotézis* kiküszöbölése után lenne megtehető. Nem volt-e 1955 a szokottnál csapadégmentesebb év? Nem ugrott-e meg – mindegy, hogy mi okból – statisztikailag szignifikáns mértékben a biztonsági övek vásárlása? A hatóságok (melyeknek meglehetett a maguk politikai érdekei és elkötelezettségei) nem torzították-e szándékosan a halálokok regisztrálását?⁷

De hozhatunk súlyosabb példát is. A halálbüntetés kérdése mind a szakmai, mind a laikus közvéleményt megosztja. Megosztja egyfelől egy értékelkötelezettség mentén – ez azonban nem (vagy nemcsak) logika és ráció kérdése. Megosztja azonban egy praktikus, utilitárius nézőpontból is: van-e „visszatartó” hatása? Milyen kedvező lenne, ha azokat a törvényi változtatásokat, amelyeket egyes országokban bevezettek, konkluzív erejű kísérleteknek tekinthetnénk, amelyek egyszer s mindenkorra eldöntik, melyik álláspontnak van igaza. Lássuk, megtehetjük-e?

„A halálbüntetés elleni érvelés egyik alapja a bűnözési statisztikákból merített megállapítás, mely szerint a) a halálbüntetést nem ismerő országokban a gyilkosságok száma általában alacsonyabb, mint ahol van halálbüntetés; b) ahol a halálbüntetést eltörölték, ott a gyilkosságok száma ezután nem emelkedett vagy éppen tovább csökkent; és c) ahol visszaállították, ott ezután is emelkedett vagy nem csökkent. A válaszok: ad a) lehet, hogy ha az országok első csoportjában lenne halálbüntetés, a gyilkosságok száma még alacsonyabb, a második csoportban viszont, ha nem volna halálbüntetés, még magasabb lenne; ad b) lehet, hogy ha nem törölték volna el, csökkent vagy még nagyobb mértékben csökkent volna; ad c) lehet, hogy ha nem állították volna vissza, emelkedett vagy nagyobb mértékben emelkedett volna.” (Bócz Endre: A HALÁLBÜNTETÉSRŐL – MÁS SZEMSZÖGBŐL. *Valóság*, 1981/4.)

Bárhogy vélekedjünk is a halálbüntetésről, azt be kell látnunk, hogy visszatartó hatására vonatkozóan e „kísérletek” valóban nem tekinthetők konkluzívnak. (Amiből az is következik, hogy az állásfoglalást kinek-kinek másféle alapokon kell meghoznia.)

Nemcsak azt állíthatjuk azonban, hogy a kísérleti módszer csak mesterséges (többnyire egyszersmind mesterkélt) körülmények között alkalmazható. A mondottakból az is következik, hogy a kísérleti módszer általában nem igazán „kínálja magát” a szociológiai kutatás számára, hacsak – mint mondtam – nem metaforikus értelemben használjuk a kifejezést.

Aronson és Mills – összhangban a szexualitásról folytatott vita csoportdinamikájának meséjével – elmagyarázta minden egyes ksz-nek, hogy a csoportdinamikát torzíthatja, ha valakit a szexualitás témája túlságosan feszélyez ahhoz, hogy a vitában részt vegyen. Ezért feltették a kérdést, úgy érzi-e a ksz, hogy tud szabadon beszélni a szexualitásról? A válasz mindig igenlő volt. A kontrollcsoportba soroltaknál ezek után azt mondták, hogy rendben van. A kísérleti csoportokba soroltaknál (két kísérleti csoporttal dolgoztak, egyiknél szigorúbb, másiknál enyhébb feltételeket szabva – vagyis nemcsak létrehozva, de manipulálva is a kísérleti változót) nem elégedtek meg az igenlő válasszal, és egy „próbára bocsátáshoz” kötötték a részvételt. „A szigorú feltételek mellett a zavarba hozó teszt abból állt, hogy a ksz-nek egy-egy kártyáról tizenkét obscén szót kellett hangosan felolvasnia. Ezen kívül a ksz-nek hangosan fel kellett olvasnia két élénk, szexuális aktivitást megjelenítő regényrészletet, melyeket a kortárs irodalomból vettünk. Az enyhe feltételek mellett a ksz-nek öt, a szexualitáshoz kapcsolódó, de nem obscén szót kellett felolvasnia, mint pl. *prostituált*, *szűz*, *nyúlkalás*.”

A szociológiában azonban azok a változók, amelyeknek oksági hatását legtöbbször

– rutinszerűen – vizsgáljuk, nem alkalmasak arra, hogy egy „kísérletvezető” *manipulálja* őket, azaz *aktív, változtató* befolyást gyakoroljon rájuk.

Az ember vagy férfi, vagy nő, ezt a változót (értsd: felvehető lehetséges értékeit) „alakítgatni” csak meglehetősen drasztikus beavatkozással lehetne; az efféle lépések ellen komoly érvek szólnak.

Hasonlóan triviális „hatótényező” az *életkor*. Ennek kétségtelen előnye, hogy változásához nincs szükség a kísérletvezető beavatkozására,⁸ az idő, maga, elvégzi a munkát. Csakhogy! Ritka az olyan szociológiai kutatás, amelynek szempontjából néhány nap, hét vagy hónap különbségnek jelentősége lenne, s éppoly ritka az olyan, amely megengedheti magának azt a luxust, hogy öt-tíz (ha ugyan nem több) éven át türelemmel kivárja egy kísérlet végét. Arról nem is beszélve, hogy meglehetősen nehéz lenne azt biztosítani, hogy az eltelt idő során semmi más ne változzék ellenőrizetlen módon, csak és egyedül a személy életkora.

Sorolhatnánk ugyanígy a többi, triviálisan vizsgált változóval kapcsolatos problémát: *iskolai végzettség, foglalkozás, lakóhely, anyagi helyzet stb.* (Nem beszélve most az időtartam problémájáról, nemigen látom azt a kutatót, akinek módja és lehetősége lenne embereket Budapestről vidékre – s még inkább, vidékről Budapestre – költöztetni; finanszírozni azt, hogy az illető családjában az egy főre eső jövedelem hipp-hopp duplájára nőjön, és így tovább.) Pusztán az érdekesség kedvéért említek meg egy kutatást, amely igencsak „originális” módon próbált túllépni ezeken a korlátokon. Egy amerikai kutatásban azt vizsgálták, hogy gazdag és szegény gyerekek egyforma nagyságúnak becslik-e a féldollárost. A kutatási eredmények igazolták ugyan a hipotézist: a szegény gyerekek – akik számára fél dollár nagyobb érték volt – nagyobbak látták a pénzérmét, csakhogy az eljárás a szó konzervatív értelmében persze nem minősülhetett kísérletnek, hiszen nem a kísérleti változó (az anyagi helyzet) aktív módosítására épített, hanem arra, hogy a kategóriákhoz (gazdag–szegény) igazodó tudatos válogatást alkalmaztak. Nos, ezt a feszültséget feloldandó, egy kutatócsoport az alábbi eredeti ötlettel élt: a kísérletben részt vevő személyek anyagi helyzetét *hipnózis útján* módosították.

Hát, a fene tudja... Bár ez a módszer, ha úgy tetszik, korlátlan lehetőségeket villant fel az empirikus szociológia előtt, s egyszersmind kiküszöböl egy sor, a mintavételnél jelentkező gyakorlati nehézséget és nehézkességet, én valahogy nem tenném érte tűzbe a kezem.

*

Térjünk vissza a *mesterséges, laboratóriumi körülmények problémájához*.

„Szokás a kísérletet azzal a kritikával illetni, hogy nem képes megragadni a való élethelyzetek lényegi vonásait, mindössze arra képes, hogy a valóság egymásra kölcsönösen ható tényezőinek tömegéből egyet-kettőt elkülönítsen. Ez az állítás persze igaz, azonban nem annyira a kísérleti módszer kritikáját kell benne látnunk, mint inkább a kísérlet céljának tökéletes félreértését. A tudást ugyanis nem bonyolult jelenségek egyszerű leírása érdekli, hanem azoknak az oksági eseményeknek a megértése, amelyek hozzájuk elvezetnek. [...] Ha egyszer a főbb összetevőket sikerült elkülönítve tanulmányoznunk, léphetünk tovább, hogy egymásra gyakorolt hatásaikat is vizsgáljuk, hogy végezetül magyarázatot kínáljunk a való világ jelenségeire, s ezzel alapot teremtsünk előrejelzésekre és ellenőrzésekre. De arra nem számíthatunk, hogy a valóságban hatásukat egyszerre kifejtő változókban bekövetkező ellenőrizetlen és ellenőrizhetetlen változások pusztán megfigyelésével, tanulmányozásával eljuthassunk a megértés ilyen szintjére.” (E. Krausz–S. M. Miller: SOCIAL RESEARCH DESIGN. Longmans, 1974.)

A replika tetszetős, mindössze csak nem tartom igaznak. Ennek bizonyítása azonban a későbbiekre marad. Annyit azonban már most meg kell jegyeznünk, hogy a kísérlet „mesterkéltsege” felveti a kísérlet érvényességének problémáját.⁹

Egy kísérlet kapcsán az érvényességnek két fajtáját szokás megkülönböztetni: a *külső* és a *belső* érvényességet.

A belső érvényesség nem jelent egyebet, mint annak minősítését, hogy hibátlan-e annak a következtetésnek a gondolatmenete, amely a kísérleti változót oksági változónak tételezi. A plauzibilisen adódó oksági következtetés természetesen csak akkor lesz érvényes, ha valóban csak egyetlen változó hatása tesz különbséget a minden egyéb tekintetben egyforma kísérleti és kontrollcsoport között (s természetesen célszerű, ha ez az egyetlen változó az, amelyet a kutató kísérleti változóként manipulál). A kísérlet – ebben a legáltalánosabb sémájában – akkor lehet tehát csak sikeres (értsd: érvényes), ha valóban minden egyéb külső változót kontroll alatt lehet tartani.

Az eddig mondottak azt a látszatot keltik, hogy randomizálással és ellenőrzéssel – ha úgy tetszik: a korrekt szakmai rutinnak való megfeleléssel – a problémák kiküszöbölhetők. Valójában koránt sincs így. A kísérlet belső érvényességét további tényezők is módosíthatják. Megtévesztő lenne azonban, ha a kísérletről csak úgy, általában – legáltalánosabb sémájában – beszélnénk. Az összefoglaló módszertani címke alá különböző „algoritmusok” tartoznak. A kézikönyvek – még ha ugyanazon fejezeten belül tárgyalják is őket – különbséget tesznek a szó szűkebb értelmében vett *kísérletek* (true experimental design) és a *pszeudo-kísérletek* (pre-experimental design) között. Ez utóbbiakon könnyűszerrel bemutatathatók és elméleti kategóriarendszerbe rendezhetők azok a buktatók, amelyek kivédésére az igazi kísérlet *elvileg* lehetőséget nyújt – ellentétben ezekkel, amelyek teljesen védtelenek a rivális oksági hipotézisek formájában ellenük vethető kritikával szemben. (A tanulságos szemlézést logikai szerkezetét és példaanyagát tekintve is – mint szinte valamennyi e tárgyban írott munka – Campbell és Stanley klasszikusnak számítható könyve, EXPERIMENTAL AND QUASI-EXPERIMENTAL DESIGNS FOR RESEARCH. Rand McNally, 1963. alapján tárgyalom.)

Három algoritmus tartozik a pszeudo-kísérletek osztályába.

Az *egyszeri esettanulmány* (one-shot case study) – amikor is egy csoportot egyetlenegyszer vizsgálnak (mérnek) meg valami olyasmi bekövetkezése után, amiről feltételezhető, hogy hatott a csoportra – bizonyítóereje, tudományos értéke gyakorlatilag nulla. „Magyarázóerejének” alapját implicit plauzibilitások adják. Lovel fia elcsábította egy munkás feleségét, „Az átkozottnak kés akadt kezébe – / Most itt viszik – a vén Lovel megőrült”, magyarázza Lucifer Ádámnak a londoni szín előttük zajló emberi drámáját. Az efféle gondolatmenet azon alapul, hogy összehasonlítási alapként a korábbi tapasztalat eseteire hagyatkozunk, következtetéseink hallgatólagosan arra a tapasztalatra építenek, hogy „normális” (azaz valamely speciális hatástól mentes) esetekben „normális” emberek hogyan szoktak viselkedni. Az emberek *csak úgy* (azaz „normális” körülmények között) nem szoktak megőrülni. Sorscapások *hatása* alatt ez olykor bekövetkezik velük. Ha valakinek megölik a gyermekét – ez sorscapás. Ha eztán megőrül: az oksági lánc világos. (Ezzel szemben, ha nem ismernénk az Othellóval történeteket – mondjuk csak a III. felvonás 4. színnél érkeznénk meg az előadásra –, bizony zavarba jönnénk. Egy zsebkendő elvesztése miatt ekkora hisztériát csapni! Nem is tudnánk oksági magyarázatot adni a viselkedésére, vagy egészen más irányban keresnénk a magyarázatot.)

Implicit előfeltevéseink tudományos státusa azonban igencsak kétséges. Nem mint-

ha Lucifer feltétlenül tévedne! Lehet, hogy helytállóan értelmezi Lovel betegségének oktatát. Bizonyításának tudományos értékét tekintve azonban nem érdemel egyetlen rá vesztegetett mondatot sem.

Az *egycsoportos elő- és utótesztelés* (one-group pretest-posttest design) esetében a kutató egyetlen csoportot vizsgál csak. (Vagyis e „kísérleti” csoportnak nincs kontrollcsoport párja.) Ezt „megméri” a kísérlet előtt és után, majd az eredményeket egybevetve vonja le következtetéseit. Mivel a laikus közvélemény nagyon gyakran ezt az algoritmust tévesen az igazi kísérlettel azonosítja, érdemes bemutatni, hogy mennyire sebezhető a belső érvényesség valamennyi kritériuma szempontjából.

1940-ben angol diákok körében végeztek „kísérletet”, mennyire hatékony a náci propaganda.¹⁰ A kísérlet megkezdése előtt a diákok kitöltöttek egy kérdőívet, afféle hangulatjelentést. Ezt követően heteken át olvastattak velük német újságokból kiollózott propagandisztikus írásokat, majd ezt a kérdőív újbóli kitöltése követte. Az eredményeket a korábbiakkal összevetve, világosan kiderült, hogy a diákokon erőt vett a csüggedés, sokkal borúlátóbban ítélték meg a helyzetet és az esélyeket. Igen ám, csak-hogy mialatt a német újságokat olvasták, a németek megszállták Franciaországot, s nehezen lehet szabadulni attól a gondolattól, hogy a függő változó (a kedélyállapot) bekövetkezett változásaiért nem annyira a független változó (a propagandisztikus hatékonyság), hanem egy *rivális oksági hipotézis* felelős. Ezt a rivális hipotézist a szakmában *eseményhatásnak* (history) szokás nevezni. A kísérlet belső érvényességét (amin ugye azt értjük, hogy valóban a független változó okozza a regisztrált változást) veszélyeztetheti az a rivális megfontolás, hogy a változást az elő- és utóteszt közötti időszak során a kísérletben részt vevő személyeket körülvevő való világban bekövetkezett események okozzák. (Nem kell feltétlenül világtörténelmi horderejű eseményekre gondolnunk; ha egy kísérlet előtesztjét tanévkezdéskor bonyolítják le, az utótesztre pedig a vizsgaidőszak kezdetén kerül sor, ez is elég lehet.)

Egy további rivális oksági hipotézis a *megérés* (maturation). E kategóriába tartoznak az idő múlásával összefüggő mindazon folyamatok, amelyek a ksz-ekben lezajlanak, s amelyeknek az utóteszt eredményeinek alakulásában több szerepük lehet, mint a független változónak (elfáradnak, megéheznek, elunják a mókát stb.).

Teszthatás (testing). Az előteszt kitöltése önmagában, a kísérleti hatástól függetlenül, „megváltoztathatja” az embert.¹¹ Bizonyos fokig rokon ezzel a vizsgálat *beavatkozó* jellege (reactivity). Campbellék azt a példát idézik, hogy egy fogyókúra kísérletnél a kúra sikerességét nem biztos, hogy a kísérleti változó okozza; önmagában az a tény, hogy előtesztként valakit mérlegre állítanak, megméri, és megmondják neki, hogy hány kiló, lehet, hogy súlyosabban esik a latba.

Eszközkopás (instrumentation) néven tartják számon a mérőeszközben, azaz esztünkben a kutatóban, a kísérleti személyzetben bekövetkező, nem következmény nélküli változásokat. Aki vizsgáztatott már, tudja, megélte, mennyire nem ugyanazon kritériumok szerint osztályozza az első és a tizenhetedik vizsgázót. (A változás irányára már nehezebb becslést tenni. Hogy az ember toleránsabb vagy ingerültebb lesz-e, sok mindentől függhet.)

A *kihullás* (mortality) elnevezés azt a független változóéval versengő hatást fedi, hogy az elő- és utóteszt közötti különbség azzal magyarázható: egyesek menet közben kiszállnak a kísérletből (s hogy kik szállnak ki, nem biztos, hogy teljesen a véletlenek múlik).

Végezetül még a *statikus csoport-összehasonlítás* (static-group comparison) tartozik a

pszeudo-kísérletek csoportjába. Ezúttal nem egyetlen csoport kísérlet előtti és kísérlet utáni eredményeit vetik egybe, hanem két csoportot hasonlítanak össze; egy olyat, amellyel elvégezték a kísérletet, egy olyannal, amelyet nem ért a kísérleti változó hatása. Azt az okfejtést, hogy egy autómárkát reklámozó hirdetés igen hatékony volt, mert a hirdetést nézők közül jóval többen vásároltak ilyen autót, mint a hirdetést nem nézők közül, vélhetőleg azonnal kétkedéssel fogadnánk, mielőtt kiderülne, hogy a hirdetést nem nézők csoportját a Déli pályaudvar hajléktalanjai közül válogatták ki.

Az *igazi* kísérleti „paradigmáról” ezek után igazából már nem nagyon van mit mondani. Lényege, hogy a kísérletben részt vevők *randomizálással létrehozott két csoportját* hasonlítják össze. Egyik változatában csak a kísérlet végén kerül sor a két csoport összehasonlítását lehetővé tevő mérésre. Másik változatában a függő változó mérésére szolgáló *utóteszt* mellett a kísérlet előtt egy *előtesztben* is megméri a ksz-ek között a kutatót érdeklő (függő) változót, ellenőrizendő, hogy valóban „egyforma”-e a két csoport. (Ez főleg óvatosságnak tűnik, hiszen a randomizálásnak ezt – *természetéből következően* – statisztikus érvénnyel amúgy is biztosítani kell. Ez persze csak *statisztikus érvénnyel* igaz, s ezért nem hagyhatom megemlítetlenül, hogy én még nem olvastam kísérletről olyan publikációt, amely arról számolt volna be, hogy a kísérleti és a kontrollcsoport az előteszt alapján szignifikánsan különbözött volna egymástól, s így azt sem tudhatom, hogy ilyenkor mit csinál egy kutató.) Legrafináltabb változatában pedig – a Solomon-féle négycsoportos algoritmusban – két-két kísérleti és kontrollcsoportot hoznak létre, az egyik kísérleti/kontrollcsoportpárosnál elő- és utótesztet végeznek, a másik párosnál csak utótesztet.

*

A külső érvényesség pedig nem jelent mást, mint a kísérleti eredmények általánosíthatóságát: a laboratóriumi helyzet és a „mesterségesen kiválasztott” kísérleti személyek mesterkelt csoportjának körén kívül is érvényesek-e az eredmények? Mint egy rosszmájú amerikai szociálpszichológus egyszer megjegyezte, az amerikai kísérleti szociálpszichológia eredményei legfeljebb csak az amerikai egyetemek pszichológia szakos hallgatóinak szociálpszichológiáját segítettek megismerni és megérteni. S e megjegyzés több, mint gunyoros poén. Tekintettel a kísérletek tipikus résztvevőjére, az alsóbb éves – többnyire pszichológia szakos – hallgatóra, egy sajátos csoportnorma is érvényesül: az a hit, hogy a kísérlet hozzájárul a tudomány fejlődéséhez és ezzel talán az emberiség boldogulásához is, de legalábbis – fontos dolog. Mint egy szerző megjegyzi, gyakori, hogy a kísérlet után az egyes résztvevők szorongva megkérdik a kísérletvezetőt: milyen voltam? nem rontottam el? Ez is felerősítheti az elvárási effektust s azt, hogy ha a ksz azt gondolja, a kísérlet hatására viselkedésének meg kell változnia, akkor az meg is fog változni. Ez a csoportnormahatás pedig általánosságban kérdésessé teszi a külső érvényességet.

Érdemes azonban egy kicsit tovább is időznünk a külső érvényesség problémájánál, amelyet több szinten is mérlegelhetünk. A legperfekcionista igényeknek eleget tevő kísérleti eljárásra is igaz lesz az, hogy „*a kísérlet által igazolt oksági összefüggés csak azon speciális feltételegyüttes érvényességi körén belül igaz, amely a kísérleti és kontrollcsoportra egyaránt vonatkoztatható [...] Logikailag e határokon nem terjeszthetjük túl megállapításaink érvényességét, vagyis egyáltalában nem általánosíthatunk*”. (Campbell–Stanley, i. m.)

Ez persze általános filozófiai-ismeretelméleti probléma. Legyünk kisebb igényűek, még akkor is van min elgondolkodnunk. Vegyük az előteszteléssel kapcsolatban fel-

merülhető problémákat. Túl mindazon, amit a teszthatásról már mondtam, s amit a kísérleti algoritmus kivéd, számolnunk kell a kísérleti változó és az előteszt *interaktív* hatásával. Campbellék a következő példát hozzák. Tételezzük fel, hogy egy eszmei mondanivalójában a faji előítéletek ellen mozgósító film hatását vizsgáljuk a ksz-ek előítéletességére. Tételezzük fel továbbá, hogy a film nem brutális közvetlenséggel agitál, hanem finomabb, áttételesebb, ha úgy tetszik, ravaszabb eszközökkel. A felkészületlen néző esetleg csak a filmben megjelenő „love storyra” figyel. De ha előtte egy hosszú attitűdkérdőívet kellett kitöltenie, ez biztosan érzékenyebbé teszi a film egyéb mondanivalójára. A film (a független változó) tehát nem *önmagában* fejt ki hatását, a hatás mértékébe belejátszik az előtesztelés is.

Mi a helyzet az önszelekcióval? Az igazi kísérleti modell ezt részben kivédi (hiszen egyformán önként jelentkezőkből alakítja ki a kísérleti és kontrollcsoportot, tehát nem két gyökeresen különböző népességet vet egybe). A védelem azonban nem százszázalékos. Ha kísérletező szándékunkat kilenc terepen elutasították, majd egy tizediken áment mondanak rá, valószínűsíthető, hogy ez a tizedik terep valamiben igencsak különbözik a többi kilenctől (a személyzet vagy a vezetés magabiztosabb, elkötelezettebb a tudományos kutatás értékei iránt stb.). Korántsem biztos, hogy kísérleti változónk hatásmechanizmusa más terepeken is ugyanígy működne, kockázatos tehát általánosítanunk – bármennyire korrekt lett légyen is kísérletünk.

Az eseményhatás érvényesülését is csak részben védi ki egy kontrollcsoport. A maga sajátos módján, lehet, hogy csak az éppen adott „történelmi kontextusban” működik a kísérleti változónk, más kontextusokban esetleg más eredményt adna. A kormány népszerűségét növelő módszerekről folytatott kísérlet nem biztos, hogy ugyanazzal az eredménnyel zárul egy frissiben meghozott adótörvény enyhébb vagy szigorúbb változatának megszavazása után.

Abból következően, hogy nem egyetlen csoportot vizsgál meg kísérlet előtti és kísérlet utáni helyzetben, illetőleg nem összevethetetlen csoportokon vizsgálja a független változó meglétével, illetve annak hiányával kiváltott hatást, az igazi kísérlet az előzőekben felsorolt rivális hipotéziseket *elvileg* úgymond kivédheti.

Amikor azt mondom, hogy „elvileg”, nem arra célzok, hogy egy kísérlet praktikus lebonyolítása során mindenféle gikszerek adódhatnak. (Képzeljük el, mi van, ha az Aronson–Mills-kísérletben a magnó berágja a szalagot.) A probléma ugyanis mind ezen akadályok vétele után is változatlanul fennáll.

A kísérleti személyeket – bármennyire dehumanizáló legyen is az irodalomban szokásos *ksz* jelölés – mégsem tekinthetjük passzív tárgyaknak, amelyeken a kutató elvégez bizonyos műveleteket, majd leméri az eredményeket. Ez legfeljebb akkor lenne igaz, ha a sci-fi irodalomból ismert robotokkal folytatnának kísérleteket (bár még akkor sem mindig – elég csak Asimov ÉN, A ROBOT novellaciklusának robothőseire gondolnunk).

A kísérletben részt vevő személyek óhatatlanul *interakcióba lépnek* a kísérletvezetővel s – ha úgy adódik – egymással; értelmezik, *jelentéssel ruházzák fel* a kísérlet deklarált célját, a kísérleti helyzetet magát, azaz a kísérlet „mindenki számára objektíve azonos” elemeire vonatkozóan „*olyan speciális értelmezéseket hívnak életre, amelyek lehetetlenné teszik az egyes adatsorozatok összevetését; ha pedig ez fennáll, akkor minden egyes kísérleti megfigyelés egyedivé válik, s ez az egyediség rivális oksági magyarázatként léphet fel*”. (N. K. Denzin: THE RESEARCH ACT, McGraw–Hill, 1978.)

Egy igen tanulságos kísérletben a ksz-ek „tűréshatárát” vizsgálták. Hatalmas köteg papírlapot kaptak, amelyek mindegyikén számok szerepeltek. Ezeket a számokat kettesével össze kellett adniok. Egy-egy lapon 448 szám szerepelt, laponként tehát 224 – teljesen értelmetlen – összeadást kellett elvégezniök. Miután a kísérletvezető az instrukciókat megadta, elvette a ksz-ektől az órájukat, s odavetve nekik, hogy „dolgozzanak csak, nemsokára visszajövök” – távozott. Öt és fél órával később a kísérletvezető volt az, aki feladta! A ksz-ek (anélkül, hogy teljesítményük jelentősen romlott volna) megadóan folytatták a munkát.

Megpróbálták nehezíteni a feladatot: a ksz-nek, miután egy papírlappal végzett, össze kellett azt tépnie, s ezután kellett a következő lapon elvégzendő összeadásokhoz fognia. Bármennyire vérlázítónak tűnjék is a feladat, ezt is fegyelmeztetten végrehajtották. A kísérletet követő interjúsorozatban aztán kiderült, hogy a kísérleti személyek kivétel nélkül értelmet tulajdonítottak a feladatnak, olybá vették, hogy „állóképességüket”, „kitartásukat” vagy „fegyelmezettségüket” tesztelik. Mindez elég világosan mutatja, hogy a kísérletbe való bekapcsolódás során az emberek a helyzetet a kutató értelmezési feltevéseitől gyökeresen különböző módon (s akár gyökeresen különböző módokon) értelmezhetik.⁴²

Összegezzünk. A kísérlet *belső* – logikai – érvényességét illetően kételyekre ad okot, hogy két ponton nem tudja kiküszöbölni – azaz: hitelvesztetté tenni – a rivális oksági hipotéziseket. Nem tudja maga alá gyűrti azt a tényt, hogy az ember számára a társadalmi jelenségvilág struktúrája nem önmagában adott, hanem az általunk adott értelmezés strukturálja; és a leggondosabb megtervezés mellett sem tudja meghaladni, hogy interaktív viszonyban ne legyen a standardizálhatatlan valósággal.

Külső érvényességét – általánosíthatóságát – illetően kételyekre ad okot, hogy igen messze esik a „való világtól”. Nemcsak arra gondolok, hogy a benne szokásosan részt vevők meglehetősen rosszul reprezentálják a teljességében vett emberi társadalmat (nehéz elképzelni, hogy a ksz-ek a „fekete vonatok” utazóközönségéből vagy a képviselőház tagjaiból rekrutálódnak), hanem arra is, hogy a kísérleti változó „*empirikus realizációja*” maga szab határt annak, hogy az eredmény általánosítható legyen. Aronson és Mills kísérletének tanulságai csak abban a mértékben általánosíthatók, amilyen mértékben áll az, hogy a „felvételi szigorúság” ugyanaz, mint többé vagy kevésbé obszcén szavak felolvasása. Én például azt gondolom, semmi biztosat nem tudunk arról, hogy ha valaki karriermegfontolásoktól vezéreltetve belép egy pártba, amiért a számára fontos emberek megvetően elfordulnak tőle (s ezt a tagság elég kemény feltételének tekinthetjük), lelke mélyén őszintén hajlamos lesz-e a csoport túlbecsülésére.

Tegyük ehhez rögtön hozzá, hogy az oksági bizonyítás érvényessége is csak az operacionális kísérleti változóra áll (ha áll). A kísérlet nem a szigorú felvétel hatását bizonyítja, hanem csak az obszcén szavak felolvasására kényszerítettség hatását. Az pedig, hogy az utóbbi „ekvivalens halmaz”-e az előzővel, *magából a kísérletből és magával a kísérlettel mint módszerrel nem bizonyítható*.

Tegyünk ehhez hozzá még egy megfontolást. A randomizálás technikájából következően a kísérlet „*logikai egysége*” sosem az egyes ember, hanem maga a csoport. Mint említettem, az egyes emberek különb- s különbfélék, a két csoport az, amely azonosnak teteleztetik. Egy kísérlet sosem azt vizsgálja, hogyan hatott a független változó Péterre, Pálra, Zsuzsára vagy Jutkára, hiszen mindegyikre másként hat. (Emlékezzünk: Asch kísérletében is volt, aki nem hajtott fejet a csoportnyomás előtt, volt, aki egyszer-kétszer „elbukott”, s volt, aki igyekezett állandóan konformnak mutatkozni.) Csak az ér-

dekli, hogyan változott a csoport viselkedése (ez aztán átlagokban, százalékos megoszlásokban jut kifejezésre).

Na de miféle csoportról van szó egy kísérletben? S itt most megint nem az „össztársadalmi reprezentativitásra” gondolok. Sokkal lényegesebb, hogy egy ilyen csoportnak *nincs realitása*. S ennyiben az amerikai egyetemi hallgatóknak egy kísérletben részt vevő csoportja még az amerikai egyetemi hallgatók társadalmi rétegén belül is csak fantomalakzat. Nem azért (vagy nem elsősorban azért), mert a ksz szerepre vontatorként jelentkezni, vagy egyáltalán elfogadni a részvételt sajátos (ön)szelektálást jelenthet. Sokkal inkább azért, mert az emberi kapcsolatok szociálisan meghatározott hálójába, erőtere – módszertani megindokoltsággal – kívül reked a laboratórium ajtaján. Így azonban éppen az válik lehetetlenné, hogy – a korábban idézett álláspont szerint – a főbb összetevők elkülönített tanulmányozása után „egymásra gyakorolt hatásaitak vizsgáljuk, hogy végezetül magyarázatot kínáljunk a való világ jelenségeire”. A bonyolult hatásrendszerbe ugyanis a reális társadalmi erőviszonyok és kapcsolatrendszerek is beletartoznak, a maguk teljes, standardizálhatatlan bonyolultságában.

Erről a köldökszinórról vágja le az embert – pusztán ksz-szé redukálva őt – a kísérlet. S ugyanezt a redukciót hajtja végre a kérdőíves survey-technika is, amikor „mintavételi egységként” emberi-társadalmi kapcsolataikból kiszakíthatóknak, egyenértékűen kicserélhetőnek tételezi az embereket.

„Hanem – mint Kipling mondja – ezt majd később mesélem el.”

Jegyzetek

1. Ugyanezen forrás szerint 1830/1863-ból datálható a „kísérlet” szó, 1846-ból a „kísérleti”, 1857-ből a „kísérletezik”. Arra a jelentéskülönbségre, amit a szó a „kísérletet tesz” és „kísérletet végez” összetételek között felvesz, nincs utalás.

2. A „kísér” szóból eredeztetett „kísért” etimológiájához a SZÓTÁR a következő magyarázatot fűzi. A *kísér* fogalmához közel áll a *vezet* fogalma. A *vezet*ből pedig jelentésszűküléssel könnyen kialakulhatott a *tévívra vezet*, illetve *bűnre csábít*. A *bűnre csábít* és *próbára tesz* összefüggése más nyelvekben is kimutatható, vö. latin *temptare*.

3. A *konstelláció*, a csillagok, a planéták együttállása tipikusan csak a passzív kivárási lehetőségét hagyja a „tudósnak”.

4. A franciában az *expérience* szó 1314-től dokumentálható „vmely dolog gyakorlati használata”, illetve „vmely dolognak a tapasztalat által elnyert ismerete” jelentésben. Az *expert* körülbelül 1200 tájékan bukkan fel melléknévi jelentésben („gyakorlati tapasztalata ré-

vén vmiben jártas”), s 1580-tól már főnévként is („olyan vezetés személy, akit jártassága okán megbíznak, hogy adott ügyekben döntőbíróként járjon el”). Az *expérimenteur* ige 1350-ben bukkan fel, az *expérimentateur* pedig 1372-től, bár 1824-ig csak szórványosan, s a – mit ne mondjunk – konzervatív Akadémia csak 1878-ban „fogadjaj el” a szót. Az angolban az OXFORD ENGLISH DICTIONARY szerint az *experiment* ige „próbálkozással, kísérletezéssel megállapítani, bizonyítani vmit” jelentésben való használata már 1481-től kimutatható; az *expert* melléknévként már 1374-től, főnévként azonban csak a XIX. század eleje óta használatos.

5. Ennek megfelelő fontosságot is tulajdonítanak neki. „A kísérleti módszer ezen roppant előnyei miatt perdöntő fontossága, hogy a társadalomtudományokban is alkalmazható legyen. Ha e módszer társadalmi jelenségekre nem lesz alkalmazható, ésszerűnek látszik feltételeznünk, hogy a társadalomtudományoknak kiérlelt diszciplínává válása jelentős csorbát szenved, ha ugyan lehetetlenné nem

válík” – írja a negyvenes évek elején Lundberg. (G. Lundberg: SOCIAL RESEARCH. Longmans, Green & Co., 1942. 55. o.)

6. Természetesen semmi újszerűvel nem szolgálok a kedves olvasónak. A soron következő ismertetés részletesebben vagy elnagyoltabban, olvasmányosabban vagy nyögvenyelősebben valamennyi módszertani kézikönyvben megtalálható. Összegzésemben J. M. Carlsmith–P. C. Ellsworth–E. Aronson METHODS OF RESEARCH IN SOCIAL PSYCHOLOGY című munkáját követem.

7. Lásd D. T. Campbell: REFORMS AS EXPERIMENTS. American Psychologist, 1969. 4. sz.

8. Természetesen egészen mást jelent az életkort független változónak tekinteni, s mint ilyent aktívan változtatgatni, s megint mást külső, zavaró változónak tekinteni és konstanst tartani.

9. Helyénvaló itt megjegyezni, hogy ebben az összefüggésben az *érvényesség* szót nem (legalábbis nem közvetlenül) a méréselméletben szokásos jelentéssel alkalmazzák (ahol – ahogy azt epigrammatikus tömörséggel megfogalmazni szokás – egy mérés akkor érvényes, ha azt méri a mérőeszköz, amit mérni akarunk vele).

10. R. M. Collier: THE EFFECT OF PROPAGANDA UPON ATTITUDE FOLLOWING A CRITICAL EXAMINATION OF THE PROPAGANDA ITSELF. Journal of Social Psychology, 1944. 20.

11. IQ teszteknel egy második kitöltés akkor is három-öt pontos emelkedést eredményezhet, ha a páciens semmiféle plusz információhoz nem jut hozzá. Személyiségteszteknel hasonló javulások figyelhetők meg.

12. M. T. Orne: ON THE SOCIAL PSYCHOLOGY OF THE PSYCHOLOGICAL EXPERIMENT. Idézi Denzin, i. m.

Magyar László András

TUDÓS MAJOM

Tudós majom figyel, jegyezz,
mindent fölír a vad gepárdról:
„Bundája foltos, oly jegy ez,
amelyről fölfedezni bárhol.
Sunnyin lopóz, de szélesebb
ha üldöz – fára mássz előle,
kilóméterről észrevesz,
reggel szokott vadászni főle
G...”

Mi történt? Nos hát kis zavar:
majmunk kimúl. Sebaj, notesz
van nála, jegyzi is hamar:
„Gepárd. Vadállat. Majmot esz.”

Bálint Tibor

A TE SZEMEID GALAMBOK A TE FÁTYLAD MÖGÖTT

Miután megágyazott a fürdőkádban, és bebújt a takaró alá, még sokáig nézett a sötétbe, és semmit sem hallott a szerelmi vásár rikító kínálatából, mert csak önmagára gondolt; egyre rémitőbbnek érezte felfedezését, hogy ostobán egy bordélyházba szegődött el cselédnek, s ezt hamarosan mindenki megtudja odahaza, még Kakas Márton, az a hűtlen csaló is, aki levette a lábáról, megbánás és szánalom helyett most nevetni fog rajta, s talán még el is dicsekszik, hogy vele hált, mielőtt ő ringyóvá züllött a városon...

Kétoldalt alászivárgott a könny az arcáról a vánkosára; sehogyan sem tudott megvigasztalódni, s a virrasztás óráiban mind csak arra a mózesi törvényre gondolt, amelyről az este olvasott, s amely szerint, ha egy férfi el nem jegyzett szűz lányt ágyba csalt, feleségül kellett vennie, és soha nem volt szabad elválnia tőle... Milyen jó is lehetett akkor! – gondolta, s látta magát messze, az idő megfeketült kövei mögött a napsütésben, boldog jegyesként, aki kedves Isten s ember előtt, s noha nem tudta, kinek is a mátkája, ki suttogja a fülébe, hogy „a te szemeid galambok a te fátylad mögött”, végül ezzel a jó érzéssel aludt el...

Egyik reggel, amint kinyitotta szobájának ajtaját, fölfutott a gyomra valami szagtól, mely az udvar közepén sötétlő vízből áradt szét, émelyítő szappanos lébe burkoltan, mert odaöntötték a lányok a lavórokban fölhabzott mosdóvizet, néha egyszerre többben is, s a vizugarak, mint hatalmas pössentések, csattogva zuhantak a cementre. Mari a szája elé kapta a kezét, szeme kimeredt, könnyezni kezdett, s ugyanakkor ijedség s különös önszánalom fogta el; visszament a szobájába, leült az ágy szélére, s tehetetlenül várta az újabb ingert, miközben az undor nyöszörgésszerű hangja folyamatosan szivárgott fel a melléből.

A kuplerosné, Buha Zsuzsi füle nagyon érzékeny volt minden zaj, minden nesz iránt, amelyben rögtön felismerte a vergődő test és lélek hangjait, s máris fölemelte a fejét, és feszülten figyelt, mint azok a ragadozók, amelyek épp szorultságukban támadják meg áldozatukat; a harmadik-negyedik eset után szólította előregedett szeretőjét, Ármint, hogy legyen tanúja, indulattal benyomakodott a lány fészkébe, karját taglóként magasra emelte:

– Miféle vonyikálást hallok erről, te kis bestia? – kiáltott rá, s a szeme forgott, mint fölhevült kék csészealj; odalépett a cselédlányhoz, tekintetével szinte belemarkolt a hasába, aztán eltávolodott tőle, de még mindig ugyanúgy nézte. – Hiszen te megakadtál, lelkem!... Fönnakadtál a horgon, akár egy buta szotyka potyka!... És a gavallérod, aki fölkoppintott, bizonyára már túl van a hetedik határon is!... Mit kezdjek hát veled?... Mert terhes szolgálólányt én egy napig sem tartok, nem én!... No még csak az hiányzik, hogy nekem itt megborjazzál!...

De ezen már elnevette magát, puha, zsiros nevetéssel, Mari pedig kék-zöld volt, arca megdermedt, s ő maga hideglelősen vacogott; nem elég, hogy bizonyossággá vált, amire gondolni sem mert, de imé, egyéb baj is rászakadt, s ha elkergeti az asszonya, senki sem fogadja fel elseje előtt, haza viszont nem mehet, az az út örökre el van zárva

tőle, s inkább elpusztítja magát, semhogy a faluban rejtőzködjék az emberek előtt, mint a megkövezésre ítélt házasságtörő nő... Azt hitte, érkeztek életének utolsó percei, imádkoznia illenék, s bár *Mamuka* tudta, mi történik benne, kivárta a nagy belső omlás csendjét, csak utána fordult a férfihoz, aki úgy meredezett mögötte, mint az ördög árnyéka:

– Maga mit szól, Bubi?... Hogyan segíthetnénk ezen az ostoba libán, ha már fölcsinálták?...

Bácsikám a lányra pillantott, szemrehányó sajnálkozással ingatta a fejét, később így szólt:

– Elvihetném egy nevesebb nőgyógyászhoz, mondjuk, Gólyához, de manapság ezeket kérnek egy kaparástért, miből fizeti vissza a *kisasszony*?...

Buha Zsuzsi még két hétig hagyta vergődni a lányt a terhesség ismétlődő rosszulleteivel, mintha a fölfedezés után nem sokat törődne vele, de valahányszor tovaszuszogott mellette, Mari érezte, amint a tekintetével szigorúan megfricskázza a hasát a szoknyán át, s noha színlelte a közömbösséget, e napokban csakis ővele törődött; egy keddi napon, mihelyt Poók Jani hölgyfodrász előkecmergett a kedvesétől, a *debellától*, behívatta magához, és megalkudott vele, hogy egyharmadát elengedi Vilma tartozásának, ha az iparos egy héten belül kiváltja és magához veszi. Az elnehezült nő örült a szabadulásnak, búcsúestet rendezett a lányokkal, lerészegedett, könnyezve bizonygatta, hogy úri családból származik, s később azt követelte, hozzanak neki hígpalacsintát tojáslikórral leöntve; végül fölfordult a székkal, magával rántotta az abroszt mindenestül, és csúf, rekedtes hangon sírt, hogy másnap reggel aztán szótlanná szelidülve lépkedjen a napsütötte járdán, súlyos teveléptekkel, az orrát piszkálva, mintha tűnődve a földre zuhant tányérok, poharak darabjaival a mulatás emlékeit is össze akarná illeszteni.

Sánta Mari hallotta az éjjeli murit, reggel pedig látta Vilma csendes elvonulását, s még utána is lesett a kapuból; de akkor még nem gyanította, hogy a *debellának* miatta kellett ily sürgősen kihurcolkodnia a nyilvánosházból, s miután összeszedte a szódásüvegeket, fölmosta a padlót, és *Mamuka* parancsára ágyneműt cserélt, találgatni kezdte, vajon milyen lányt hoz a bordélyosné Vilma helyett: ugyanolyan nagy testűt vagy kis karcsút, szőkét-e vagy barnát, honnan érkezik az a lány, s mi a próbája annak, hogy ringyó-e igazából vagy csak amolyan megtévedt, csalódott lélek?... De még be sem fejezte a takarítást abban a szobában, Buha Zsuzsi már szólt, hogy azonnal mosakodjék, öltözzék át, és vegyen tiszta bugyit, mert *Bácsikám* fiákerrel tér vissza, s elviszi egy híres nőgyógyászhoz, akivel megbeszélte a műtétet... Mari, miközben a szoknyáját engedte le, és a blúzáat gombolta ki, már a saját karját is idegenül nézte, aztán észbe kapott, és fölgyorsultak a mozdulatai, bár mindent gépiesen tett. Később, a kóber himbálózása és a ló patáinak ütemes csattogása közben annyira félt, hogy egy idő után el is alélt, s e néhány másodpercnyi önkívületében óriási csecsemő jelent meg előtte, olyanszerű, mint a fűrészható kaucsukbabák, reá tátotta a száját, s a hóna alá kapva föl akarta emelni, hogy elnyelje...

Évek múltán úgy emlékezett e látomásra, mintha visszafelé kísértette volna meg, mert az érzéstelenítő injekciótól sokáig bódult volt, még akkor is, amikor *Bácsikám* lesegítette a konflisból, és a megüresedett szobába vezette, ahol Buha Zsuzsi várta őt, és eleje sietett, hogy jobbról is, balról is megcsókolja az arcát:

– Lelkem, aranyom! – kiáltott fel, és a szemében könny csillant. – Ugye, nem fáj!

nagyon?... Ugye, hamar ment?... Olyan könnyű keze van ennek a Gólya doktornak, mint a tollseprű, bár igaz, hogy meg is kéri az árát... No de sebjaj, majd *ledolgozol*... Ez a szép szoba pedig a tied lesz, és mihegyt a *cicádnak* ismét vidáman csillog a szőre, a többit megbeszéljük rendben, bogaram?...

Elsejétől egy buta képű, fudri lány aludt a fürdőkádban, vele nem volt számítása Mamukának. Mari gyanította, hogy az utolsó baniig meg kell majd térítenie az orvosi költséget, képzeletében az összeg oly soknak tűnt, amennyit talán hónapok alatt sem tud *ledolgozni*, s valahányszor e szót idézte, végigborzongott benne a sejtés; de voltak percek, amikor szoktatni igyekezett magát mindahhoz, ami ezután történhetik vele a csapdában, s ha Kakas Mártonra gondolt meg a kényszerű vetélésre, már nem találta oly szörnyűnek, hogy egy másik férfival is lefeküdjék, csak kedves legyen hozzá, és segíessen kiszabadulnia innen, még ha nem veszi is feleségül...

Mamuka egy ideig még gyöngéd volt hozzá, ahogy lábadozókhöz illik, egy reggel azonban igen friss és reális arccal tette le eléje a tálcát a kávéval s a kiflivel; aztán sóhajtott, mint aki beleunt a szerepébe:

– A lustálkodásnak vége, szivikém!... Most már letisztultál, egészséges vagy, beküldök hát este egy kisherceget hozzád, egy aranyos tacsót... Még nem volt nővel dolga, buta, tapasztalatlan, mint te; de fél a kitanult bestiáktól, és épp emiatt arra gondoltam, hogy ti megértenétek egymást... Légy kedves hozzá, mert a szülei jómódú emberek, és maga Csobánka úr fordult hozzám, akinek öntődéje van a Vágóhíd téren...

Végigcirógatta Mari homlokát, aztán hosszan belémeredt a szemébe, s így folytatta:

– Ha látod, hogy vonakodik, babusgasd, ülj az ölébe, pörgesd meg a nyelved a fülében... Mindez a szakmához tartozik, mint a fekete harisnya és a rövid hálóing – a lányok majd kioktatnak –, de bugyit ne végy, ez csak elbonyolítja a dolgot; a nyitott pongyola viszont annál hatásosabb, és a melledet se rejtegesd a *kisfiú* előtt, ha már ilyen cicikkel áldott meg az Isten...

A lány, miután tétován belekortyolt a kávéba, eltátotta a száját, és úgy hallgatta Mamuka szavait; könnyezni kezdett, végül felállt az asztalka mellől, s még lobbant benne egyet a paraszti önérzet, mielőtt végképp kihunytna volna:

– Hogyan gondolja maga, hogy mindenkinek a szekere legyenek, mert egy csábító hátrakötötte a fejem?... Én nem akarok rosszféle lenni!...

Mamuka meghökkenve hátralépett, mintha ezzel a magázással, akár egy széklábbal, mellbe döfték volna; még a lélegzete is elállt, de mindjárt utána már a lány fölé emelkedve fölényes-gunyorosan mosolygott a nagy szemé:

– Nekem itt ne játszd meg az ártatlant, és ne brünnögj, kislányom, mert szájon váglak!... No nézz oda a pisisrel... Miután legázolta a harisnyáját, és fölemeltem a sárból, tisztára mostam a szégyentől, áldoztam rá, tálcán az ágyba vittem neki a frustukot, és tojtattam, most hálaként beleharap a simogató kezembel...

Fenyegetőn magasra emelte a jobb karját:

– Vigyázz, te cafka, mert a karmaimban vagy!... És ne felejsd el, aki egyszer leejtette a pártát, hiába hajol utána, mert a szüzességnek csak egyetlen próbája van, és ha leadtad a tejet korpa nélkül, fogd be a szád!... Vagy talán azt akarod, hogy hívassam apádat, és őt kényszerítsem az orvosi költség megtérítésére?... Akkor neked jaj lesz!...

Kivárt, nézte megvetően a lányt; nem tudta, mit mondjon még, aztán egyebet gondolt: leült mellé a heverőre, megsimogatta, tekintetével kereste a kisírt, rejtőzködő szemét:

– No, mi aztán jól kiveszekedünk magunkat! – fújtnagyot – Miért nem hallgatsz

rám, te kis suta buta?... Olyan dámát csinállok belőled, hogy még a papok is keresztet hánynak, mikor elbicegsz mellettük!... Lesz pénzed, ruhád, oda utazol, ahova akarsz, azt eszel, amit szemed, szád kíván... Fogadj szót, kislányom, és meglátod, egy életre hálás leszel nekem!...

És este belökte hozzá a *kisherceget*. Nézzük hát meg, ki is volt Sánta Mari első fizető vendége, aki a sors rendelése szerint eléje vetődött, hogy félszegen és tudatlanul, szándéka és akarata ellenére bevezesse őt a névtelenül tovalibbenő örömlányok sorába. Csobánka Levente már érettségi előtt állt akkor, de a szülők még nem látták, hogy lányt kísérgetne, vagy levelezne valamelyikkel, és az apa, Csobánka úr, aki a képes hetilap mellett főként a háborúban megcsonkult Brehm-sorozatot olvasta, még büszke is volt rá az elején, hogy a fia valami kedélyes idegenkedéssel pillant a fruskákra. Miért is csodálná a nőket, mint annyi más ostoba férfi? – gondolta. – Egyszerűen úgy tekint rájuk, akár az olyan teremtményekre, amelyeket Isten szórakozottságának az ollójával metszett ki, a legszeszélyesebben, hogy aztán nyuszi és zsiráf egymástól megijedve iramodjanak tova a teremítő munkapadja mellől, a *hulladék* pedig olyan rovarokká változzék, mint teszem azt a molnárka, a kolumbácsi légy vagy a közönséges giliszta. Csobánka úr szeretett minden jelzőt, hasonlatot, szóképet a nagy német rendszerező köteteiből venni, kedvelte az olyan kifejezéseket, mint az *élősdí*, a *fenevad* vagy a *bestialis*, de például sehogy sem tudta felfogni, hogyan hiányozhatik a szárnyasok közül a baziliszkusz, azon meg valósággal fölháborodott, hogy a mamutzsiráfgyíkot sem a hullóknél, sem az emlősöknél nem leli, ami legalább olyan súlyos mulasztás, mint egy szót sem ejteni a csodálatos főnixről, jöllehet ez a madár minden ötszázadik esztendőben elégeti magát, és hamvaiból újjáéled.

Mindezeket csupán azért mondtuk el Csobánka úrról, a kis fémöntőde tulajdonosáról, aki a könyvelőjét hangyászó sünnnek csúfolta, mert semmit sem lesett el az állatok világából, amit a hasznára fordíthatott volna, pedig ha figyelmesebben olvas, Brehm-nél azt is észrevehette volna, hogy például a majmok, fogságba kerülve, mily önfeledt természetességgel nyúlnak önmagukhoz a szerelmi éhség válságos perceiben; de ő mit sem tudott az effélékről, és egy este, amikor meglepte Leventét, amint a gúlába rakott könyvek, füzetek fedezéke mögött a heverőn ívbe feszülve végzi az önkielégítés buzgó műveletét, egy pillanatig ő is a fiú tágra nyitott szemével meredt a képzelt ígézetre: látta a buján tündöklő női öl csodáját, a boldogságba átvezető rózsaszín szorost két márványtömb között, s szinte felkiáltott, mint akinek az erkölcsi fertő máris elnyelte a gyermekét. Aztán a szobájába ment, hogy ott eméssze meg egymagában a fölzaklató élményt, s arcát a tenyerébe hajtva gondolkozott. Miközben így vívódott íróasztalánál, bizonyára megkísértette az ördög, mert minduntalan az a könyv tűnt eléje, amelyet még bérmlás után kapott, de hamar el is veszített; a kötet borítólapján sápadt és görbedt kamaszt lehetett látni, akinek a húsából minden nedvet kiszivott a hamis képzelgések láza, hogy most koráven szemrehányással forduljon a világ felé, mintha ezt mondaná: Imé, hova jutott, ha nem tudta azt, amit a szolnoki születésű egyházi író, apát, később Veszprém püspöke tudott az önkielégítés förtelméről, noha az értők már akkor kaján derűvel állították, hogy a derék és szent életű férfi elhivatottabb volt az ékesszólásban, mint amennyire jártas a szerelem kusza ösvényein és a tudomány terén.

Csobánka Baltazár úr megriadt, orvoshoz akart fordulni tanácsért, nehogy a fiát e hajlam ferde útra térítse és az azonos neműek prédája legyen, végül a *hangyászó sünn* tanácsára, aki agglegény volt, és Buha Zsuzsi nyilvánosházának látogatója, elhatároz-

ta, hogy Leventét összehozza egy tiszta, csinos örömlánnyal, hadd essék át mielőbb a tűzkeresztségen. Megkereste tehát Mamukát, s kissé körülményesen adta elő az esetet, de amikor megpillantotta az udvaron félmeztelenül ödöngő kurvákat, elrestellte magát szemérmes viselkedése miatt, s nyerítve felnevetett:

– Egyszóval nem szeretném, ha a fiam kézihajtánnyal érne a házasságba, tetszik érteni?...

S miután ezt mondta, úgy pillantott az asszonyra, mintha azt várná, hogy ő is vele nevéssen, de Buha Zsuzsi tudta a szerepét, és tapasztaltsága mögül nagyon is szigorúan, szinte feddően meredt a férfitra:

– Mi azért vagyunk itt, tisztelt uram, hogy misszióinkat teljesítsük, és segítsünk azoknak, akik reánk szorulnak... Mi hatóságilag bejegyzett intézmény vagyunk, tisztelt uram!...

Elhallgatott, mert látta, hogy e szigorával zavarba hozta az apát, titkolózón széttekintett a párolgó török kávé fölött, majd bizalmasan közel hajolt Csobánkához:

– Első osztályú árum van, tisztelt úr, és a fia oly zsenge leánykát kap, mint a tavaszi galambbegysaláta!... Még össze is illenek, mert ennek az ártatlannak sem volt igazán férfival dolga!... Majd elhancúroznak egymással, amíg örömeiket lelik a játékban!...

Kivárt, a hatást leste a gyáros arcán.

– Persze, ennek a mezei pacsirtának az ára is sokkal magasabb, mint a közönséges lányoké, de ha tudná ön, mibe került nekem ez a drága kis angyal, nem sokallná. És még valamit, kedves uram: itt kezelésről van szó, s nem szimplán arról, hogy a kicsike egy félórára vagy egy órára bérbe adja a szitáját, engedelemmel legyen mondva...

És most ő kezdett nyihogni, s úgy dobálta magát a széken, mintha sarkantyúznák az oldalát; nemcsak a nyála, de még a könnye is kifröccsent a jó üzlet reményétől, s Csobánka Baltazár egy pillanatig úgy érezte, a telivér nő körül fűszeres növényektől átgőzölt lótrágya szaga terjeng...

Abban egyeztek meg, hogy a fiú a kora délutáni órákban oszon be a mezei pacsirtához, amikor a lányok pihennek, az udvar csendes, és a vörös lámpa óriási vérceppje még nem oldódik a sötétség alján. Sánta Mari a látogatás előtt többször a tükör elé állt, hol a nyakát csavargatva nézett el a vállá fölött, hol egymásba kulcsolt kezére fektette az állát, hol körbeforgott, bal lábán fölmagasodva; de bárhogyan állította be magát, mindig egy másik, egy idegen lány pillantott vissza reá a festékrétegek mögül, csak amikor oly közel hajolt az üveglaphoz, hogy a lehelete foltot hagyott rajta, ismerte fel saját ijedt és szomorú lényét...

Az egyik lány, Kuksza Nuszi, aki szerelmi bánatában marószódát ivott, s azóta egy szőlőszemet is csak két-három nyeléssel tudott leküldeni a torkán, egész délelőtt őt készítette elő az első bordélyházi föllépésre, s mindvégig biztatta: „*Ne félj, kiszanyám, olyan ringyót csinalok belőled, hogy rögtön fölugrik a paszazsnak a kukija, és nem sokáig lovagol rajtad!*” Mari hallotta is meg nem is a pösze Kuksza Nuszi szavait, kábán billegve hagyta, hogy öltöztesse, akár egy próbababát, de csak most, a tükör előtt látta, miként kell odakinálnia minden kis testrészét a férfit elé, hogy annak elboruljon a tekintete, és remegni kezdjen türelmetlen éhségében.

De akár a hálóingnek nekifeszülő rózsaszín mellét nézte, s az ujjbegynyi bimbók selymen átderengő málnavörösét, akár fehér lábszárát, amely egy arasznnyira szabadon maradt a fekete harisnya fölött, akár karcsún fölnyúló nyakát, úgy találta, mintha azok tőle függetlenedve, sőt kicsúfolva az ő félénk szemérmességét, önálló céda életre ké-

szülnének, a legalávalóbb pajzánkodásra, s ettől még inkább megijedt, lelkileg szinte lebénult. Végül leült az ágy szélére, s várta, hogy jöjjön, aminek jönnie kell.

Aztán már ott állt előtte tántorgón és hunyorogva Levente, mint baknyúl, amelyet belöttek ebbe a pacsuliszagú ketrecbe a nőstényhez. Lekapott szemüvegét sután tartotta a kezében, a haja hátul magasra föl volt nyírva, s ő maga bátortalanul tekintett szét. Mari fölállt, elvörösödött, egy lépést tett előre, várta, hogy a vendég megszólaljon, kedveskedjék vele, bár arra is rákészült, hogy fogdosni, tapogatni-lapogatni kezd, vagy durváskodik vele, hiszen a férfiaktól minden kitelik! A kamasz azonban nála is zavartabb és tanácstalanabb volt, úgy tett, mintha előbb a szobával szeretne megismerkedni, s a bútordaraboknak nemcsak a formája, de még a szaga is érdekelné. Nagy, elszabott kezét, lábát mozgatva óvatosan körbejárt, aztán elgyötörtén az ágy szélére ereszkedett.

– Hiszen ez borzasztó, kérem! – motyogta maga elé, és izzadni kezdett. – Ez önkényeskedés!... De hát mit akarnak velem, miért hoztak ide?...

Megint levette a szemüvegét, s számonkérő idegenkedéssel nézett föl a lányra:

– Magának tetszik ez a játék, kisasszony??... Magával megbeszélték, hogy mit kell tennie?... Én restellem a dolgot, és bocsánatot kérek... Ugye, nem haragszik?...

Sánta Mari nézte a félszeg, gyámoltalan fiút, s lassan különös változás kezdődött benne. Előbb szánalmat, de később már egy kis rokonszenvet is érzett iránta, s ettől elmúlt a félelme s a viszolygása: úgy fürkészte a fiú arcát, mint az öccsét, aki szorultságában tőle vár segítséget. Odalépett hozzá, levette a zakóját, s még egy cirogató mozdulatot is tett felé, de ez a mozdulat elakadt.

– Tudja, mi maga?... Egy félénk kutyus... Azt hallottam, diák, de maga nálam is butább...

Fölakasztotta a kabátot, visszatért, s leült a kamasz mellé. Levente így ingujjban megkönnyebbülve fölsóhajtott, aztán elmosolyodott, de még mindig zavartan ingatta a fejét.

– Kedves, amit mondott, és lehet, hogy valóban buta vagyok... Például fizikából négyesre állok, de sosem is tartottam okosnak magam...

Mari fölényben volt, érezte ezt, de azt is tudta, hogy szorongatja az idő, és sietnie kell, ha nem akarja, hogy Buha Zsuzsi megzavarja őket. Közelebb húzódott a kis Csobánkához, csupasz, meleg lábszárát annak a térdéhez szorította, s merőn a szemébe nézett:

– Tudod-e, hogy nekünk ma szeretnünk kell egymást?... Te is parancsot kaptál rá, én is...

Egészen közel hajolt, ajkával megérintette a kamasz keskeny, hideg, vértelen ajkát.

– Ne légy már olyan kis tajdak! – suttozta. – Dobd le egykettőre a cipődet!

A fiú engedelmeskedett, de utána, mintha nem tudná, mit kell tennie, megfogott egy gombot kedvese hálóingén, ide-oda csavargatta lesütött szemmel, és amikor odabukott a lány mellére, Mari érezte, milyen hevesen dobog a szíve. A nadrágot már ő húzta le róla, sietve és mégis gyöngéden, befördította az ágyba, s ügyesen alácsúszott. Nem mindjárt értették meg egymást: elfogódott buzgalmában Levente egy ideig ügyetlenkedett, de aztán a lány segített eligazodnia, és ő nemsokára halk, folyamatos nyöszörgéssel fejezte ki az igazi ölelés örömét, miként az éhségtől remegő gyerek tapad a csecse, s most már azt is tudta, hogy a legszínesebb képzelet sem pótolhatja az eleven női test varázsát s azt az édes bizsergést, amely a beteljesülés ígéretes útján áthatja a kislábujjától a feje búbjáig. Mari nem adta magát oda úgy, mint egy szeretőnek,

de nem is maradt közömbös, s néha apró, alattomos mozdulatokkal vagy csipőből meg-megemelkedve kínálta oda az ölet, nehogy a kamasz csalódjék a férfivá avatás első élményében. Egy jó perc sem telt el azonban, mikor Levente fájdalmasan felkiáltott, elengedte őt, s Mari rémülten látta, hogy a fiú erősen vérzik; nem tudta, mi történhetett, honnan is sejtette volna, hogy Csobánka tizennyolc esztendősen még fitymaszűkülettől szenved, hogy emiatt óvakodott ösztönösen a nőktől, s ímé, a heves igyekvésben a makkal összenőtt bőr most felszakadt. Mari semmit sem tudott, de Mamuka idejében megmutatta neki a gyógyszeres ládikót a falon, hogy kéznél legyen a legszükségesebb, ha netalán *szakmai baleset* történik... Gyorsan lemosta a sebet, ólom-ecetes borogatást tett rá, és kötszerrel bepólyálta. Oly izgatott volt, hogy amikor elgondozta a beteget, boldogan elernyed. Már mosolygott, nézte a munkáját, s fekete szénrudacskával még két kis mongol szemet is rajzolt a sebesült fiúbabának...

Buha Zsuzsi és Csobánka úr ekkor már idegesen topogtak az ajtó előtt, nem tudták, mi lehet az oka a benti csendnek.

– Vajon elpárultak?! – kérdezte az apa aggódón, s jobb kezével puhán rátámaszkodott a bordélyosné delfinhátára, aki a kulcslyukhoz hajolt; de Mamukának valami gyanús volt, hamar elvesztette a türelmét, lenyomta a kilincset, és belépett. Csobánka Baltazár követte. Aztán mindketten megálltak, és tágra nyílt szemmel nézték, ahogy a fiú meg a lány összebújva fekszik az ágyon, mint két kis didergő állat, s Levente jancsikáján véresen rikít a fehér turbán...

Orbán Ottó

PAOLO ÉS FRANCESCA A KÁRHOZOTTAK KÖZT

Lélek, ki nagy lánggal lobogsz a szélben,
vagy ködalakként rémlesz a pokolban,
szellem, ki szavak nélkül is beszélsz benn,
bizonyosság, melyről nem tudni, hol van,
vetítsd elé, a képernyőre őket,
a világnagy, izzó csipkebokorban
egymás húsába olvadt szeretőket.
Ötvennyolc kora nyara. Két kamasz vak
önzése lobog föl a temetőkert
országban. Ágyékukban új tavasznak
folyók vizét duzzasztó ereje,
hát megduzzadnak, égnek és elasznak.
Megbillen jó orvosnőm szép feje,
tűzkard szikrázik nedves hüvelyében,
nem kérdi, az utca erre való hely-e,

egy vasredőnynek dőlve lebeg a légben,
zsibbasztó gyönyör rázkódtatta testtel.
Tegnap történt és ezredéve-régen.
„Kövess, halandó!”, int felém a Mester.
S a tompán derengő útfordulónál
új szellem vár, és szól: „Mindent felejs el!”
S köddé foszlik a múltban lángoló pár,
és éjszakává sötétül a ködkép,
s az ég nincs-számlapján nincs-mutató jár
kört kör után, a közönyös öröklét.

Csukás István

ELEGYES KÖLTEMÉNYEK

A Múza noszogat

A Múza noszogat, R. P. szájával szól:
Miért hagytad abba a versírást?
A Rádió egyik stúdiójában állunk, kétfelől
a zongorára dőlve, berezonál tőlünk
a közömbös hangszer, rutinosan, ahogy
egy jó márkához illik. Rezdülök én is,
csikorogva, először a fogamban az ideg,
azután a fejbőröm, hömbölyögve szűkül
a gyomrom, sziszegve leereszt a tudóm,
a szívem bokszesztyű, behúz egy jó nagyot,
bordámban a csontok összekoccannak pengve,
két vesém egymást fényképezi, két japán,
lesből, a májam sikosan menekül, beleim
rátekeredve fojtogatják, a csigolyák görcsösen
markolják a gerincvelőt, két golyóm
összebújik vacogva, térdem aludttejé válva
megrogyan. Oké, Múza! Kezdődhet a dal!

F. Gy. unokája írta

(Én csak kipótoltam)

Arra jött egy Dacia,
benne ült a bácsija.

Arra jött egy Samara,
benne ült a samara.

Arra jött egy kis Fiat,
az hozta a kisfiát!

Balladácska

Bagoly mondja bögölynek:
hülye bögöly dögölj meg!

Ez a csöpögős orrú ősz

Ez a csöpögős orrú ősz itt ért utol Szárszón,
a postára ballagtam éppen a napilapokért.
Szia! – köszöntem neki – Szia, ősz! Hogy vagy?
Szcsrrsz! – szörcsögött bánatosan, és tény, hogy
csöpögött minden lukból, menekültek a kutyák,
a macskák kényesen mosakodtak, a rigók pislogva
a fejükre húzták a fészküket, csak én és
a vasúti sín nem bújtunk sehová, vonultunk
hármásban, párhuzamosan, ki-ki elmerengett
a saját gondján, a vasúti sín az elgurult
fejű költőn, a csöpögős orrú ősz, hogy
mennyi a sírnivaló, én azon, hogy miért
halunk meg egy kicsit minden ősszel?

Járom a piacot

Járom a piacot gyerekes áhítattal,
kóválygok föl-alá kinyitva minden
érzékszervemet, izlelek, látok, szagolok,
és tapogatok, és fülelek is kofa-szót,
háziasszony-zsörtölődést, elharsogott titkos

ételreceptet: csak magának, aranyoskám,
és tegyen bele bazsalikomot is! Látom
az édes szavakat, sőt szagolom: csombor,
ánizs, csiperke! Megsimogatom a lánymellű
almákat, csipegetem a töppedt mazsolát,
nyelvem hegyét megégetem a macskapöcse
paprikával, majd borogatom savanyú, hús
káposztalével, diót csörgetek, arcomon
mókusmosoly, ám gyomromban vadászizgalom,
nézem a véres húsokat, a félmosolyú
disznófejet, az aranyló kacsákat, a kéklő
gyöngytyúkot, micsoda leves lesz belőle,
össze is állítom az ebédet, kényesen válogatva,
nagyokat nyelve elképzelem, húzom az időt,
s nem főzöm meg. Valahogy úgy vagyok, mint a szerelemmel.

A vers már túl van minden forradalmon

A vers már túl van minden forradalmon,
ásítva nézi e toldozott-foldozott forradalmat.
Az üres papíron katedrálisok épülnek-omolnak,
sóhajtásomból só rakódik a kedves arcra,
játék ez is, tudom, grimasz a vesegörcs után,
utcakővel bevert kirakat, mögötte hivalkodik
a megfizethetetlen luxus: a jóság, a szeretet,
a türelem, a becsület és a többi, amire már
csak halványan emlékszünk, félborjúként
felfüggesztve lóg a kereszten, amiért eddig éltünk;
mitől van kedvem játszani, szavakkal vacakolni?
Mégis, a vers lehet Isten szájába dugott hőmérő,
vagy utolsó korty az eltűnő ivóvízből.

FIGYELŐ

KRITIKAPÁLYÁZAT

CSAK EGY SZEMÉLY

Petri György versei a szerző előadásában
Lemez és kazetta. Felvételvezető: Wilhelm András
 QUINT, 1991. QUI 103 044, QUI 403 044

Verset hallgatni és közben a feltételezett alkotói személyiséget megszólaltató előadóra is ügyelni – könnyű, élvezetes dolog. Az előadásra figyelni inkább, semmint az elhangzottakra, ekként kivonva magunkat az egyes művek közvetlen hatása alól – nehézkes bár, mégsem haszontalan, kivált amikor a költő és a versmondó személye azonos. Ekkor ugyanis eloldódik végre a magunkra csomózott kötéltől, nem kell tovább szigorúan tárgyilagosságnak maradnunk, a költeményből szipolyozni ki mindazt, mit az eleven társtól remélünk: útmutatást, vigaszt, viselkedési mintát, támaszt, segélyt és szabadulást enmagunk elbírhatalan gondjaitól. A művé holt ajánlatból személyes példa lesz ismét, s vele érzékelhető közelségbe kerül egy szemlélet-, egy gondolkodás-, egy fogalmazásmód, olyannyira, hogy a hangütés és a stílus betölti érdeklődésünk terét, háttérbe szorítja az addig uralkodó tematikus elemeket és a szerkesztést, melyen az önálló alkotás nyugszik. A versépitkezésre, ciklusra, kötetre korlátozódó száraz tudásunk fölfrissülhet általa, a költői technika vizsgálatának helyébe más lép, így például a magatartásé.

Amióta költői voltában megszűnt a dal, és a szoros formai kötelmekkel járó hosszabb elbeszélés is kiavult a poézisból, megnehezült az előadók dolga. Nem elegendő többé a hangjukat kölcsönözni a versnek s ritmusra kényelmesen recitálni bármilyen szöveget, értelmezniük kell, tetszik, nem tetszik tartalmi egységekben újratерemteni a költeményt. Az érzelmi, hangulati, gondolati ívet – különösen terjedelmes művek esetében – csupán

egyes részvekből lehet rekonstruálni, eme vonatkozásban tehát a vershallgatás a mű-egész alatti szintek benyomásaival gazdagítja a műértést. Egy-egy előadást, illetve lemez anyagának összeállítása természetesen változtatás is; hogy a teljes életműből mit emel ki és rendez sorba az interpretáló, az rajta múlik. Tevékenysége mindenestre új, értékelő mozzanatokkal teli, az addigi ciklikus vagy kötetszintű szerkesztéshez képest magasabb síkon zajlik. A „vers alatti” és a „vers fölötti” sík kényelmes pozíciót kínál a hallgatónak, ami a műben nehezen érthető volt, az áttekinthető, világos lehet onnantól.

Könnyű volna mármost avval kérkedni, hogy az alábbiakban kizárólag előadói teljesítményéért dicsérjük majd a szerzőt, s alkotói ereje helyett interpretátori ügyességére figyelünk csupán, könnyű volna és hamis. Bármennyire rémisztő lett légyen annak, ki teremt, hadakozzék ellene akárhogyan, mihelyt idáig jut, már nem *csak egy személy*. Versei, magatartásának kinyomatai eredeti figurát idéznek elénk, azt, akivé formálódott, s akit homályos adósságérzettől, no meg az aurájáért érzett irigységtől hajtva szívesen jelenítenek meg a társművészetek alkotói is. Ma az egyéniség nyomasztóan hiányzik. Szembeötlő tehát, amint fölbukkan, ki teheti, képben-hangban rögzíteni igyekszik múlt-köny csodáját. Egyszerre munkál e szándékban annak tudata, hogy noha kétségkívül hasznos és eredményes a művek alkotóktól független, elemző értékelése, historikus környezetükből teljesen kiforgatni mégse érdemes őket, mivel eltárgyasulnak végleg, és haszontalanná válnak; valamint az, hogy a számos lehetséges értelmezés közül létrehozójáé bár korántsem egyedül érvényes, de kiütemezett, ha másért nem, hát azért, mert olyan sajátosságokra utalhat bennük, amelyek a külső elemző számára hozzáférhetetlenek.

A gondolkodás és a lélegzet ritmusa, a beszéd üteme, hangfekvése egyszerűen kézenfekvőnek mutatja a költemény formáját. Hogy miért ilyen vagy olyan egy vers dalla-

ma, lefutása, azt a szerző: Babits, Füst Milán vagy akár Illyés, Weöres beszéde nyomban megérteti. (Fületek is az utódok annyira, hogy a technika kínálta esélyekkel új fogalmazási, alkotási metódust fejlesztettek ki, az ellillant dalmoki évek után létrehozva a szinpadon megjelenő és csupán kép-, illetve hangfelvételen elérhető „új” hangköltészetet.)

A költői előadások rögzítésének közvetlen oka természetesen sokkalta prózaibb, kevésbé emelkedett. Olykor a kegyelet, máskor mohó sikerszomj indokolja, leggyakrabban persze az egyedüli, a kizárólagosan helyes értelmezés vágya. Előadó és hallgató egyként erre tör, s a csalásándék ritkán lepleződik le profi előadói képességek által, ellenkezőleg, az alkotói sajátosságok és a dilettáns versmondás gyengeségei mintegy összeadódnak, egymást erősítik, alaposan próbára téve a költészet teherbíró képességét. Csupán az igazán nagy poézis viseli el e súlyokat, s annak megszólaltatása hoz maradandó élményt a markáns értelmezéssel. Minden egyéb próbálkozás hívságos és bizarrságával mulattató. Titkos összefüggés rejlik az alkotás és megszólaltatásának minősége közt, rossz anyagból legfőlegbb a különleges képességű alkotó dolgozhat, ám akkor őt inkább szavalóművésznek, semmint költőnek kell tartanunk.

Petri Györgyöt senki sem vádolhatja avval, hogy született színész. Sötétbarnára pácolódott hangja rekedtes, néha elkásásodik. Hamar kifulladás, beszédtechnikája gyenge. Asztmatikusan kapkod a levegő után, versmondás közben a nyálát nyeli, szőröség, nyög és sóhajtozik, és a hangmérnökök minden igyekezte ellenére jól érzékelhetően fészkelődik a helyén. Egy-egy frázist nem bír végig kitarítani, elhallgat, újrakezdi. Feltételezhetően nemcsak külön-külön mondta szalagra verseit, hanem egyiknek-másiknak olykor többször is nekirugaszkodott, a váltás – miként A VÉKONY LÁNNYAL esetében is – megfigyelhető. A félresiklások és bakik ilyen javítása persze nem válna díszére egy profi előadónak, s alighanem elmarasztalnák az illetőt, ha ennyire bizonytalanul, változó diszpozícióból kezdené a verset, mint ő. Érdemes ügyelni nyitására, amint lendületesen vagy ingerülten odakap, hogy néhány szónyi keresgélést követően végre beletaláljon a megfelelő ritmusba és szabályosan ütemezzen, soha más-

ként. A rálelés öröme és biztonsága az első és egyik legnagyobb különbség közte, valamint verseinek lehetséges más előadói közt. Ami korántsem természetes valamennyi költőnél, sőt paradox módon vajmi ritka. Petri belül van a versen, a mélyszerkezetéhez igazodik, akár a felszínen megjelenő látszólagos figyelembe nem vétele árán is. Beszédének ütemén és lélegzetvételén mérhető ez le, nem törődik a soregységgel, ahogy mondani szokták: gondolati értelmezést ad tehát, és tartózkodik a kínálkozó dallamok kizengetésétől, a rímek csengetésétől, melyek pedig rossz színészeink kedvelt és többnyire sajnos egyedüli eszközei a pódiumon. Hallatsszék át bár a mégoly szabályos időmérték is – az iménti példánál maradva: „*a sovány szár soksebü föld-izü térd*” (A VÉKONY LÁNNYAL) –, nem enged csábításának. Legfőlegbb haloványan emlékeztet rá, a háttérben tart valamennyi kis muzsikát, majdhogynem véletlenül beszűrődött. Annál több gondja van a profikat rendszerint kétségbeejtő, számukra megoldhatatlan feladatot jelentő közbevetésekre, a zárójelek, kurzivált megjegyzések érzékeltetésére. Ezzel azután meggondolkodtat a mesterségek szétválásának értelme felől, hiszen annyira tökéletesen képes megjeleníteni a hangokban, amit a betűk cseréjével, illetve az írásjelekkel viszonylag egyszerű az oldalaikon, hogy az a legkiválóbb előadók dicséretére válnék.

Szó sincsen arról, mintha gyengén bánná az interpretátor egyetlen eszközével, széles skálán finoman változtatja hangszínét. Hangutéseinek választéka sem szegényes, a szavakat ejti lágyan (A SZERELMI KÖLTÉSNET NEHÉZSÉGEIRŐL), fádán (HORATIUSI), meleg komolysággal (SÁRI, NE VIGYOROGJ RAJTAM), ironikusan (ÉLEKTRA), meditativan (A SÉTA), élesen (A 301-ES PARCELLÁRÓL), dühösen (VISZSZAPILLANTÓ TÜKÖR), közvetlenül (AZ VAGY NEKEM), mesélőn (HOGY ELÉRJEK A NAPSÜTTÖTTE SÁVIG), mély liraisággal (IMPROVIZÁCIÓ), kérlelőn (CSAK EGY SZEMÉLY) és mindazonképpen, ahogyan csak egy érett líra fölzengethet. Az indulatos nekiveselkedések rendre egyéni és versenként igencsak eltérő karakterű hangzashoz vezetnek, melynek csupán összetevője, de nem irányadója a diszpozíció, vagy a beszédtechnika fogyatékossága, igazi meghatározója azonban a vers-

helyzet. Tartalmi tényezők uralkodnak a külső forma felett. E bámulatosan gazdag megnyilatkozás a személyiségtől nyeri erejét, szinte valamennyi hibaként felróható dolog a javára szól. Így például a SÁRI, NE VIGYOROGJ RAJTAM elakadásai, ahogy a beszélő a kínos, felzaklató emlékekkel szembesülten a kész műbe kapaszkodik bár, avval vitetné magát az érzelgős múltidézés ingoványán át, de toroka elszorul mégis; vagy a másik hosszú vers, a HOGY ELÉRJEK A NAPSÜTÖTTE SÁVIG elrekedései, sóhajai és végső szelid ellágyulása, ami a költői önreflexió ritka pillanatában – a még megfogalmazatlanban – ragadja el: hiszen sikerült, megvan a diadal.

Nemcsak az írott szöveg hangzová tételére törekedett tehát, s erőfeszítését sem korlátozta a pusztá értelmzésre: vállalja a személyes szólást, és a tematikusan is megjelenő önviták és reflexiók szellemében a művet magát értékeli, melyet ugyan ő hozott létre, és ami az ő nyomát viseli, ám immár függetlenné vált tőle, önálló életre kelt, idegen. Mi egyebet kívánhatnánk még a szeretet, az ismeret és a távolságérzék ilyen hármasan felül? Aki pedig kételkednék az ítélkezés biztonságában, annak ajánlatos végighallgatnia a válogatást: mi-féle én- és pályaképet rajzol a szerzői előadás, milyen minőségeket fogad el és érvényesít.

A felvétel idején, 1991. január 18-án és 19-én még nem létező gyűjteményes kiadás beosztása szerint hétkötetnyi, több száz versből szerkesztette egybe a költő-versmondó két lemezoldalnyi anyagát. Tanulságos, hogyan választott. Jószerivel elhagyta valamennyi közvetlenül politikai irányultságú költeményét, noha közismertségét elsősorban nekik köszönheti. Az egyedüli, címében legalább arra hajazó, A 301-ES PARCELLÁRÓL sem evidensen politikai mű. Ha tipizálni kellene, inkább a létösszegző versek közé sorolnánk ezt is, s egy magatartás megnyilatkozásaként értékelnénk. Megtisztultan a csinnadrattás napi aktualitásoktól, végre már nem foglalkoztatják a diktatúrák ünnepi meneteléseit, érdektelenek egy tekintet, egy faág, egy kavics mellett. A belső beszéd szerelmi és egzisztenciális lírának kedvez, minden egyéb csupasz állítások sora legfőjebb, nem nehezen kibontakozó kényes adomány a dialógusoknak.

Egyik interjújában a hosszú hallgatások közötti „versömlés”-eiről beszélt, arról, hogy csupán rövid időszakokban termékeny. Aligha véletlen hát, hogy nem egyenletesen válogatott köteteből. A két ciklus, amit összeállított, a lemez A és B oldala, mindössze három-négy ilyen költői szakasz termése, s bár követni látszik az időrendet, nem kronológián alapul. Annyira nem, hogy más költők hasonló szemlézéseiell ellentétben Petrinél szinte észre sem venni az idő múlását, a MAGYARÁZATOK M. SZÁMÁRA és a VALAMI ISMERETLEN-ből kiemelt darabok között mintha alig telt volna el számottevő idő. S csakugyan nem, mivel olyan léptéket választott, melyen ekkorka távolságok nem mérhetők. A témák köre és az állapotrajz változatlan, a közelítésmód illeszkedik csupán a gondok éppeni formáihoz, melyek pazar bőséggel kínálnak kimeríthetetlen tőprengenivalót. Petri úgy szerkesztette ciklusait, hogy kerüljék a megszokott és unalmas kapaszkodókat a ritkás gondolati csúcsok felé, helyette mindazon lehetőséget felvillantsák, melyek egy erősen reflektív kelet-európai személyiség előtt nyílnak, egyaránt szót kapjon tehát a melázó és a följazott, a szatirikus és a dühöngő vagy a kétségbeesetten perlekedő. A reagálások e sokféleségétől elfedett szerkezet bravúrja a nyitásoknál és a zárásoknál ötlük elő. „Gyakran úgy ébredek, mint halálom után” – szól az első mondat, hogy azután – méltóképpen – az Istennel való beszélgetéssel záruljon a ciklus. „Sári, édes” – kezdődik a következő, és befejeződik a lemez egy, Petrinél igen ritka himnikus véggel:

*„Hogy elérjek a napsütötte sávig,
hol drapp ruhám, fehér ingem világit,
csorba lépcsőkön föl a tisztaságig,
oda, hol szél zúg, fehér tajték sistereg,
komoran feloldoz, közömbösen fenyeget,
émelygés lépcsői, fogyni nem akaró
minusz-emeletek,
nyári hajnal, kilencszázhatvanegy.”*

Illetlenség volna bármit hozzáfűznünk, az előadásról beszéltünk, ez az a pont, ahol el kell hallgatnunk.

Horányi Márta

TEGNAPUTÁN

Lengyel Péter: *Holnapelőtt*
Jelenkor, 1992. 212 oldal, 180 Ft

Krasznahorkai László: *Az urgai fogoly*
Széphalom, 1992. 142 oldal, 190 Ft

Ugyan minden idő – a szó általános értelmében – „történelmi idő”, érthető mégis, hogy pár esztendeje földrészünk eme felén milliók élték: ez az idő most „Történelmi Idő”. Mint mikor nagy-nagy hó vagy égszakadásos zivatar szakad le, és az elakadt, bénult közlekedésben vergődő, késlekedő emberek – összeverődve és bosszankodva, de lelkük mélyén mégis titkos büszkeséggel – úgy érzik: most, most sorsuk kivételes, heroikus pillanataiban állnak. Nem átlagos hétköznapijokban rekedtek el.

Lengyel Péter és Krasznahorkai László között ugyan majd’ egy emberöltő van, de tavaly mindketten olyan prózakötettel rukkoltak ki az ünnepi könyvnapokra, melynek jellege és mondandója erre a „históriai aktualitásra” mutat. A könyvkiadás két új műhelyének gondozásában 1991-ben, illetőleg 1992-ben befejezett kézírataik frissen kerültek a pultra és az érdeklődő olvasók kezébe, szerény, de csinos kötetformában. Bennük – igaz, jócskán eltérő keretben és módozatokkal – a kor- és sorsforduló élményeinek mondhatni legelső feldolgozásait kapjuk. A szerzők, akik korábbi regényes és elbeszélő műveikkel már bizonyították tolluk készségeit, és akik – úgy tűnik – többnyire lassan érlelik műveiket, ezúttal furcsamód olyanok lettek, mint a jókor kelő vagy le sem fekvő pék: míg mások tán csak a másik oldalukra fordulnak, az ő boljuk már a meleg, ropogós zsemlet árulja. Lengyel könyvének főcíme – HOLNAPELŐTT – is erre a frissre, erre a most-
ra utal, Krasznahorkai viszont AZ URGAI FOGOLY-ban nagy téri, szellemi és spirituális távolságokat jár ugyan be, de ő is az életsors időszerűségeivel néz szembe.

Egyikük az 1989–1991-es évek hazai valóságában és személyes életfolyamatában megy előre, másikuk – ezzel közelesen egy időben – Mongólián át Kinába vonatozik, de az utazás különös élményeinek feldolgozása már az Öböl-háború idejére esik, és annak riasztó hi-

rei is belejátszanak fejtegetéseibe. Az élet- és sorskérdések rokon – mert egyaránt naplózó, publicisztikus, illetőleg esszé felé hajló – jellegén túlmenően persze nem lenne okos a két könyv közös vonásainak vizsgálatát erőltetni, bár, mi tagadás, az utazás még Lengyel könyvében is számottevő motívum (lásd az ifjúkori úti vágyakra való emlékezést meg a mostani francia utakról szóló jegyzeteket). Így vagy úgy, mindketten csak azért voltak (akkor is) távol, hogy aztán annál inkább itthon lehessenek – egy-egy magyar író élet-helyzetében.

Az élet, kiváltképpen a férfélet ügynevezett delén, mely ama „krisztusi kor”-tól az erős ötvenesekig helyezkedhet el, helyénvaló az önelemző számvetést elvégezni, keresni a választ a személyes és egyetemes sors összefüggéseinek kérdéseire: ki vagyok, mit tettem, mire jutottam, mire is szántam ezt az egy szál életemet? Két kortársam lényegében erre törekedik – a történelmi idő szelében. Mivel érettnek mondható írószemélyek teszik ezt, olyanok, akik birtokában vannak a stílus és a szerkesztés készségének, szépirodalmat írnak, kérdés persze, mennyire a javából

Lengyel Péter két alcímet is illesztett a főcím után: (NEMREGÉNY) – ez az egyik; 89–90–91 – ez a másik. Az előbbi felemelt ujjal figyelmeztet, hogy ezúttal nem prózai fikciót fogunk olvasni. Némiképpen görcsös, de korrekt ez a szándék, illő a szerzőhöz, prózánk igen finom moralistájához. Már ezzel is, meg a másik alcímmel ugyancsak, jelzi, hogy ezúttal közvetlenül szólal meg, vagyis nyitottá teszi mondanivalóját. Bevezető jegyzetben még azt is tudatja, hogy ezek az írói munkái hol, mely folyóiratokban és médiákban jelentek meg először. – Ki ne találkozott volna a nagy változások éveiben a ZEBRA rovatcím alatt futó Lengyel-publicisztikákkal? Fel lehet tételezni, hogy izlése és igényessége tiltakozott az ellen, hogy – ami a Kardos-féle Magvető-időszakban volt kiadói divat – szeriálissá nőő irodalmi publicisztikából egyszerű cikkgyűjteményt engedjen megjelentetni. Sőt nyílt titkot csinál abból, hogy ő maga is érzi az alkalmi felkéréseknek és az esetenkénti megszólalási kényszereknek engedelmeskedve megírt (a hirtelen jött munkanélküliség által is ösztönzött) cikkek esendőségeit. Meg-

tartja, vállalja ugyan őket, nem változtat még azon sem, amit ma már máshogy ítél meg (Románia, 1991 decembere), de egy aktuális naplószöveg-töredék anyagába építi bele a sorozatot, élve a *post scriptum* jegyzetelés lehetőségével is. A HOLNAPELŐTT-ben a „látványos” ez a többértelműséget is támasztó struktúra, vagyis az, ahogy a főörzs körül van indázva, vagy megfordítva: a folyondár, a *premier plan* szökken elő, és rákúszik az itt-ott kivillanó alapmatériára. Kénytelen vagyok Lengyel kötetének szemlélését ezzel a konstrukciós mozzanattal kezdeni, későbbre halasztva az önelemzés, a sorskérdések tartalmának futólagos értékelését. Ez ad viszont alkalmat arra, hogy a mostanit pár fércöltéssel korábbi munkáinak világához kapcsoljam. Lengyel ugyanis a java Ottlik-művek erős, cizellált, elsőrendűen az angolszász epikai mintákra visszamenő szövegstruktúráját, annak nyelvét és szellemét szinte egyedülálló módon továbbvitte, sőt nála – talán olasz, spanyol, amerikai-angol nyelvekből végzett fordítói munkásságának hatására – még edződött is ez a textus és szöveg-szöveg-minőség, bizonyos teltségre és gazdagodásra is jutva. Különleges epikai kombinatív tehetsége van Lengyel Péternek; legjobb regényei és a KÉT SÖTÉTEDES meg a RONDÓ oldalain (még bővebben) publikált korai novellái alapján azt lehet mondani, hogy ő a mi irodalmunkban az angolos próza és a posztkonstruktivizmus kismestere, ki előszeretettel kombinál meg prózai alapmatériákat, és ezáltal, a kritikákban részletesen elemzett „önéletrajzisa” ellenére, épp e szerkezetek finom, mármár bővülő játékával, mozgásával elmaszkolja azt, aki valóban és autentikusan – Ő. Talán mélyreható vizsgálódást is megérdemelne ez a tünet, vagyis az, hogy a háritás és kiállítás, a megmutatkozás és elrejtőzés furcsa kettőssége miként játszik itt, miért lett olyan, amilyen egy többféle diktatórikus, etatista rendszerben felnőtt különös személyiség. Hogyan alakította ki alkalmazkodási mechanizmusait, és szerzett vigaszt a ráért bajokra? Ki az, aki a Lengyeléhez többé-kevésbé hasonlókat megélt, és nem ismeri mindezt *belülről*? – Ez a kombináció, ez a szerkesztősdibe rejtkezés azonban – esztétikailag véve a szót – csak felület, csak maszka. A könyv naplójegyzet-tárca-esszé formában arról beszél, hogy az író

hogyan élt a jelzett három évben – ahogy ő nevezi – a „Medencében” (vagyis a Kárpát-medencében). Ennek az életnek az ábrázolása két metszetben jelenik meg a már említett szerkezet következtében – a magánszféra a tört, rövidítésekkel enigmatizált, szójátszó, szöszmötölő, emberien így-úgy élő magáníró-személy köznapiságának, naplófeljegyzéseinek szintjén, valamint esszéisztikus ceruzajegyzetek formájában, melyben komolysággal és némi emelkedettséggel, sok esetben indulattal áll ki a publicisztika szinpadára (ez a ZEBRA-rovatból jött cikkanyag meg egy hosszú interjú). E kettő váltakozása a folyamat előrehaladtával némileg módosul, mert a naplózó anyag helyett a visszanéző, kommentáló beszúráások, P. S.-ok szaporodnak. Ám akármely fázisát járjuk is a kötetnek, nincs könnyű dolgunk, sőt mondhatni, zárványokon kell áttörnünk magunkat. Néha belefáradunk, -ununk a naplószöveg rejtvényeinek fejtésébe, a cetlik egyszavas jegyzet-utalásaiba, és ekkor azt kezdjük remélni, hogy fel fogunk üdülni a ceruzajegyzetknél (melyeknek még e topográfiai-szerkezeti tagolására is megvan az ottliki minta a PRÓZA-kötetben).

Ritkán sikerül. A magánenigmák jégakkujára helyett a váltások után olyan szellemi közegbe lépünk, amely talán egy altatófolyadékra emlékeztet. Lengyel sokszor túlpatetizál, bár ez talán a „történelmi idők” patoszából következik („FELAJÁNLOM” kiáltvány, TALÁLKOZÁS AZ ÚJHOLDDAL, HARMINCÉVES AZ ISKOLA), és sokszor ír le olyat, amit másutt jobb megfogalmazásban már olvashattunk. Az önvallomásnak, az önértelmezésnek is jó pár változatát készítette el (CURRICULUM, REGÉNYSZÓLAMOK, HOLNAPELŐTT; ARS PROSAICA). Ezeknek meg az a bökkenője, hogy alig akad bennük olyan újdonság, ami a Lengyel-prózát ismerő számára lényegesen újat hozna. A naplórészek a korábbi regények tartalomjegyzékeiből ismerős szövegmódot viszik tovább, a cikkek jó része viszont – mint például a budapesti utcaképeket rögzítők – a fikatív művek részleteire emlékeztetnek.

Így hát, hogy egy képzavargyanús kifejezéssel éljek: az ember szeme, figyelme *katlogva bandzsít* az egyik övezetből át a másikba, majd emeből amabba járkálva. „Nem tudunk kibújni az emberbőrünkől. Nem is szeretnék, jó

bőr” – mondja a Csordás Gáborral folytatott interjúban. Mondandóm illusztrálására idézem ezt az apró passzust, melyhez hasonló igen sokat lehetne kiszemelni. Megérttem ugyan az első mondatban rejlő melankóliát is, meg azt a kisúri, sértett tartást is, amely a rácsapó másodikból kisüt, de a kettő együttesétől – az „emberbőröm”-ön belül – inkább csak elszomorodom.

Nem is megyek tovább, bárki nekem támadhat még így is, hogy miért lovagolok ezen a HOLNAPELŐTT-ön, amikor ez az író első kísérlete a relatív közvetlenségre (korábban csak pár interjúból, amikor ő tette fel a kérdéseket, meg a személyt rejtgetető epikákból lehetett oda „lekövetkeztetni”), és azon sem kell csodálkozni, hogy ennek örömeiben, izgalmában még a kiadói kolofont is megkommentálja. Hiszen a nem-regény végül is epikává fejlődik: az utolsó cselekményszálfele azt mondja el, hogy a korrektúraveket miként hozzák-viszik a kiadótól és -hoz: jön a végső zárás ideje. Amennyiben akarjuk, ama Végsők hasonlatának is felfoghatjuk ezt, mely ha idővel például elmélyül, mondjuk, holnapután, akkor a Lengyel-próza érve és aszúsodva eljut majd a rilkei *„félig-teli maszkok”*-tól az *„inkább a bábuk”*-ig. Élő ez a remény.

Jó, ha e cikk írója mondandójának kifejtésében idáig jutva, megáll és magába száll. Elgondolkodik azon, hogy kell-e, helyes-e szikét forgatni, hogy nem dramatizál-e, és úgy tűnhet, hogy problémákat metsz, de mindjárt szolgál rájuk borogatással. Vagy tényleg nincs más módunk, mint ezt tenni? Nem tudom a választ. Jobban dimenzionálja azonban a feladatot, ha azon gondolkodunk el: minden történelmileg lezárttá vált művészeti, sőt szellemi korszak azt példázza, hogy az igazán kiemelkedő, nagy alkotóegénységek körül általában szép számmal és értékes szerepben működnek kismesterek. Akár a főcsillagok övezetében a minor égitestek. Ki ne töltött volna el példának okáért kellemes időket a nagy múzeumok úgynevezett kigalériáit járva, finom flamand vagy holland festő-aprószentek képeiben gyönyörködve? Értékszint és tradíció bonyolult módon szövődik össze az évek, generációk egymást váltó folyamatában. A magyar irodalom történetéből is garmadával lehet eseteket idézni

arra, hogy a kismesterek iskolájába járnak a későbbi nagyok, és arra is van példa, hogy a nem kiugró tehetségek tisztességes, variatív szinten kamatoztatják a nagy eredetiek művészetét. Egy Pásztor Béla például, akitől – meg is írta – Weöres is tanult, egy Birkás Endre, aki kevés, de igen finom prózát írt... – lenne-e helyük, méltatásuk most, ma? Még azt is eltorzította a magunk mögött hagyott (?) korszak, hogy mértéke szerint beszéljünk értékről, minőségről, és próbáljuk feledni a szüntelen originalizást kívánó jelen kardivatot. Tudjunk örülni a becses, finom izeknek.

Hogy milyen különösségei, furcsaságai vannak a világnak! – álmélkodik az ember, amikor Krasznahorkai László *AZ URGAI FOGOLY*-ában pár oldalt már elolvasott. Az íróat ugyanis, akit regényolvasói képzeletünk valahol a Békés megyei végeken vél szemlélődni a félbalkáni lepusztultság közegében – és az sem idegen ettől a képtől, hogy pöfögő, el-elakadó vicinálisok zsíros-hagymás, sörös, munkaruhás világa veszi körül az elbeszélőt nagy-nagy zsúfoltságban –, őt, Krasznahorkait e furcsa beszámolóban Urga (mi, talán rosszul, Ulánbátornak tudjuk) felől Peking (azaz az író pontos fonetikájával: Beijing) felé látjuk menni. Krasznahorkai *ott!* – hát, furcsa ez a világ! Erről az utazásról írt önelemző, vallomások beszámolót. Tán mondani sem kell, hogy ez a könyv nem a „fedezd fel a világot” jellegű, az univerzális turizmus színes és kedvébresztő típusába tartozik: teljes elvesztettségre ítélődik az a turista, aki útikalauznak akarná netán felhasználni. (Bár, mi tagadás, ebben a vonatkozásban is ad néhány gyakorlati jó tanácsot könyvünk; mi a módja a kínai fővárosban való autóbuszozásnak? miként lehet a Gyémánt Trónus Pagodához tömegközlekedési járművekkel – ha az embernek sovány az erszénye – kijutni?) Talán itt érdemes felvetni azt az érdekes kritikai-poétikai kérdést, hogy *AZ URGAI FOGOLY* nyolc írásának füzére valójában milyen műfajba tartozik. Esszéisztikus útnapló? Egy kínai utazás inspirálta elbeszéléssorozat? Kosztolányi ESTI KORNÉL-jával vagy – újabb példát véve – Bodor Ádám kitűnő új könyvével tart netán távolról rokonságot? Ebben a lehetséges kritikai vitában – többszöri olvasás és megfontolás után – e sorok írója szeretné letenni a maga garasát: esszéisztikus, novel-

lisztikus epikai sorozatnak tartja a könyv írásait, amelyeknek fejezetegységei nem állnak meg önmagukban, s amelyeket az „utazási epikum” alaptörténete fűz össze. Erről, a részletek közötti „kötésről”, a kötet szerkezetéről szólván, lesz még szó.

Krasznahorkainak a Nagy Birodalomban tett látogatása – lényegét tekintve – sajátos, egzisztenciális utazás, a lélek és talán a zsigerek mélyeit járta ő be, mint mondja, mint sejteti. Valami tárgyitalan szomorúságról, melankóliáról beszél már bevezetésként is, elárulva *„minden további nélkül”, hogy „ez arra az üres, és épp üressége folytán veszedelmes melankóliára vezet vissza, mely már az utazás közepén elfogott, s amelyhez nekem is vissza kell vezetnem magányos, fáradt, érzékeny olvasómat, ha azt akarom, hogy értse, e melankólia azonos magával a történettel”*. Bizalmas, felettébb megejtő gesztus ez, amivel a magányos, fáradt, érzékeny olvasót a szerző megszólítja, és ahogy „sorsközösséget” teremt vele. Nem is könnyű neki ellenállni. De ez a szinte angyali azonosulás nemcsak miránk, olvasókra vonatkozik: a mongol sivatagon ezernyi kilométereken át végigzakeroló vonatban az ismeretlen útitársaknak is kijár ez az érzés, a rejtélyes számolás, zsúfolt pekingi autóbuszok utazóközönségének, a szálláshely kapujában posztoló kínai kiskatonának, a helyi taxisofőrnek, a Quangzhouba (Kanton) vivő légijáraton ülőknek és a célállomás repülőtérén kifelé tolongóknak is. Ők erről ugyan mit se tudnak, de hát egyetemes dolgokban utazik az író – életre, halálra.

Legyen szabad itt egy kis kitérőt tennem, mentesen szinte minden melankóliától. A röviden, összefoglaló szóval spiritualizmusnak nevezett tendencia veszedelmesen kezd sok helyet elfoglalni, molyként telerágva szellemi életünk – ilyen-olyan – szöttestét. Ennek is sajátos válfaja, ágazata a távol-keleti misztériumok, a zen vagy akár az ősi kínai világ iránti virágjába szökkent érdeklődés. Dehogy vagyok én ennek ellensége. Sőt tudom, hogy, mondjuk, Salinger vagy Heidegger esetében (ÚTBAN A NYELV FELÉ), avagy, közelebbi példát véve, Karátson Gábor műveiben, a mi szellemünket, gondolkodásmódunkat is miként termékenyíti meg. Ám az a szinte tárgyitalan „beleomlás”, amely, felbuzgatva az érzelmeket, a megilletődöttség homályos emó-

cióinak ködét terjeszti, és amely kellő tárgyszerűség híján, minden mondott mélysége ellenére kulturális és esztétikai felületeket érint csak, rossz felé visz. Krasznahorkai is, sajnos, ezáltal temeti be magát a történeteinek egyre inkább kiüresedő melankóliájába, és az az egzisztenciális krízis, melyet leír és elmond a történet során, végül is tetszelgő és esztétizáló megjelenítésben kerül a szemünk elé. Mintha egy jó író rossz szellemi csapásra tévedt volna.

Nagyon másként, de ő is azzal a trükkös szerkesztési módszerrel él, amelyet az előző könyvnél jeleztünk. Nyolc különálló, (esszé-ként) megkomponált fejezete van a könyvnek. Nála másként vannak „megkeverve a lapok”. Az első két fejezet, a „mongóliai színek”, az utolsóira rimelnek, amelyben a hazautazás ulánbátori kelepécéjéről, az urgai fogságban eltöltött napokról írt novellát szerepel. A mű közepén két-két pekingi és kantoni vonatkozású egység, valamint Az ISTENNŐ ÍRT című fejezet szerepel – de ezek a részek el vannak csúsztatva egymástól, várokozást ébresztve, majd a függőben hagyott elemek későbbi megragadásával játszva. Mindez elég jól átlátható, ez a könyv szerkezeti alpmódszertana. Még azt is lehet mondani, hogy minden *quasi* modernizmusa dacára ezt a könyvét Krasznahorkai klasszikus dramaturgia szerint építette fel – a csúcspont, az a bizonyos *klimax*, valahol a középtájon van. Az istennő ugyanis, „aki irt” neki, egy kínai klasszikus színházban játszó gyönyörű színésznő, akit, amikor színpadon meglátja, nagy-nagy szerelemmel szeret meg az elbeszélő. Feltételezem, hogy a könyv talán egyetlen fikciója az a levél, mely a negyedik fejezetet teszi ki, és amelyet rengeteg válaszolatlanul hagyott levelére válaszolva ez a hölgy írt – Krasznahorkai stílusában. Igazi nagy búcsúlevél – vallomás és búcsú. (A *klimax* másik eleme a halállal fenyegető betegség, amelyet az író Kantonban élt meg, és ami miatt végül is ezt a dél-kínai várost nem is láthatta.) Szerelem és halál: a melankólia kettős gyászvirágja terem tehát Az URGAI FOGOLY történeteinek talaján. Pontosabban: egyik se, csak a lehetőségük, az ígéretük – a csiklandozásuk. De még az illatuk se, a színiükről nem is beszélve.

Kár, hogy Krasznahorkai, aki a SÁTÁNTANGÓ-val oly ígértesen kezdte írói pályafutását,

most ilyen művet tett le asztalunkra. Mintha mindaz a fejlődés, amelyet szép és cizellált hosszú mondatok fogalmazásában felmutat – ezek a mondatok úgy szólnak, mintha egy Kelet-Európába és Kinába tévedt Gustav Aschenbach–Thomas Mann írta volna őket némi mai izekkel, fordulatokkal – csak takarná azt, hogy az író „eltévedt”. Nem Kinában, nem a mongol fővárosban időlegesen raboskodva, hanem saját munkásságának útvonálán. Tudom, komoly kísértés ez a szép, magasra stilizált szólásmód, mely mézes és mákonyos, és amely zeng, mint egy cselló mély zengésű hangja. Bele lehet szeretni. Igen, *ebbe* talán inkább, és szinte halálosan, akár egy „istennőbe”. De hát a férfielet delén, mint irtam volt, helyénvaló körülnézni és számot vetni. Krasznahorkai mottóként olaszul és magyarul is idézi az ISTENI SZÍNJÁTÉK híres sorait, a *Nel mezzo del cammin...*-t, de neki, sajnos, ezt nem hiszem el – ebből a könyvből legalábbis nem. Függetlenül persze a személyes életigazságtól; a kifejezés nem állja meg ezt a nagy és erős ügyet.

Fogarassy Miklós

K Ö N Y V M O L Y

SZÍVSOHA

Krasznahorkai László: *Az urgai fogoly*
Széphalom, 1992. 142 oldal, 190 Ft

„A Paradicsom kapuját bezárták, mögöttünk a Cherub áll; és körbe kell kerülnünk a Földet, hogy meglássuk: talán hátulról nyílik valami bejárat!” – ez a híres passzus Kleistnek a marionettszínházról szóló értekezéséből lehetne Krasznahorkai új könyvének egyik mottója. Mert valóban beutazta a Földet, Mongólián át egészen Kináig hatolt, és ha Mennycsörgőt nem talált is, legfeljebb annak vakító és elérhetetlen ígéretét egy kínai színésznő végtelen szelidségű mozdulataiban, egy fekete lány szemében, „*akinél gyönyörűbbet senki nem látott és nem fog látni soha*”, a poklot bizonyosan megelente a mongóliai Urga városának rettenetes

utcaiban. Ezek a szélsőpörte, végtelenül kietlen terek, mindörökre kivet ablakú házak, valami gigászi romhalmazra emlékeztető túlvilági lakótelepek, ezek a felszakított járdájú rémületes utcák, hol néhány haldokló Volga vonszolja magát a betonszürke fényben, hol előregedett arcú kisiskolások görnyedeznek szovjet–mongol iskolatáskák alatt – és mindmind a vigasztalan nyomorúságnak szívszorító képei, végtelenül *szomorú és halálos* jelentésűek. Ezek hát Krasznahorkai „*alkonyati jelentéseinek*” kulcsszavai, hogy hozzájuk társuljon a „*kirekesztettség*”, a kitaszitottság mindenből, az Egészből, „*a történet lényegéből*”, a csillagos égből. (És erkölcsi törvényről most szó se essék!) Minden kétséget kizáróan istentől elhagyott világ ez – és a lukácsi REGÉNYELMÉLET-re való egyáltalán nem divatos hivatkozást maga Krasznahorkai teszi számomra lehetővé. Hiszen a SÖTÉTLŐ ERDŐK című novellában a Beijing fölött elterülő csillagos égbolt nyilvánvalóan nem kanti, de lukácsi eredetű, ama „*boldog kor*” eleven tűzü, de immár végképp elérhetetlen visszénye, „*melynek a csillagos ég a járható és bejárni való utak térképe, melynek útjait a csillagok fénye világítja meg*”. (Lukács: A REGÉNY ELMÉLETE. Magvető, 1975. 493 o. Ford.: Tandori Dezső.) E megfeythetetlen égbolt alatt áll „*a lényeg elcsapott lovagja*”, miként az első novellában ábrázolja magát, ezúttal már nyíltan – bár ismét jelöletlenül – utalva a lukácsi főalakra. Ez a szerencsétlen lovag döbbsen észleli, hogy története el sem kezdődött, és nem is fog elkezdődni soha, mert annak lényege számára mindörökre elrejtett marad, hogy soha nem pillanthatja meg a világ tengelyét, mert azt átláthatatlan ködbe burkolja a szomorúság gomolygó felhője. Ez a szomorúság azonban édes, „*halálos méz*”. És ki merészné tagadni, hogy egyik legfőbb forrása a csillapíthatatlan önsajnálát?! Krasznahorkai (az egyik) semmiképpen sem, hiszen a „*másikról*”, AZ ELLENÁLLÁS MELANKÓLIÁJA című regényt író Krasznahorkai Lászlóról szóló elemzésében (Jelenkor, 1992/9.) maga tárja fel szomorúság-költészetének lényegét: „*Az a szomorúság, amelyről én beszélek ugyanis, három forrásból tör rá arra a bizonyos életre, amit tonkretesz. Az első s a leginkább kimeríthatetlen forrás az önsajnálát...*” Ez az önsajnálát fogja el az író a kínai égbolt megpillantásakor, vagy hátradólva egy

fenyegetően rázkódó valószínűtlen repülőgép ülésén, vagy beszippantva a dél-kínai megint csak *halálos* levegőt; hallgatva a légkondicionáló végzetes zümmögését, megértve minden tárgy és látvány fenyegető üzenetét – borzalmas képesség ez, öngyöttrő hajlam, amely – akár Amfortas sebe – minden pillanatban fölszakadhat. És nehéz lenne eltagadni, hogy bizony a giccshatár közelében járunk mindannyiszor. Mert ez a tárgyatlan és indokolatlan önsajnálát, ez a türheteretlen szeretetkövetelés, ez az ellenőrzésre már nem is méltatott magamutogatás (újabb kori szitokszóval, narcizmus) olyan fullasztó méz, amely könnyedén elnyelheti az író és az olvasót egyaránt. Ez a halálos méz ekkor az irodalom és a „széplelék” mocska, kábító szubjektumpiszok, a „*dezillúziós romantika*” (Lukács) vértolulásának riasztó terméke, ragacs, mely rákövülve a kikeverőjére, nevetségessé teszi megnyilatkozásait. Ekkor tehát lépni kell, el kell választani, ha naivan, ha erőszakoltan, ha utópisztikusan az irodalom íróját és tárgyát, az „író” és az „önmagá által alkotott személyt”, el kell tehát különíteni Krasznahorkait (az egyiket) és a másikat, a prózavilág szubjektumát. Marad tehát Krasznahorkai, a póre személyiség, önmagá és epikája foglya, megszüntetve az „irodalmat”, és előtérbe állítva az önvallomást, a dokumentumot, a levélformát. Mindez egy nagyszabású önmentési kísérlet, amely a könyvben irodalomellenes kirohanásokban tetőződik. A szubjektum magamentése a műfaj önvédelme is egyben. Gondolom, az író rangjának tisztelgek azzal, ha most meg sem próbálom bírálni irodalomellenes nézeteit. Ezek éppen olyanok, amilyenek, vagyis naivak, utópisztikusak stb.... Olyan macska ez, aki nem fog egyszerre kint és bent egeret. Rettenetes küzdelem folyik itt az üres fecsegés ellen, a ráfogások kiküszöbölése érdekében, mindenféle irodalmi önkényeskedés megszüntetéséért, már-már mániásan követelve, hogy fogadjuk el: a repülőgép *valóban* előbb szállt le, és Krasznahorkai *valóban* utóbb lépett be szállodai szobájába. A hitelességről van tehát szó, így mondom még akkor is, ha jól tudom, hogy most valami rendkívül sebezhető kategóriáját vezetem be az értelmezésbe. Hiszen a hitelesség sem más, mint „irodalom”, vagyis

is trükkök és eljárások ügyes halmaza, vagyis pontosan az, amitől Krasznahorkainak okádnánakja támad. És mégis: a megfoghatatlan és végtelenül szubjektíven felfogott hitelesség okozza, hogy elhittem neki, valóban hatvannégy levelet intézett elérhetetlen kínai szerelméhez, hogy láttam azt a „*két kicsi kezét az indókapcsolón*”, hogy éreztem Quangzhouban azt a hajszalet, amely a szájában ragadt, és amelyről korábban kiderült, hogy az volt ama bizonyos, amelyen az élete függött.

A hitelesség, a valóságragaszkodás itt életmentés és műfajmenekítés egyidejűleg: Krasznahorkai, belátva, hogy története nagyepikus értelemben, a Nagy Elbeszélés vonatkozásában nem kezdődhet el, ragaszkodik saját, privát élete történeteire, mintegy kiköveteli saját anyagától az élményt és vele az elbeszélhetőség jogát. Ekkor persze megint a hitelesség kérdésköre kerül az elemzés középpontjába. Mert nyilvánvalóan nem tudja az olvasó eldönteni, vajon Krasznahorkai valóban megírta-e azokat a hatvannégy szerelmes levelet, és hogy valóban buszokon töltötte-e minden idejét Beijingben, felmerészkedve a titokzatos 300-as járatokra is. És ez a kikövetelt saját élmény mondatja vele az irodalom elleni szitoktrádákat. Ez az epika sebezhető, éppoly mértékben, mint megalkotója. Hitelesség- és giccshatár itt szeretetteljesen összekapcsolódnak.

Hogyan? – azt az említett *Jelenkor*-beli cikk következő megállapítása teszi nyilvánvalóvá a szomorúság forrásairól: „*A másik forrás a mollfordulat a zenében.*” Ismeretes, hogy eme zenei megoldásnak, vagyis a dúr-moll átfordulásnak Schubert volt a legnagyobb mestere. Triviális eljárás ez, mégis: minden alkalommal szívbe markoló. A WINTERREISE depressziós szellemi hősivatagait, a dalokból előcsorgó *halálos mézt* semmi sem hitelteleníti, még a tragikomikus képzavarok sem. Legutóbb Petri gúnyolta ki ezeket („*A megfagyott cseppek mi módon hullanak alá?*”), de a válasz mégis ez volt: „*De szépek szép. Mi több, gyönyörű!*” (*Holmi*, 1992/5.) Bele kell törödnünk ebbe a szépségbe, el kell fogadnunk, hogy nem vagyunk képesek kritikusként, esztétaként értelmezni szerkezetét. Vagy elfogadjuk, hogy a könyvben minden igaz (és ezáltal megmenekülünk, magunkkal mentve a könyvet is), vagy nem,

ám ekkor számolnunk kell ama fojtogató, halálos mézzel...

És ekkor még hátravan a harmadik forrás: „*A legeslegtartósabb és a legeslegmélyebb szomorúság azonban a szerelemből fakad. De erről most nem mondok semmit.*” Beszél azonban a könyv, mindennél ékeesebben.

Megpillantunk egy szikrázó fekete hajkoronát, és – elvesztünk.

Egy szürkés-kék szempárban vagy egy kínai színészről kifürkészhetetlen jelentésű mosolyában érzékeljük a létezés rémisztő rendjét. A megérinthatetlenül tökéletes világ ekkor megint halálos jelentésű. Ez a szerelem rajtaütésszerűen érkezik, és méz hálója, amely áldozatként foglyul ejt. Istenélmény voltaképpen; „*a lényeg elcsapott lovagja*” ezért oly kiszolgáltatott üzeneteinek. Már születése pillanatában reménytelen szerelem, mert a vágy előbb volt, mint maga az érzés, és vele jár a dermesztő felismerés: ezt a hálót magunk szőttük a jeges pillantású, fölényesen közömbös csillagos égbolt alatt. Nem marad hát semmi, csak a póre szubjektum, a nevezetes hegeli széplélek immár hisztérikus elfajzottja, törvénytelen születésű történethordozó, az epika fattyúja. Írjunk hát hatvannégy levelet a botrányos módon önkényesen kiválasztott szerelmünknek, legyünk a biztos kudarc magánénekesei, de romboljuk le ezzel egyidejűleg a fikció ócskásboltját, a másképp irodalomnak nevezett érzéskaszinót, csak mentsük meg magunkat, mindenáron!

MÁR CSAK TÍZ ÉV... szól a zárónovella címe; ez látszólag jövőkép, kétezervárás. Valójában halálvágy, dermedt-vidor válasz a fel sem tett kérdésre: vajon meddig kell még élni?! Az őszi utazás véget ért.

Krasznahorkai könyve bizonyosan nem lesz siker sem az irodalmi írók, sem a kritikai kritikusok körében. (És hogy olvasó olvasók vannak-e még, azt senki nem tudja megmondani.) A kiszolgáltatottságnak ez a foka, a póreség ily mértékű dokumentálása, ez a nyüzsgítő hang minden tekintetben fenyegető és életveszélyes. Hisz jól tudjuk: ebből a sűrű mézből egyetlen kanálnyi is *halálos* lehet. De talán mégis eljut azokhoz, akik átélik, mit jelent a „*szívsoha*”; behatol oda, középre, „*hol a legsajgóbb soha szól*” (Paul Celan).

Bán Zoltán András

LÉHA ÍRÓ, LEDÉR KÖNYV

Vaszary Gábor: *Monpti Téka*, 1988. 299 oldal, 100 Ft

Párizs-tárgyú magyar regények? Bármilyen furcsa, s az irodalomtörténet nem ismer hasonló felosztást, néhányunk könyvespolcán külön helyen sorakoznak ezek a könyvek, Szomory PÁRIZSI REGÉNY-étől Hevesi András könyvéig, a legújabbakig, Somlyó György PÁRIZSI KETTŐS-éig. A gyűjtemény színvonala tehát „egyenletlen”, „elegyes”: e polcon nemcsak remekműveket gyűjtünk, inkább teljességre törekszünk. (E sorok írójának például feltett kincse néhány elképesztő, 1957 és '63 között megjelent hazai opus.) Azért akadt egykor még irodalomtörténész is, Kovács Miklós, aki monográfiát szentelt e tárgynak, IRODALMUNK PÁRIZS-SZEMLELETE A HÁBORÚ UTÁN címmel (1937), benne az addig megjelent Párizs-regények sokaságával. Vaszary MONPTI-jából is idézett. Később Bajomi Lázár Endre A MAGYAR PÁRIZS című antológiája közölt részleteket csaknem minden Párizsban játszódó regényből, memoárból és útleírásból. Sajnos innen már hiányzik a két Vaszary. Vajon miért? „*Erotikus hürokat pengető ledér vaszaryádák*”, magyarázza meg bevezetőjében, némi hangzatos zsurnalizmussal Bajomi.

„*Ha példát akarnék mondani, milyen legyen a jó könnyű irodalom, legelőször Vaszary Gábor könyvét kellene említenem. Könnyű irodalom alatt nálunk rossz irodalmat szokás érteni, a szórakoztató regények rendszerint unalmasak és ostobák. Vaszary Gábor minden nagyképű igény és fontoskodás nélkül írta meg egy Párizsban élő magyar fiú életét. Ilyet már sokan írtak, de nem sokszor sikerült egy állandóan az éhhalál küszöbén élő ember napjait ily édes, friss humorral megfesteni.*”

Aligha lehetne jobban összefoglalni és éreztetni a MONPTI értékét, rokonszenves mivoltát e méltatásnál. Török Sophie írta a fenti sorokat a *Nyugat*-ban, a könyv 1934-es megjelenésekor. De talán még nagyobb idő választ el tőle, mint az évszám mutatja: a mai olvasó semmit sem tud a harmincas évek hatalmas sikerű szerzőjéről. Az egész Vaszary család művészfamiaként volt ismert egykor. Vaszary János, a nagybácsi, jelentős festő. Két

unokaöccse közül az idősebb, János, sikeres bulvárdramáiró; 1945-ben jobboldali közszerepléséért letartóztatták. Az 1963-as IRODALMI LEXIKON szerint megszökött, Madridban élt, és ott halt meg. (Spanyolországban a még itthon, fiatalon oly mérsékelt képességű felesége, Muráti Lili híres drámai színésznővé vált – karrierre igen, de ilyen művészi átváltozásra kevés példa van).

Vaszary Jánosról szólva mindenképpen ide kíváncsok, hogy évekkal öccsének két Párizs-könyve után ő is megpróbálkozott ugyanazzal: egyetlen regényt publikált itthon (később spanyol nyelven jó néhányat), s az az egy, 1942-ben, a SZAJNAPARTI KALAND mintha az öcs könyveinek, a MONPTI meg a KETTEN PÁRIZS ELLEN párdarabja volna. Újabb variáció ugyanazon témára, s bizarrmód mintha csak testvérek közt zajló írói verseny szülte volna: végig a MONPTI hangja csendül föl benne: hőse, humora, világa, lélegzete, legtöbb motívuma is hasonló. De az idősebb fivér könyve túlságosan, szinte zavaróan emlékeztet a mintájára. A képzelt versenyt eredetibb humorával, frissebb szemével, szemléletével a MONPTI nyeri, s nemcsak időrendi elsősége okán – ha ily profánul eredményt hirdethetünk.

Vaszary Gábor, a fiatalabb testvér nemcsak regény- és színműíró, de képzőművész is volt (regényeit például maga illusztrálta – „kulturált eleganciával”, hogy valami hozzáillő kifejezést keressünk). Életében még nagyobb sikereket aratott, mint bátyja. Halálakor, 1985-ben a párizsi *Irodalmi Újságban* Újvári Imre, itthon csak Vinkó József emlékezett rá az *Új Tükör* ben – holott igénytelenebb sikerdarabját, a BUBUS-t még 1982-ben felújította a Vidám Színpad. Igényesebb műveinek s általában a Vaszary testvéreknek értékelésére maradna hát vagy a múlt, Török Sophie, Schöpflin kritikája (mert a MONPTI színpadi változatáról Schöpflin írt a *Nyugatban*) – vagy a jövő. Már említett másik könyvének címe: KETTEN PÁRIZS ELLEN a maga korában szálloigévé vált. (Két évvel az első regény után jelent meg; hasonló, bár kissé halványabb humorral és értékekkel megírt könyv).

Kár, hogy nekünk nincs jó léha írónk, mondta Ottlik; lehet, hogy tévedett. Vaszary Gábor élő (élő?) példája a jó léha irodalomnak.

Amúgy is furcsa és mesterséges ez az elválasztás könnyű és mély irodalom, lektűr és valódi olvasmány között. Léha? Ledér? Mai szemmel a maga korában „merész” MONPTI fehéren naiv leányregény, s a lektűr általában sem „ledér szemlélete, netán tárgya” miatt nem egészen irodalom. A HALÁSZÓ MACSKA UTCÁJÁ-t bizonyára megjelenésekor sem vádolták ledérséggel. (Hogy sokakat megrökönytsek: magam Földes Jolán e régi siker-könyvét is értékesnek vélem, szívesen olvasom, s nem biztos, hogy csupán párizsi tematikája miatt.) Vaszary Gábor regénye meg egyenesen elbűvöl, és vad hívűl szegődnek mindenfajta „mély” irodalmi igénynel szemben: ez utóbbi igény ily tisztán s tudományosan amúgy is ostobaság. A MONPTI mindenesetre élő étellel teli könyv.

„Magyar regénynek viszonylag ritkán van francia hőse” – írtam nemrég Kádár Endre BALALAJKA című elfeledett regénye kapcsán. Holott nemcsak a BALALAJKA-nak, de a PÁRIZSI ESŐ-nek, Márai IDEGEN EMBEREK-jének, a két Vaszary regényeinek mind francia hősnője van. Ráadásul belülről megrajzolt hősnője. Az IDEGEN EMBEREK-et én Márai legfontosabb, legszebb könyvének vélem az EGY POLGÁR VALLOMÁSAI mellett, ezért is kapott meg a MONPTI olvasása közben a dallam hasonlósága. Más hangszerezésben persze, más igénynel és távlatokkal, de ugyanaz a dallam szól mindkettejüknél: Párizs, az idegenség, az elveszettség édesen kinzó muzsikája, melyet csak az élvez, akinek már Párizs előtt is hajlama és vágya van otthonavesztetten, szenvedve lemerülni ennek a városnak (univerzumnak) közönyösen-gyótrően vonzó varázsába, hogy soha haza nem térve, az önfeladás mazochista gyönyörével belevegyljön szürke, de szürkéségével el nem eresztő embertömegébe...

„Az ágy előtt a földön szétnyitva hever a francia szótár. Az asztalon a kenyér, a sajt, a sonka, a vaj...” Ez a paradicsomi idill kívétel a könyvben. A MONPTI épp ennek a hiányáról, a sonka és a vaj... és valami más hiányáról szól.

A regény jó házból való úrifíú hőse nyomorog és éhezik egy ócska kis szállodában. Úgy éhezik, ahogy nem úrifíúk, de mások is ritkán szoktak, s ha szoktak, ők is főként Párizsban. Munkája, elfoglaltsága, célja alig:

legfőképp, hogy mindenáron Párizsban maradjon még, nyomorogva is. „Haza nem tudsz menni?“, kérdezi tőle majd francia szerelme. S az úrifü csak int, hogy nem, megmagyarázni úgysem tudja. Miként kevésbé úrifüök s kevésbé ártatlan naivitással, de magunk se tudtuk. A könyv igazán azoknak tetszik és fog mindig is tetszeni, akiknek mindezt nem kell megmagyarázni.

Jó néhány félig elfeledett vagy csak bestsellerként, sikerkönyvként, tehát értékén alul becsült könyvet említettünk már e cikkben, hivatkozzunk hát újból a súlyos „igazi” irodalomra, a remekműre is, mely abban közös az előzőkkel, hogy szintén tetszhalálát alusza: Márai Sándor IDEGEN EMBEREK című „alapkönyvére”.

Idegenség, idegen szerelem. Vaszary hőse maga fordította Ady-verset szaval a francia lánynak, az értetlenül hallgatja, süket ilyesmire. Ez látszólag csak egy humoros motívum a sok közül. Mert van itt groteszk patkányvadászat, van majdnem végzetes bűvárunka a Szajna fenekén, van kabáteladás (ahol tévedésből még az úrifü fizet a handlénak) és sok minden más: egy alsó erkélyre zuhant tápszeres doboz visszaszerzésének komédiája (hősrünk nagy ügyetlenül egy női bugyit szerez vissza tápszeres doboza helyett, s ebből – talán éhségvizíójában – vérfagyasztóan kacagtató kalandok következnek, féltékenyen dühöngő férjjel és rendőrséggel). A kedves és gátlásos francia lány eredendő, gyógyíthatatlan idegensége azonban titkon a fő, a legfőbb motívum itt is, mint a mérhetetlenül tágabb horizontú és mélyebb Márai-regényben. A MONPTI hőse majdnem kamasz még. Az ő Párizs-regénye a nagy, a legfájdalmasabb éhség, a szexuális-szerelmi éhség története, a bájos-fájó küzdelem, hogy a szeretett lány végre az övé lehessen. De sohasem lesz, mindig közbejön valami komikus akadály...

Ízetlen vagy kellemkedő huzavona is válhatna ebből, ehelyett a MONPTI legszebb fejezeteit olvassuk. Vaszarynak eredeti humora van (talán pleonazmus: a humor csak eredeti lehet). Mindent, a fájdalmat, éhséget, nagy érzelmeket, komizságot a humor kaleidoszkópjában láttat, s könyvét ez a játék élteti. Kis humor ez, kis kaleidoszkóp, de bűvöletesen villódzik.

Sajnos, a könyv végét csúnyán és kedvrontóan elrontja az író: a francia lány autóbalesetben meghal, s ettől a mesterkéltnem indokolt és erőszakolt befejezéstől kicsit visszamenőleg is gyengül az egész. Ennek a friss és érdekesen igényes könyvnek a vége mindenestre már valódi hamis hangot fogó giccses bestseller, édes-bús, könnyes és langyos limonádé.

A hamiskodó befejezés sem változtat azon, hogy talán nem mély, de igényesen érdekes; nem komoly, de olvasni jó módon ledér; egyszerűen tehát, hogy jó olvasmány ez: léha könyv a ritkábbik fajtából. Szerencsére, mégis volt jó léha magyar író.

Bikácsy Gergely

EGY NAGY TUDOMÁNY FRUSZTRÁCIÓJA

Németh Lajos: *Törvény és kétely – A művészettörténet-tudomány önvizsgálata*
Gondolat, 1992. 284 oldal, 350 Ft

Németh Lajos posztumusz könyve furcsa mű: egy tudományág frusztrációja kézikönyvben elbeszélve. Egyetemi kollégiumai anyagának megszerkesztett, kidolgozott és egyesített változata, mely tankönyvként bízást visszakerülhet az egyetemi oktatásba, hiszen áttekinthetően és nagy tájékozottsággal mutatja be a művészettörténet-írás tudománnyá szerveződésének történelmi feltételeit, ismerteti mérföldköveit, útelágazásait, a társtudományokkal való érintkezéseit, megbízhatóan válogatja és referálja a magyarul jelentős részben ismeretlen szakirodalmat. Jó jegyzetanyag, tizenkilenc oldalas, mintegy négyszázötven tételes szelektált könyvészet és névmutató növeli hasznosságát.

Az egyetemi eredet és egyetemi cél – „a történelmi ismeretek átadása” – azonban szöges ellentétben áll a kétellyel, amely több, mint a kutató ellenőrzésre és önellenőrzésre sarkaló szükséges kételkedése, több annál a magatartásmintánál, melyet a történelmi ismeretekkel együtt szintén át kell adni az egyetemi

diákságnak. Ez a kétely ugyanis a diszciplína fenntarthatóságára irányul. *„Már magának a »művészettörténet« terminusának használata problémák sorát rejti magában. E vonatkozásban milyen értelemben használjuk a »művészet« és a »történet« meghatározást? Mi is tulajdonképpen az a »művészet«, amelynek tényeit el kell sajátítania a művészettörténész-hallgatóknak, és ebből következően, minek a történetéről van szó?»* (7. o.)

Az egyetem krízisének e jellegzetes problémája, hogy ugyanis össze lehet-e kapcsolni a tudás átadását a tudás autoritásának megalapozottságával vagy újramegalapozásával, természetesen a tudományág elméleti igazolásának krízisével függ össze, s e tekintetben Németh Lajos könyvének ugyancsak nagy ismeretterjesztő érdeme van. Hiszen a magyar művészettörténész-társadalom előtt csak azért nem tárult föl e válság a maga szakadékos mivoltában, vagy legalábbis azért nem kapott nyilvánosságot, azért nem tárgyalta igazgatott írások sora, mint szerte a világban, mert *„a magyar művészettörténet-írásban a teoretikus vizsgálat nem nyert polgárjogot, már maga az erre való igény is csak szóróányosan merült fel”*. (8. o.)

A válság kérdését azonban Németh a törvény, valamint törvényszerűség feleletének Prokruosztész-ágyába kényszeríti. Nem elhamarkodott elméleti válaszokkal, hanem a pedagógiai és ismeretterjesztő retorika által. Anyagának elrendezése, vagy akár utolsó fejezetének címe – A TOVÁBBLÉPÉS FELTÉTELEI – mutatja, hogy a diszciplína önfelbomlásának drámáját az önmegújítási kísérlet bizodalma csillapítja. E remény ugrópontjait a szövegben nem találom, csak azt a *helyet* látom, ahonnan *el kell* hangoznia: a diszciplína katedráját. Ebből adódik e könyv sajátos, szexepil nélküli volta; a kontinuitás és az integráció, amely egy jövőbeli művészettörténet-tudomány egységének kényszere, tompítja az ismertett elméleti álláspontok belső és egymás közötti feszültségét. E recenzió nem tekintheti feladatának, hogy prognosztizálja a művészettörténet tudományának sorsát. Csak arra vállalkozhatok, hogy röviden helyreállítsam a diagnózis drámai feszültségét, s fölvessek néhány olyan kérdést, amely véleményem szerint hiányzik a látóleltől.

*

Németh Lajos alapvető dilemmája az, hogy a művészettörténet nem tudja értelmezni a kortársi művészetet. *„A modern művészet új jelenségei ugyanis megkérdőjelezzék annak a művészetértelmezésnek általános érvényét, amelyre a művészettörténet-írás szemléletét és módszertani koncepcióját alapozta.”* (92. o.)

Kérdés, mi ebben a megállapításban az új és a sokkoló? Hiszen a művészettörténet mint történeti tudomány elvileg a múltra, a történelmi kontúrjait már felöltő jelenségekre irányul, a művészeti újítások in statu nascendi nem tartoznak vizsgálódási körébe. A művészettörténet-írást *mindig is* az az eszme vezérelte, hogy tárgyának bizonyos időbeli távol-sága legitimációs küszöböt képez. A művészettörténészek a XIX–XX. századi modernitás harcaiban közismerten alig vettek részt, az értelmezés feladatát átengedték az íróknak, kritikusoknak és maguknak a művészeknek. De ha a diszciplína megalapítására gondolunk, Winckelmann működésére, akkor is azonnal kitetszik, hogy a csillagok már a művészettörténet születésspillanatában a múlt jegyében álltak.

S mégsem szakadt ketté a művészetértelmezés, vagy legalábbis a művészettörténet-írás öntudatát nem nyomasztotta, hogy *„míg a... művészettörténész számára a mai festészet csak rémisztő és értelmetlen kaland, ugyanakkor a mai festő üres rituális gyakorlatnak tekinti a mai művészettörténész felfedezéseit”*, ahogyan George Kubler írta 1962-ben. S nemcsak azért nem, mert a történelmi öntudat kultúrájában, az esztétikai tudat kultúrájában a múlt kitüntetett művészete jelenbelivé válik, s a múlt átszétítázt tárgyvilága a jelenkor civilizációját, érzékenységet sokáig nagyobb részben határozta meg, mint maga a jelenkori esztétikai gyakorlat. Hanem azért is, mert a művészettörténet tudatos vagy öntudatlan *normatívái* akkor is integrálták a jelenkori művészetet, ha a történés csak alkalmilag utalt erre, vagy hallgatott róla. E normák a modernkori modernhez való viszonyának két alapipusa az antinómia és analógia: a modern a kitüntetett tradíció ellentétéként értelmezhető, a modern egy tradíció feltárásával válik értelmezhetővé. Ezek a sémák szavatolták, hogy a következő művészettörténész-nemzedékek kibontsák az implikációt, s az időközben normatív múlttá vált művészetet (a

„klasszikus” modernt) vizsgálódásuk tárgyává tegyék. Például a késő középkor, a reneszánsz és a manierizmus modernitásanalógiáit, melyek hallgatólagosan benne foglaltatnak Max Dvoraák elemzéseiben, Werner Hofmann ragyogó 1966-os könyvében, A MODERN MŰVÉSZET ALAPJAI-ban a tudományos hagyomány termékeny örökségeként explikálja. Ebben az immár klasszikus modern művészettörténetben a klasszikus modern művészet – beleértve az antiművészet nagy korai gesztusait is – a művészet történeti tradíciójának és a művészettörténet tradíciójának perspektívájába ágyazódik.

A múlt művészetére irányuló és normatív művészettörténet azért sem szakadhatott el *elvileg* a modern művészi praxistól, mert az utóbbi is nyilvánvalóan normatív volt, és normáit nem vehette máshonnan, mint akár ex negativo, akár szélsőséges kihívással, akár a megsemmisítés gesztusával – a tradícióból. Magának az újításnak, mint a modern vezető értékének a fogalmában mindkét vonatkozás megtalálható. A művészettörténet-írás jelentős produkciói akkor is hatottak a jelenkori művészetre, ha nem volt közvetlen érintkezési pontjuk. Riegl antiklasszicista fordulatának worringeri propagandájában ez tetten is érhető, de nyilvánvalóan tűnik számomra, hogy Panofsky és az ikonológiai irányzat tevékenysége a modern festészet számos magánmitológiájának rejtett, titokként kezelt ikonológiai programjára ösztönzőleg hatott – ha Riegl a szépség, úgy Panofsky a közérthetőség dogmája alól való felszabaduláshoz szolgált történelmi és elméleti támogatással –, sőt még Sedlmayr prófétai átkai is mintegy visszajáról hozzájárultak modern irányzatok öntudatához. A művészettörténeti tudatosság – Magyarországon mondjuk Csontvárytól Jovánovics Györgyig – a modern művészi gyakorlat ideologikus démonjának integráns része.

Ezt a feszültséggel terhes, olykor konfliktuózus, legtöbbször lappangó, de termékeny *kölcsönviszonyt* – is szétrobbantotta a hatvanas évek közepétől kibontakozó gyökeresen relativista, antinormatív, minden hagyományt szenvtelenül tűrő, az anything goes jegyében álló képzőművészeti civilizáció. A művészettörténet itt *elvileg* is falba ütközik, s ha mégis kellőképp illékony ahhoz, hogy átszi-

vároгjon, ama túloldali, „puha” diszciplína inkább hasonlatos vagy a *vilák* és krónikák műfajára, vagy – miképpen e tudományág honi nagymesterének, Hegyi Lorándnak a munkásságában – valaminő *nevezéktanra*, elnevezési rendszerre, mint az elméletileg megalapozott művészettörténet-írára.

Németh Lajos a kortárs művészet alábbi vonásaira mutat rá, mint amelyekkel a művészettörténet-tudomány paradigmái és kategória-rendszere nem tud mit kezdeni: „...*az antiművészet koncepciója, illetve ami e mögött rejtett: az élet és a művészet közötti azonosság feltételezése; a tárgyalható aktus gesztussal való helyettesítése; a rituális funkció nyílt hangsúlya; a szubjektív szuverenitás követelménye és ezzel az egyénileg kreált művészi nyelv, kódrendszer kialakulása és a hagyomány szervezőségét felváltó »választott tradíciók«.*” (92. o.) Megint azt kérdezhetnők, hogy mi ebben a katalógusban az új, s Németh maga is utal rá, hogy e törekvések sora áthúzódott az egész századon.

Igen, de most vált *civilizációvá*, amely maga nem provokál, legföljebb provokálhatjuk. Marcel Duchamp (1887–1968), a század legközönyösebb képzőművészeti zsenije a halála utáni, mostani évtizedekben vált az új művészet alapító atyjává. Az új művészet kevés igazán jelentős teoretikusának egyike, Arthur C. Danto a képzőművészetek poszthistorikus perspektívájáról írott új könyvének címében azonban joggal idézi Andy Warhol (1928–1987) 1964-es művét: A BRILLO-DOBOZON TÚL. Warhol antiművészete ugyanis nemcsak megszüntette művészet és „élet” különbségét, magas művészet és alacsony művészet különbségét. Nemcsak a tökéletes imitáció gesztusával helyettesítette a tárgyalható aktust. Nemcsak kiiktatott a múltat, a történetre, a tradícióra való minden vonatkozást, és pótolta azt a jelenkori mindennapi civilizáció, a tömegreklám és tömegmédia optikai jegyeivel. Nemcsak relativizált minden normát, még (Duchamp és a dada után) saját tevékenységének újdonságnormáját is. Hanem – és ezt tartom a legfontosabbnak – még csak nem is provokálta azt, amit semmibe vett, és ilyen módon negative sem vonatkoztatta magát rá; valóban és egyszerűen figyelmen kívül hagyta a művészetet és a történelmet. Belsőleg műveinek sajátos impasszibilitása utal erre, kívülről pedig a siker új minősége: közis-

mert, hogy ő a képzőművészet első, a film és a könnyűzene csillagaihoz hasonlítható sztárja. Sikere azt is tanúsítja, hogy a múlt áesztétizált tárgyi világával szemben az *aznapi* esztétikailag megformált ingerek – a film, a televízió, a tömegárú, az újság-comics stb. –, esztétikai érzékenységünknek e nem is szükségképp a tudat felszínére bukkanó formái a legmodernebb civilizációban túlsúlyra jutottak.

Persze ez egy amerikai történet. Mindenestre Danto, az amerikai filozófus Warhol felépítésében a művészet „halálát” látja egy aktualizált hegeli értelemben. *„A művészet többé nem volt lehetséges a progresszív történeti elbeszélés értelmében. A történetnek jutottunk a végére. Ám ez valójában felszabadító eszme... Felszabadította a művészeket a történelemscinálás feladatától. Felszabadította őket attól, hogy »a helyes történelmi vonalat« kaljen követniök. Azt jelentette, hogy minden művészet lehet, abban az értelemben, hogy semmit sem lehet immár kizárni a művészet köréből. Olyan pillanat volt ez – úgy gondolom, ez volt a pillanat –, amikor a tökéletes művészi szabadság megvalósult. A Dada azt gondolta magáról, hogy a művészi szabadság formája, de valójában puszta stílus volt. Ám mihelyt vége a művészetnek, bárki lehet absztrakt, realista, allegorista, metafizikai festő, szürrealista, tájkép-, csendélet- vagy aktfestő. Lehet dekoratív vagy irodalmi művész, anekdotista, vallásos, pornográf. Mivel semmire nincs többé történelmi megbízás, minden meg van engedve. Ezt nevezem a művészet poszt-hisztórikus korszakának, s nincs ok rá, hogy bármikor véget érjen. A művészetnek külsőleg parancsolhat divat vagy politika, de saját történetének belső parancsa a múlté.”* (BEYOND THE BRILLO BOX. THE VISUAL ARTS IN POST-HISTORICAL PERSPECTIVE. Farrar*Straus*Giroux, New York, 1992. 9. o.) Danto e sorai egyszerre vázolják fel a képzőművészet egy lehetséges – számomra a feszültség és a nagyság hiánya miatt – kevésbé vonzó s a tradíció determinizmusának teljes kizárása miatt elvileg is kétséges perspektíváját, valamint jellemzik a jelenlegi képzőművészeti gyakorlat vagy pontosabban a művészi öntudat jelentős részét.

Ez frusztrálja a művészettörténetet. A kortárs művészet gyakorlatilag is és elvileg is co- kit mond neki. E barátságatlan magatartás nem fenyegeti a diszciplínát, mint intézményt, hiszen megmaradnak filológiai, tény-

feltárói, muzeológiai, hogy úgy mondjam, a szó legáltalánosabb értelmében vett régiségbúvári feladatai, de fenyegeti filozófiai öntudatát, éppenséggel azt a jelenre vonatkoztatott pátoszt, amely arra ösztönözte méltó képviselőit, hogy századunk egyik legcsodálatosabb, leggazdagabb, legfilozofikusabb human tudományát megalkossák. Fenyegeti a modern kultúra rendszerében mind ez idáig betöltött jelentős helyét.

Nem minden művészettörténetészt ért váratlanul e civilizatorikus fordulat. Kubler műve, AZ IDŐ FORMÁJA, valamint Edgar Wind MŰVÉSZET ÉS ANARCHIA-ja a hatvanas évek elején már két gyökeresen ellentétes, megelőlegezett válasznak tekinthető. Hans Belting pedig 1983-as egyetemi székfoglaló előadásának egyenesen azt a címet adja: A MŰVÉSZETTÖRTÉNET VÉGE? Ha nem tévedek, Németh Lajos könyvére ez utóbbi alapvető befolyást gyakorolt. Belting észleli, hogy a régihez és a modernhez „két művészettörténet” rendelődik, s az egyik ott fejeződik be, ahol a másik elkezdődik. A művészettörténet *paradigmaváltásának* szükségességéről beszél, s ez – ugyanúgy, ahogy Németh idézett sorai fölvetették – a művészet és a történet fogalmainak újradefiniálását igényli. A régi paradigma a művészet fogalma, amelyet története explikál. Mindkettő a XIX. századból örökölt fogalom: a művészet egyrészt a művekben létezik, másrészt viszont azoktól függetlenül, és a művek csak tanúsítják és megvalósítják: stációk a művészet normamegvalósításának útján. *„A művészet története... a művészet ábrázolásának modelljévé válik. Ez – mint később az egyedi művek példaszéri értelmezése – az ars una axiómájához kapcsolódik, amelynek egységét az egységes művészettörténet illusztrálta.”* (DAS ENDE DER KUNSTGESCHICHTE? Deutscher Kunstverlag, München, 1983. 15. o.) A művészet egységes, autonóm fogalma helyett az új paradigmában magának a műalkotásnak kell állnia. A régi és az új művészet diszkontinuitása mintegy például szolgál a réginek, a művészet egységes, idealista fogalma alá rendelt szemléletének – fel kell bontani, diszkontinuussá kell tenni a régi művészetet is. Ezt a történelmi művészetek eltérő funkciójára, társadalmi érvényességére vonatkozó kérdés alapozhatja meg. E program tekintetében Belting nyilván Svetlana Alpers és

Michael Baxandall törekvéseivel érez rokon-ságot.

Németh Lajos ezekhez az elképzelésekhez kapcsolódó, de paradigmaváltás helyett a paradigma relativizálását szorgalmazó tézise úgy hangzik, hogy a művészettudománynak, mely az autonóm művészetfogalom teremtménye, föl kell ismernie „*az autonóm művészet koncepciójának részleges érvényét, az autonóm művészetet is történeti szemmel [kell néznie], mint a művészet létlehetőségei, funkciói egyik megnyilvánulását, történetileg, társadalmilag meghatározott és ezzel elhatárolt érvényű jelenségét*”. (175. o.)

A művészetfogalom autonómiájának, az életvilágból mintegy kiemelt vagy – Gadamerrel szólva – esztétikailag elidegenedett voltának problematikussága régi vitája a művészettörténeti irodalomnak. Meglepő, hogy Belting nem látja: már az ikonológiai irányzat egyik reprezentatív támadásának a stílus-történeti irányzat ellen, Edgar Wind 1931-es Warburg-tanulmányának is ez volt a poénja. S ha nem befolyásolná ennek az iskolának az univerzális művészettörténeti módszerre bejelentett és évtizedeken keresztül valóban túllontúl uralkodó igénye, akkor bizonyára azt is észrevenné, hogy az ikonológia, amit gúnyosan a humanista társasjáték csak a reneszánszra és a barokkra alkalmazható folytatásának nevez, valódi teljesítménye szerint ezzel éppen az ő történelmi diszkontinuitásigényét valósítja meg. Csakhogy fennmarad a kérdés: mindaddig, amíg az ikonológia meg nem fejtette a reneszánsz és barokk műalkotások titkait, hogyan élvezhette őket az emberiség. Attól tartok, ennek vehiculuma több mint egy évszázadon keresztül az autonóm művészetfogalom idealista konstrukciója volt, ami ezáltal megkerülhetetlen léttradícióvá vált.

Németh Lajos bizonyára ilyen megfontolások alapján tompítja Belting tartalmasan kihívó javaslatát. Holott talán éppen ki kellene éleznie: a funkcióra és társadalmi érvényességre vonatkozó kérdést az autonóm művészetfogalom problémájára is ki kellene terjeszteni, amely nem pusztán idealista vé-

lelem volt az európai művészet egy jelentős korszakában, hanem olyan léttel bíró *műtémény*, amely kulturális pluralizmusunkat megalapozta, minden kortársi művészetet befolyásolt. Nem lehet pusztá előítéletként eltakarítani az útból. Ez a felismerés különböztethetné meg az új vitát ama régitől, melynek legkiérleltebb dokumentumát, Wind *WARBURG KULTÚRATUDOMÁNY-FOGALMA ÉS ANNAK ESZTÉTIKAI JELENTŐSÉGE* című írását említettem már. Ha az egységes, autonóm művészetfogalom immár nem a stílus-történeti megközelítés axiómája *vagy* az ikonológiai megközelítés számára a leküzdendő kiméra lenne, hanem filozófiai feladat és történelmi kérdés, Filozófiai feladat, amennyiben azt kell tisztázni, hogy ha valóban végiggondoljuk e fogalom radikális elutasításának és nem pusztá relativizálásának következményeit, akkor nem veszítjük-e el a műalkotásokban – nem szükségképp minden műalkotásban – benne rejlő univerzalizációs igény rendkívüli potenciálját. S történelmi kérdés, amennyiben e fogalom, mint említettem, a romantika óta létté vált a modernitás művészi teremtő és befogadó nemzedékeinek mindegyikében, s valódi kimetszése – amely nem azonosítható avantgardista mozgalmak kezdeti rugódózáival, későbbi integrálódásával – olyan komplikált következményekkel járna, amelyeket nem is sejtethünk.

Hiszen – íme – még az antiművészetben is érezteti hatását. „*Arra már volt korábban is példa, hogy az emberek művészetet csináltak anélkül, hogy ennek tudatában lettek volna, arra is, hogy úgy vélték, művészetet csinálnak, mégpedig a legmagasztosabbat, ám végeredményben munkájuk nem emelkedett a művészet szférájába, hanem belesüppedt a banalitás világába, vagy éppenséggel álművészetté sikeredett, de hogy tudatosan csináljanak – felhasználva a művészet intézményhálózatát – antiművészetet, az csakugyan világtörténelmi novum.*” (92. o. Kiemelés – R. S.)

Az autonóm művészetfogalom *története*: ez volna talán ma a legaktuálisabb művészettörténet-tudományi feladat.

Radnóti Sándor

A KÖZÉP ÉS A KÖZÉPSZER

Carl Heinrich Graun: Der Tod Jesu

*Előadják: Zádori Mária, Fers Márta – szoprán,
Martin Kletmann – tenor, Klaus Mertens – bari-
ton; Kammerchor Cantamus, Halle,
karvezető Dorothea Köhler; Capella Savaria,
vezényel: Németh Pál
Quintana, 1992. QUI 903 061*

Carl Heinrich Graun passióját ennek születése, 1755 óta több mint egy évszázadon át minden nagyapénteken előadták keletkezési helyén, Berlinben. 1858-ban aztán Bach MÁTÉ-PASSIÓ-jával akarták helyettesíteni, ám néhány év múlva a hagyomány visszaállt, és egészen 1884-ig folytatódott – E két történeti adat közül a mai köztudat nyilvánvalóan a tradíció megszakítására, nem pedig folyamatoságára helyezi a súlyt. Valójában aligha mehetünk el szó nélkül e másfél évszázados kultusz mellett, amelyhez foghatót csak Händel és Haydn oratóriumai körül tartunk számon; aligha becsülhetjük túl, hogy Bach MÁTÉ-PASSIÓ-jának látványos (szintén berlini) „felújítása” idején a DER TOD JESU még el sem volt felejtve. Manapság a közgondolkodás a szokatlan és besorolhatatlan kiterjesztésére-általánosítására hajlamos. A – XVIII. századi zenekritikusok kedvelt szóhasználatával élve – bizarrériák, amelyeket Bach műveiben oly sűrűn mutattak ki, mára az egyetemes-kortalan kifejezés megnyilvánulásává váltak, mert eltűntek a keretek, amelyeknek áthágása bizarrériaként hatott. A kifejezés extravaganciája a kifejezendő súlyosságává értelmездőött át, a kifejezendő időtlensége és a kifejezés időhöz kötöttsége közötti határ elmosódott. A különbségnek a hagyomány fölé helyezése a Közép képviselőjét középszerűvé degradálja. Így lesz azután mindenki-ből, aki nem Bach, „kismester”, persze csakis akkor, ha a hagyományt ítéli meg Bach felől, nem pedig fordítva. A polarizálás és a téves kiindulási pont következtében a Bachokban nem azt látjuk zseniálisnak, amitől azok valóban zseniálisak, a Graunok tradicionális értékeit pedig egyáltalán nem látjuk.

A *kismester* kifejezés önmagában egyébként

sem definiál semmit, mivel tökéletesen más jelöl a barokk zenében és más a felvilágosodásében. Nem egyszerűen a barokk kompozíciós technikák objektíve magasabb színvonaláról van szó, nemcsak arról tehát, ami a zseni-dilettáns szembefordítást már eleve lehetetlenné teszi, hanem arról is, hogy az alkalmazott technikák magasabbrendűségét az egyetemes szellem sértetlenebb volta igazolja, melyet a technikák csupán közvetítenek. A zene a barokkban összehasonlíthatatlanul nagyobb felületen érintkezik a szellemmel magával, míg a klasszikusoknál a két (vagy három) óriás meghökkenítő magányosságát éppen a kompozíciós tudás elsőkélyesedése és a Tudásról való leszakadás okozza – immár csakis a zseni hozhat létre maradandó értéket. Más válasz aligha volna arra az alapvető kérdésre és tapasztalatra, hogy miért téveszthető össze például Händel és Bononcini egy-egy műve nagyon is könnyen, és miért nem fenyeget ilyen veszély Mozart és Vanhal között – hogy miképpen válhatott a klasszikus művek patinája a barokk korban a tipikus művek sajátjává. Ezt a patinát őrzi Graun műve is, miközben a gáláns stílus jegyei a barokk retorika, hangfestés közé ékelődnek.

Amit Bach szenvedélyességének és Graun kontemplativitásának tulajdonítanak, az mind ezen felül műfaji kérdés is. Hogy Graun nem az események közepébe taszítja hallgatóját, hogy sokkal inkább reflektív és epikus, mint drámai, annak oka, hogy a Bach-passióval szemben Jézus, Péter, Pilátus és a többi szereplő eleve nincsen megszemélyesítve, nincsenek párbeszédek, az áriákat nem valamely meghatározott szereplő, hanem egy kommentátor énekli, akinek reflexiói, éppen a dráma hiánya miatt, nemegyszer az elviselhetetlenségig dagályosak. Mindazonáltal ez az, ami a passióműfaj XVI–XVII. századi hagyományát követi; az egyes szereplőket még az 1600-as években is rendszerint többszólamú kórus jelenítette meg. Vagyis éppen a leginkább operaszerzőként népszerű Graun mondott le a passiójáték dramatizálásáról, s éppen a színpadtól mindvégig távol maradó Bach bizonyul primer drámai zseninek a liturgia keretei között. Mégis Bach az, aki az evangéliumi szöveget átmenti, miközben Graun szövege – Ramler érzелgős versei – a

Bibliától való teljes elszakadásával és kizárólagos reflexivitásával a liturgikus funkcióról voltaképp lemond. E műfaji sajátosság, vagyis a műnek a XIX. században oly kedvelt oratóriumhoz való idomulása is hozzájárulhatott Graun passiójának teljesen szokatlan recepciótörténetéhez, hozzásegíthette kései népszerűségéhez.

Mint a Capella Savaria lemezein rendszerint, itt a vokális teljesítmények között kell a kiugrókat keresni. Első helyen a hallei Cantamus kórust emelem ki, és nem restellem hangzásukra az *áttetsző* jelzőt századszor is leírni. Az ilyen kórusoknál nem az a döntő, hogy tiszta az intonáció, vagy hogy helyes a hangképzés, hanem hogy a minőség nem szakad le a morálról, hogy az éneklés minősége nem öncélú, hanem liturgikus és léleknevelő szerepet tölt be. Minálunk legfeljebb két olyan kórus létezik, amely ezt a *kodályi* gondolatot megvalósítja – a nagy utópista nem vett tudomást a tradíció megkerülhetetlen problematikájáról, sőt utópiája épp e probléma megkerülésére szolgál. Mindez a német kórusoknál nem merül fel problémaként, a hagyomány eleven és töretlen valóság, és az éneklés lelki nevelő hatását éppen a tradícióban állása révén fejt ki. Ráadásul mindez a jelen felvételen találkozunk azzal a körülménnyel, hogy éppen a kórustételek a legsikerültebbek Graun művében – talán azért, mert itt nem álltak rendelkezésre az operaáriák típusai és sablonjai. Egyedül a korálók esetében kérdéses, vajon a szokatlanul – bár kétségkívül üdítően – felgyorsult tempó milyen hagyományra tud hivatkozni. Zádori Máriát minden elismerés megilleti, hogy egy személyes intézménnyé válása nem megy frissessége és hallatlan érzékenysége rovására; a kritikus már nem dicsekedhet ugyanez eredményekkel, amidőn a művésznőről szüregyedszer is meg kell fogalmaznia sosem változó véleményét. Martin Kietmann kiválóan példázza a régi zenélés amaz előnyét, hogy – „szemben a mai operarepertoárral” – a hangszépség és egyéb természet adta tulajdonságok benne másodlagosak, és a siker végső soron a helyes kottaolvasás intelligenciáján, a deklamáció tisztaságán múlik. Klaus Mertens mindehhez a maga különlegesen szép baritonját adja ráadásba.

Dolinszky Miklós

AJÁNLOTT IRODALOM, SOKAKNAK

Vági Gábor: *Magunk, uraim*

Válogatott írások településekről, tanácsokról, önkormányzatokról

Gondolat, 1991. 545 oldal, 100 Ft

A recenzens kettős vallomással kénytelen kezdeni. Vági Gábort, e posztumusz kötet írásainak szerzőjét többé-kevésbé barátjának mondhatta, így elfogultsága kétségtelen. Ráadásul ezen recenzió megírására több mint egy éve tett ígéretet, így még a késlekedés miatti lelkiismeret-furdalás is befolyásolja.

Ugyanakkor azt is meg kell vallani: a recenzens keletkezésük idején nem szerette Vági Gábort a tanács-, illetve önkormányzati rendszerrel foglalkozó, a kötetben szereplő írásainak nagyobb, a nyolcvanas években íródott részét, mert nem értette a szerző ezzel kapcsolatos tevékenységét, nézeteit – már amennyire ismerte őket. Mondhatni: nem az e kötetben szereplő írásokért szerette a szerzőt.

Vági Gábor 1982-től az igényes szellemi körökben nem túl jól jegyzett Államigazgatási Szervezési Intézet (ÁSZI) munkatársa lett. Miután a politikai rendszerhez való viszonyában s emberi tisztességében semmiféle változás nem következett be, a recenzens nem nagyon értette, hogy az érzékeny szociológus, a szenvedélyes publicista, akiben közelről mindig is könnyű volt észrevenni az utolsó írásai-
ban nyilvánosság elé is tárt lirai alkatot, hogyan szentelheti idejének jelentős részét a *tanácsrendszer korrigálását célzó pepecselésnek*. Értelmetlennek látszott a dolog, hisz Vági témája, munkálkodásának utolsó néhány hónapját nem számítva, nem az ígéretes hangzású *közigazgatási reform* vagy a rendszerváltást jelző új *önkormányzati rendszer* kifejezéseknek felelt meg, hanem a *tanácsrendszer korszerűsítésének, továbbfejlesztésének, legfeljebb reformjának*, de ez utóbbinak is csak valamikor 1985 után.

Az előzményekből, a területi fejlesztési források elosztási mechanizmusát bemutató kritikai elemzésekből („MIT ÉR? EGY KÖZSÉG? „MIT ÉR? EGY MEGYE? *Közigazgatási Szemle*, 1975; VERSENGÉS A FEJLESZTÉSI FORRÁSOKÉRT. *KJK*, 1982 – az előbbi egésze, az utób-

bíbel részlet olvasható a kötetben) egyebek közt az tűnt ki: a rendszer úgy rossz, ahogy van. Érdemes ennek a korrigálgatásával babrálni? – fordult meg az ember fejében.

Ráadásul Vági fejlesztési források elosztásával foglalkozó addigi munkái, nyugodtan mondhatjuk, *revelációként hatottak*, hisz egy addig ismeretlen világot tártak a hazai társadalomtudományi közvélemény elé, amely – mint Gulácsy Gábor szellemesen írja a posztumusz könyv kapcsán rajzolt pályaképből (BUKSZ, 1991. 4.) – korábban többet tudott az ázsiai termelési mód körüli spekulációkról, mint a hazai területi közigazgatás működéséről. Bár Vági Gábor e munkáinak gondolatai nem a hetvenes évek közepén, mondanivalója lényegének első publikálásakor, hanem valamivel később lettek közismertté (már amennyire az ilyesmi közismert lehet egyáltalán), jelentőségüket az is mutatja, hogy ismeretük nélkül az azóta múlttá vált rendszert leíró valamirevaló elemzés elképzelhetetlen.

Ilyen előzmények után, amikor Vági Gábor a nyolcvanas évek közepe tájékán egy, a hazai gazdaság rendszerét elemző konferencián előadta A TANÁCSI SZABÁLYOZÁS, GAZDÁLKODÁS TERVEZETT ÉS LEHETSÉGES MÓDOSÍTÁSÁT elemző mondókáját, a szűkebb téma egy kézen megszámolható ismerőit nem számítva, érdektelenség, sőt értetlenség fogadta (És ebben minimális szerepet játszott, hogy nem volt éppen magával ragadó előadó, amit egyébként tudott magáról.) A téma, a tanácsrendszer volt olyan, hogy a társadalomkutató értelmiséget nem hozta lázba. A vizsgált „tárgy”, vagyis a mindennapjainkban jelen lévő intézmény közmegítélése az azt kutató tevékenységének értékelését is befolyásolta.

Vági persze tisztában volt a tanácsrendszer társadalmi reputációjával. A kötet olvasói ezt esszéírói, szociológusi erőnyeit is megmutató, a tanácsi apparátusról írt dolgozatából (AZ ÍRÓASZTAL TÚLSÓ OLDALÁN) tudhatják. De ÖNÉLETRAJZI TÖRÖDEK-ében is említi: egyebek között azért látta elhibázottnak, hogy 1987 végén a helyi közigazgatást a Belügyminisztérium alá helyezték, mert a két népszerűtlen intézményt, a rendőrséggel azonosított BM-et és a tanácsokat nem lett volna szabad összeházasítani (11. o.). Mellékesen: ez az államigazgatási döntés, az őt tisz-

telők egy részének őszinte öröme, azzal is együtt járt, hogy mivel Vági nem kívánt munkahelyével együtt „béemes” lenni, végre – gondoltuk – otthagya az ÁSZI-t, és a hozzá méltóbb bölcsészkar szociológia tanszékre került. Az így vélekedők persze kevésbé mérlegelték, hogy az ÁSZI-s évek nélkül e kötet írásainak nagyobb része nem születik meg – igaz, akkor Vági irt volna helyettük mást, részben másról.

Miután Vági Gábor az ÁSZI-ba került, tevékenységének látszólagos érdektelensége mellett, sőt annál inkább, az váltott ki igazi értetlenséget, amit képviselni látszott. Szemléletét hűen tükrözi a kötet egyik legnagyobb terjedelmű írása (TELEPÜLÉSFEJLESZTÉS ÉS „REFORM” – eredetileg szamizdatban jelent meg), amelyet Vági a településfejlesztés, az ehhez kapcsolódó infrastruktúra – az ő kifejezésével – *reformanalóg* megközelítésével szemben írt.

Igaz, formálisan nem az ismertebb reformközgazdászokkal vitázott, hanem azokkal, akik, megint átvéve az ő szóhasználatát, csak *kacérkodtak a reformdivattal*, s ennek elveire hivatkozva próbálták meg az éppen aktuális gazdaságpolitikát, az állami finanszírozás leépítését (persze a politikai túlhatalom érintetlenül hagyásával) igazolni. De a valódi reformerekhez is szólt, amikor leírta: „*a lakossági infrastruktúra mindenekelőtt gazdaságpolitikai »reformra« szorul; olyan központi döntésre tehát, amely e tevékenységek társadalmi és ösztönzői súlyát az eddigiekhez képest felértékeli...*” (99. o.)

A társadalomtudományokban tevékenkedő Vágihoz hasonló politikai nézeteket valódi értelmiség reformon – mint az jól ismert – egyértelműen az államtalánítást, a piaci mechanizmusok domináns szerepének érvényesítését értette. Ez a gazdálkodás minden területén az állam központosító és újraelosztó, redistributív szerepének leépítését jelentette. A hivatkozott dolgozat és a kötetbe bekerült más írásokban is következetesen visszatérő hasonló gondolatok olyan látszatot teremtettek, mintha Vági nemcsak az állam újraelosztó szerepének nélkülözhetetlensége mellett érvelt volna az azt bagatellizálók szemben, hanem a *gazdasági rendszer reformjával szemben túlértékelt* volna a „jó” *gazdaságpolitika* szerepét is. De Vági esetében ez azt

is jelentette többek szemében: a politikai megfontolásból reformellenesek intellektuálisan érdektelen és súlytalan „álláspontját” erősíti egy komoly ember, akinek elutasító viszonya a rendszerhez nem kétséges.

A kötetbe gyűjtött írásokból az is világosan kitetszik: Vági Gábor nem azért állt ki a területi fejlesztési források újraelosztása ügyében a *gazdaságpolitikai „reform”* mellett, mert ebben politikai kompromisszumos lehetőséget látott valami fontos dolog „eladása” érdekében, hanem azért, mert valóban ezt látta a legsürgősebbnek.

Be kell vallani, olvasva Vági Gábor akkori írásait, átgondolva 1982 utáni tevékenységét, az 1980-as években látható perspektívák ismeretében is illett volna jobban érteni és megérteni elképzelését. Ha a rendszer marad, márpedig ki gondolta a nyolcvanas évek utolsó harmadáig, hogy ily rövid időn belül kimúlík, egy intellektuális befolyással rendelkező társadalomkutatónak, amennyiben nemcsak teória, hanem a praxis is foglalkoztatta, igenis *lehetett az a dolga*, hogy nem megbékélve az adott keretekkel, de tudomásul véve a realitásokat, a lehető legjobb döntéseket csikarja ki *Ars poeticának* is tekinthetők Vági 1985-ben leírt sorai: „*Elhiszem, hogy a központi, hivatali fülek siketségén áttörni s ebben a törekvésben minduntalan kudarcot vallani fárasztó dolog, de aki annyira intranzigens társadalomkritikus, az ne legyen olyan fáradékony.*” (99. o.)

Vági Gábor vagy a humán szféra sok tekintetben hozzá hasonlóan vélekedő, *másként reformer* képviselői, valamint a reformközgazdászok nem is mindig látens vitája az előző rendszerről való gondolkodás egyik paradoxonát jelzi. Mert természetesen igazuk volt azoknak, akik azt gondolták Vági elképzeléseiről: az irracionális gazdasági rendet és annak társadalmi, települések életét meghatározó következményeit nem lehet az elosztási arányok átalakításával megváltoztatni. És természetesen igazuk volt Váginak is, aki úgy gondolta: a területek és települések közötti különbségek állami újraelosztással történő korrigálása a fejlett piacgazdaságoknak is bevett, sőt nélkülözhetetlen eszköze, az olyan eltorzult társadalmak, mint a magyar, különösen nem nélkülözhetik. Ráadásul az állami költségvetés részesedése a GDP-ből Magyar-

országon nemzetközi mércével mérve nagy, ugyanakkor a helyi kormányzatoké (tanácsoké) kicsi; a települések mindennekelőtt emberi lakóhelyek, s a feltételek javításáért, függetlenül a reformok esélyeitől, mindent meg kell tenni.

Vági Gábor írásait így együtt olvasva, utólag sem tűnik azonban indokolatlannak az egykori benyomás: a kelleténél nagyobb energiát fordított a kétféle álláspont elhatárolására. Mert persze nemigen volt komolyan vehető reformközgazda, aki tagadta volna, hogy egyebek közt a kommunális infrastruktúra fejlesztési forrásait is bővíteni szükséges, mint ahogy persze Vági sem hitte, hogy a *gazdaságpolitikai „reform”* elegendő.

Vági Gábor ugyan következetesen azt képviselte, hogy a központi újraelosztás a települések gazdálkodásában a hazai viszonyok közt nélkülözhetetlen, és az e célra rendelkezésre álló forrásokat bővíteni kell, de közben éveket szentelt az egész tanácsai gazdálkodási rendszer radikális reformjának. Ez végső soron – az életmű meghatározó vonulataként – az egész *elosztási rendszer ideológiájának, politikai mechanizmusának* támadását jelentette.

Feltehetően nem a recenzens volt az egyetlen, aki Vági Gábornak az újraelosztás fontosságát hangoztató megszólalásai mögött kevésbé látta érdemi tevékenységét, a tanácsai gazdálkodási rendszer radikális átalakítása érdekében végzett napi munkája jelentőségét. (Igaz, e munka nagyobb részéről az érdeklődő olvasó is csak e kötetből alkothat képet, hiszen a közzétett harminc dolgozat ötöde, hat tanulmány eddig csak ÁSZI-félszamizdatként létezett, és számos további is csak nehezen elérhető helyeken kapott nyilvánosságot.)

És feltehetően ugyancsak nem a recenzens volt az egyetlen, aki az 1985-ös pártkongresszus reakciós és pusztító hatású döntései nyomán nem méltányolta a nem kis részben Vági tevékenységére épülő, a tanácsok gazdálkodási rendszerében 1986-tal kezdődő újításokat. Márpedig három-négy évvel később, némileg megismerkedve e változásokkal, a recenzens számára világossá vált: komoly, a rendszer működését sok tekintetben átrajzoló intézkedések, ha tetszik, reformok indultak el Ezek 1990-re, már a döntő politikai fordulatot megelőzően – leg-

alábbis a technikai szabályozás szintjén – létrehozta a tanácsok önkormányzattá válásának gazdálkodási feltételeit. Ezek nélkül az önkormányzati rendszer kiépítését is csak jóval hátrébb lehetett volna elkezdeni. Vági jelentős szerepet játszott a részletek kidolgozásában, s persze az alapkoncepció elfogadtatásában is, abban, hogy a kártékony, a felhasználási célokat szigorúan megjelölő állami elosztás helyébe a helyi tanácsok döntési szabadságát ugrásszerűen megnövelő rendszer lépett.

E változások ma már ismert jelentőségét mit sem csökkenti, hogy egykoron Vági látta a megvalósulatlan elgondolásokat, „*az ésszerű és minden fokozatában értelmesen végiggondolt munkamenet helyett*” a „*szietelés kapkodó és veszélyekkel teli*” előkészületeket (429. o.) is. „*Az önkormányzati gazdaság szabályozási reform előkészületei jelenleg* [1989. szeptember] *aggasztó szakaszban tartanak* – írta az ÁSZI számára a reformok elvi dilemmáiról készített dolgozatában. – *Nem az a gond velük, hogy a felsorolt problémákra, dilemmákra még nem tudnak választ adni, hanem – éppen ellenkezőleg – az, hogy a munkák úgy haladnak, mintha mindezekre a kérdésekre már léteznének... válaszok.*” (423., 428–429. o.) Nemcsak a helyzetet, Vági alapállását is jól jellemzik e sorok: a harcos változtatni akaró ekkor és máskor is a hályogkovácsi merészség, a társadalom, az emberek bőrére menő felelőtlen magabiztosság ellen emel szót.

A politikai változások felgyorsulásakor Vági Gábor eddig is szerteágazó tevékenysége (melynek bemutatása e recenzióknak nem célja) tovább bővült. De, mint részben a kötet írásaiból és Horváth M. Tamás, a közeli munkatárs értő és eligazító utószavából is kitűnik, Vági Gábor kutatóként, majd az SZDSZ szakértőjeként továbbra is részt vett az *önkormányzati reform*, az ezt szolgáló törvény előkészítésében. A törvény gazdálkodási részének zöme az ő műve.

A kötet borítójának belső oldalán egy Vági Gáborról sok mindent elmondó fénykép látható (Kapitány Éva készítette, azt hiszem, 1990 áprilisában, az SZDSZ választások után tartott rendkívüli küldöttgyűlésén, néhány héttel Vági halála előtt). Nincsenek előttem korábbi képei, de úgy rémlik, mióta ismerem, a hatvanas évek második fele óta, mindig ilyen konzolidáltan, semlegesen öltözött,

jól fésült volt, s mintha szemüvege is változatlan lett volna. (Mintha mindig ugyanazokban a darabokban járt volna, holott ismerettségünk több mint húsz éve alatt nyilván gondosan kellett alakítania külsejét, hogy egyformán sem nem divatos, sem nem ódivatú maradjon.)

A szerző külleme azért kerül e recenzióba, mert felidézi a paradoxont: a konzolidált, visszafogott benyomást keltő, halk szavú Vági Gábor meglepően éles tollú, konvenciókat felrúgóan szókimondó írásokat tett közzé. Sokan csak a *BUKSZ* első számában megjelent, botrányt kavarázó kritikájára emlékeznek, holott írt ő kiméletlen cikket Fekete Gyula népesedési ötleteiről is, s persze az e kötetbe bekerült írások némelyikében is fel-felbukkan az érdeesebb hang, nemegyszer néven nevezve azokat, akiket hazugnak, tisztességtelennek tart, vagy akiket csak felelőtlennek, mert apró ötleteiket „*irányt adó gondolatát stilizálják, s részletezésükkel nem sokat foglalkoznak*”. (101. o.) A kötet rövid ÖNÉLETRAJZI TÖREDÉK-ében néhány vonással felrajzolt, a csupán a kétszáz fős nemzetközi szakmai elitre tekintő „tudós” figurája is sokat elárul értékrendjéről.

Ez a „tudományos” linkséggel szembeni irritáltság nyilvánvalóan morális jellegű volt, és nem holmi mellőzöttségérzésből eredt. Hiszen Vági Gábor a maga normái szerint sikeres ember volt. A magyar társadalomtudományi progresszió, ha nem követte is szorosan tevékenységét, ha nem fogadta is el mindenben nézeteit, kitűnő szakemberként „jegyezte”, munkái a „hivatalos” tudomány és az államigazgatási szakma elismerését is kivívták. Ha örült volna is településfejlesztési nézetei teljesebb elfogadásának, soha nem látszott sértett embernek. Ki tudná így ma már megállapítani, hogy életművének középponti témája – pontosabban azon belül is a praxis felé fordulása – oka vagy következménye volt-e az akadémiai tudóskodásról valott, finoman szólva nem hizelgő véleményének.

Nyilván komolytalannak gondolta volna a kijelentést, miszerint a világ megváltoztatásának Vági Gábor által követett (a fentebb *ars poeticaként* idézettek szerinti) módja lenne az egyedül üdvözítő, tisztességes társadalomtudósi magatartás. De arra mégis adott,

hogy külső megjelenése és érdemi munkája ellenére, megfelelően „a szakterület szemtelen fenyegetése” önképének – amilyenek említett ÖNÉLETRAJZI TÖREDÉK-ében látja és láttatja magát.

A mulasztásnak, hogy a recenzius egy év-nél is többet késlekedett ezzel az írással, egyetlen előnye van: az eltelt idő nyomán szomorúan regisztrálhatja, hogy a könyvet bizony nem kapkodták el. (Az elmúlt hónapokban már féláron is adták, holott már megjelenésekor is olcsó volt.) Pedig... És itt számtalan tény sorolható, amely a formális logika szerint bőségesen indokolná, hogy egy ilyen munka ezer példányban pillanatok alatt elkeljen.

Itt van mindjárt a legfontosabb: a könyv megjelenését alig megelőzően Magyarországon minden korábbtól gyökeresen eltérő helyi közigazgatási, önkormányzati rendszer vette kezdetét. A helyi közigazgatási egységek (önálló települések) száma a korábbi kétszeresére nőtt, 1990 végén összesen 3093 önkormányzat alakult. Az új szervezetek munkájába tizezernél több laikus választott kapcsolódott be, akiknek döntő többsége hasonló tevékenységet még soha nem végzett. Rajtuk kívül a hatalmas, több tizezres apparátus számára is gyakorlatilag ismeretlen volt az önkormányzatiság sok-sok eleme. Az önkormányzatok megalakulását követően a parlament még közel egy évig folyamatosan, a legteljesebb nyilvánosság előtt tárgyalta az ezen intézmények működését meghatározó törvényeket.

Vági Gábor hosszú idő óta a helyi közigazgatás, a településfejlesztés, a települések gazdálkodásának – minden vitán felülállóan – legjobb szakértői közé tartozott. („*Erdei Ferenc óta a legjobb magyar településszociológust becsültem benne*” – írja a kötet előszavában Szelényi Iván.) Vági nevét nem kerülhette ki, aki csak minimális mértékben is megpróbált utánanézni, hogy mit írtak az elmúlt években az önkormányzatokat érintő alapvető gondokról, milyen kérdésekről is szólnak a parlament vitái, milyen lehetőségeket érdemes számba venni a döntéseknél.

Mindezen tények mellett az már csak mellékesen említendő, hogy az elmúlt egy-két évben meglehetősen szerény számban jelentek meg a magyar társadalom állapotát, hely-

zetét, átalakulását tárgyaló, elemző, a napi aktualitásokon túlmutató munkák. Így a hétköznapi logika szerint a társadalmi folyamatok igényesebb figyelője is potenciális „fogasztója” (lehetne) e könyvnek.

Szóval, ha minden körülményt figyelembe veszünk, és összeszámoljuk, elvileg hányan is lehetnének, akiknek polcán ott van a helye Vági írásainak, akkor nehéz magyarázatot találni arra, hogy miért a boltok polcain sorakozik e munka.

És ha még azt is megemlíti a recenzius, hogy a MAGUNK, URAIM könyvészeti alkotás-ként is „megáll a lábán” (ha a könyvgyűjtők nemcsak faksimilét gyűjtenek), hiszen borítóján a *Horus Archivum* egyik különösen izgalmas fotója látható, és a kötetet az egyik legjobb magyar iparművész, Pohárnok Mihály tervezte, akkor aligha lehet elfogadható magyarázatot adni arra, hogy miért kell egy év után féláron kínálni a kötetet.

Persze sok olyan vonása van Vági írásainak, amelyek magyarázzák, hogy gondolatainak gyűjteménye nem vált az önkormányzatokban tevékenykedők bibliájává. (Igaz, hogy ez kitűnjék, ahhoz el kellene olvasni legalább néhány dolgozatát.) Ez a könyv például semmiképpen sem receptgyűjtemény, amelyből a tapasztalatlan, tanácstalan képviselő, szakértő kész megoldásokat emelhetne ki. Lehet, hogy sokak számára ma fontosabb volna egy példatár, de ezt a könyvet olvasgatva sokan kijárnának egy iskolát, amely megtanítaná őket arra, hogyan lehet problémákon, például egy döntés kiszámítható következményein gondolkodni. A némelykor kategorikus Vági sokkal gyakrabban fogalmaz úgy, hogy jelzi: tudása, az általában rendelkezésre álló ismeretek itt nem engedik meg a véglegesnek szánt „megoldás” kihirdetését. Önkormányzati ügyekben „*nincsen egyetlen udvozító megoldás, hanem többféle, egyaránt élhető modell létezik*” – írta életének talán utolsóként megjelent írásában, a *Beszélőben*. 1990 februárjában.

Ebben a cikkben például a megyék további szerepének négyféle változatát ismertette, anélkül hogy értékrangsort állított volna fel közöttük. Pedig a magyar közigazgatás évszázados vitakérdése a megye, amelynek szerepével – mint az egyéb írásaiból kitetszik – sokat foglalkozott. A megyék hatósági, újraelosztó jogait el kívánta venni, de hajlott kü-

lönálló önkormányzati szerepük elfogadására, igaz, idővel átszabva az ország közigazgatási területi beosztását. Valóban úgy látta: többféle működőképes modell létezik.

A fővárosnak az elmúlt két évben is sokat vitatott önkormányzati rendszere tekintetében három megoldást tartott elképzelhetőnek, s bár volt véleménye arról, hogy melyik lenne a legszerencsésebb, nem hitte, hogy a másik két változat hívei a gonosz birodalmát akarják meghonosítani. (Ezt a recenziens nemcsak az írások alapján állíthatja, ami mégiscsak a világ elé tárt arc, hanem négy-szemközi beszélgetésekből is, alkalmi tanítványként, egy tv-szereplésre felkészülendő.) A bölcs emelkedettség onnan eredt, hogy a döntések előtt úgy látta: a rendszer kialakítása hosszabb folyamat, a dolgok nem egy életre dőlnek el.

Említett *Beszélő*-beli cikkében, látva az élesedő politikai vitákat, azt írta: „*senkinek sem kellene kétségbeesnie attól, hogy kiderül: történetesen egyetlen akár a legádázabb politikai ellenfelével is... Idővel nem a hatalom lesz a tét, hanem az, hogy az országnak jó törvényei legyenek*”. (528. o.) Mintha nem számított volna arra, hogy a politikai ellenfelek egymást kizáró elképzeléseket is vallhatnak, mondjuk egyebek között a területi igazgatás mikéntje a megszerzett hatalom biztosításának eszköze is lehet. (Az országnak az a törvény jó, amelyik engem szolgál – gondolják sokan.)

Készíthetnénk leltárt arról, hogy mi az a

mai önkormányzati rendszerben, ami Vági régi elképzeléseit tükrözi, mi az, ami az ő személyes ötlete, munkájának eredménye, s persze arról is lehetne leltárt készíteni, hogy mi az, ami teljesen idegen az ő ideájától. Ennél azonban pontosabb képet alkothatunk szemléletéről, ha azt idézzük fel: a rendszerváltás pillanatában az ő elképzelése az volt, hogy az lenne a legszerencsésebb, ha előbb a hosszabb távú megoldások megvitatásának politikailag legitim szereplői születnének meg, tehát az önkormányzati választás megelőzné a véglegesnek szánt rendszer törvénybe foglalását. Politikai görcsök miatt (a tanácsrendszer eredete, egykori működési rendje és nem pillanatnyi alkalmassága határozta meg a döntéseket) érdemben fel sem merült ez a lehetőség. De még az a Vági-elképzelést tükröző SZDSZ-javaslat sem „ment át”, hogy átmeneti önkormányzati törvény szülessék, amelyet két év múlva szükségszerűen fölülvizsgál a parlament.

A Vági Gábor tudományos tevékenységét bemutató, többségében nehezen hozzáférhető íráskiadása a szerző halála után egy éven belül – szép, méltó baráti gesztus volt (a válogatás Horváth M. Tamás és Péteri Gábor munkája, a kötetet Radnóti Sándor szerkesztette). A könyv jelentőségét szerencsére azonban nem a baráti emlékezet és szeretet határozza meg, hanem tartalma, szerzőjének munkássága.

Pető Iván

A folyóirat a Művelődési és Köztudományi Minisztérium,
a Soros-alapítvány, a Budapest Bank és a József Attila-alapítvány
támogatásával jelenik meg